

T.C.
İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARDAHAN İLİ DEMİR ÇAĞ ARKEOLOJİK ALANLARI

Hazırlayan:

Zekeriye AKKURT

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Sinan ALTUN

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARDAHAN İLİ DEMİR ÇAĞ ARKEOLOJİK ALANLARI

ZEKERİYE AKKURT

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

İĞDIR

2022

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

Zekeriye AKKURT

2022

ÖZET

ARDAHAN İLİ DEMİR ÇAĞ ARKEOLOJİK ALANLARI

Akkurt, Zekeriye

Yüksek Lisans Tezi

Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Sinan ALTUN

Ocak, 2022

191 Sayfa

Bu tezde, Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydeki uç noktasını oluşturan Ardahan Bölgesinde gerçekleştirilen, yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen arkeolojik alanlar değerlendirilmiştir. Bu arkeolojik alanlar içerisinde yer alan, kale ve kule yapıları ve yerleşim birimleri ve bu yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen az sayıdaki tarih öncesine ait veriler de incelenmiştir. Ayrıca birlikte hayvancılık ile bağlantılı olan yüksek dağlık kesimlerdeki mevsimlik arkeolojik alanlar ile birlikte bir höyük yerleşimi de ele alınmıştır.

Ardahan ili, engebeli bir topografyaya sahip, soğuk iklimlerin hüküm sürdüğü bir coğrafya olarak, bilimsel çalışmaların sınırlı olduğu bir bölge konumundadır. 1995-1997 ve 2013-2018 yılları arasında arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında bölgede Eskiçağa tarihlenen savunma ve yerleşim birimlerine ait kalıntılar tespit edilmiştir. Bu yapılar, mimari özellikleri ve yakın çevresinde yer alan seramik buluntuları üzerinden Demir Çağı içlerine tarihlenen arkeolojik alanlar olarak tanımlanmıştır. Bu yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen kale ve kule yapıları bölgede dikkat çekici bir yoğunluğa sahiptir. Bu mimari kalıntılar, Demir Çağı'nın mimari özellikleri göz önüne alınarak incelenmiştir.

Tezde, Ardahan il ve ilçe sınırları içinde tespit edilen arkeolojik alanlardaki mimari kalıntılar; mimari özellikleri ve seramik buluntuları üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ardahan ili, Tunç ve Demir Çağları, Kale ve Kule, Seramik, Urartu Yazıtları.

ABSTRACT
IRON AGE ARCHAEOLOGICAL SITES IN ARDAHAN
PROVINCE

Akkurt, Zekerıye

Master Thesis

Department of Archaeology

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Sinan Altun

January, 2022

191 Pages

In this thesis, archaeological sites determined during surveys conducted in Ardahan Province, which constitutes the northern edge of Eastern Anatolia Province, connecting Anatolia with Caucasus have been reviewed. Fortresses, towers, settlement zones and prehistorical archaeological data few in number present in the archaeological sites have been examined. Besides, seasonal settlements related to animal husbandry on highlands and a mound has been reviewed.

Ardahan province has a rough topography, accompanied with cold climate; therefore has limited conditions for scientific researches due to circumstances of living. During 1995-1997 and 2013-2018 seasons, remains of defense and settlements dating prehistorical era have been determined. These construction remains are dated to Iron Age according to architectural features and shards gathered close to the areas. Determination of the numerous fortresses and towers tends to be intense in the areas. These architectural remains are examined by taking into consideration of Iron Age architectural features.

In this thesis, archaeological remains settled through Ardahan province and districts are reviewed on the evidence of architectural remains and their features and pottery finds.

Keywords: Ardahan province, Bronze and Iron Ages, Fortresses and Towers, Pottery, Urartian Inscripture.

ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR

Bu çalışmada Ardahan ve çevresinin tarih öncesi çağları, tarihi çağları ve bölgede gerçekleştirilen tarihi ve arkeolojik araştırmalar sırasında tespit edilen arkeolojik alanlar ele alınmıştır. Yüzey araştırmalarında belgelenen bu arkeolojik alanlar sayesinde bölgenin Demir Çağı'ndaki savunma sistemleri ve yerleşim mimarisi hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. 1995-1997 yıllarında sınırlı imkânlarla belgelenen arkeolojik kültür varlıklarının yanı sıra 2013-2018 yılları arasında daha geniş bir perspektif ve yeni teknolojik imkânlarla araştırılan tüm arkeolojik alanlar, tezde topluca değerlendirilmiştir. Bu sayede, Demir Çağı Ardahan'ının daha iyi bir şekilde anlaşılacağı düşüncesindeyiz.

Tez, Ardahan ili sınırlarında erken dönemlerden itibaren gerçekleştirilen Eskiçağ ve Ortaçağ yüzey araştırmaları sonunda ortaya konan raporlardan ve bilimsel yayınlardan sağlanan veriler ile oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tez süreci boyunca desteklerini esirgemeyen, tecrübelerini benimle paylaşan ve konunun zorluklarına rağmen her zaman beni cesaretlendiren saygıdeğer hocam Dr. Öğr. Üyesi Sinan ALTUN'A teşekkür ederim.

Ardahan ili yüzey araştırmaları sırasında oluşturduğu tüm arşivini benimle paylaşan ve tezimin bilimsel bir çerçeveye oturtulmasına katkı sağlayan değerli hocam Doç. Dr. Sami PATACI'ya, lisans ve yüksek lisans eğitim sürecim boyunca uzmanlığı ile çalışmalarına yön veren Doç. Dr. Nazlı YILDIRIM'a, Dr. Öğr. Üyesi İsaf BOZOĞLU BAY'a, Dr. Öğr. Üyesi Yavuz YEĞİN'e, Dr. Öğr. Üyesi Özlem ORAL PATACI'ya ve tez çalışmamda sürekli olarak fikir alışverişinde bulunduğum sevgili dostlarım M. Eyyub DALAR ve Şilan AYDIN'A teşekkür ederim.

Son olarak bugünlere ulaşmamda her zaman yanımda olan ve benden hiç bir şeyi esirgemeyen sevgili aileme çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER	iv
SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ	vii
RESİMLER DİZİNİ	viii
HARİTALAR DİZİNİ	xi
ÇİZİMLER DİZİNİ	xii

GİRİŞ

A. Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi	3
B. Materyal ve Metot	3
B.1. Materyal	3
B.2. Metot	4
C. Kuramsal Yaklaşımlar ve Araştırma Tarihçesi	6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARDAHAN İLİ COĞRAFYASI

1.1. Ardahan İlinin Konumu	11
1.2. Jeoloji ve Jeomorfoloji	12
1.3. İklim Özellikleri	16
1.4. Hidrografiya Özellikleri	20
1.5. Toprak ve Bitki Örtüsü Özellikleri	27

İKİNCİ BÖLÜM

2. ARDAHAN'IN TARİH ÖNCESİ ve TARİHİ ÇAĞLARI'NA AİT VERİLER

2.1. Neolitik ve Kalkolitik Dönemler'e Ait Veriler.....	33
2.2. Tunç ve Demir Çağları'na Ait Veriler	35

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DEMİR ÇAĞI ARKEOLOJİK ALANLARI

3.1. Merkez	43
3.1.1. I No.lu Çeğilli Kulesi	43
3.1.2. II No.lu Çeğilli Kulesi	44
3.1.3. Ölçek Kulesi	44
3.1.4. Kocaköy Kulesi	45
3.1.5. Hasköy Gözetleme Kulesi	46
3.1.6. Ölçek-Kuzey Kalesi	47
3.1.7. Gölgeli-Güneybatı Kalesi ve Yerleşimi	48
3.1.8. Çağlayık-Doğu Kalesi	50
3.1.9. Çağlayık-Kuzey Kalesi.....	51
3.1.10. Bayramoğlu Kalesi.....	52
3.1.11. Samanbeyli Arkeolojik Alanı	54
3.4.12. Derindere (Heva) Kulesi	55
3.4.13. Çataldere (Kunzut)Kulesi	56
3.2. Göle	57
3.2.1. Köroğlu Kalesi	57
3.2.2. Kayaaltı (Omega) Kalesi	58
3.2.3. Köprülü Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı	60
3.2.4. Çobanköy Kalesi ve Yerleşimi.....	61
3.2.5. Çobanköy Höyüğü	64
3.2.6. Kuzupınarı Kalesi	65
3.2.7. Bellitepe-Batı Kulesi	67
3.2.8. Bellitepe-Doğu Kulesi	69
3.2.9. Balçesme-Tekmezar Kulesi ve Yerleşimi	71
3.2.10. Balçesme-Kaynılık Kulesi	73
3.2.11. Balçesme-Şipşirik Kulesi	74
3.2.12. Durucasu-Şimşimik Kalesi	76

3.3. Çıldır	78
3.3.1. Karakale	78
3.3.2. Kayabeyi Kalesi	79
3.3.3. Akçakale Adası Kulesi	79
3.3.4. Sengertepe Yerleşimi (Sengertepe Sur ile Güçlendirilmiş Mevsimlik Yerleşimi)	81
3.3.5. Akçakale Adası Kalesi	84
3.3.6. Başköy Kalesi	85
3.4. Hanak	86
3.4.1. Ziyaret Kale	86
3.4.2. Ortakent Kalesi	87
3.4.3. İncedere (Piklop) Kulesi	87
3.5. Urartu Yazıtları	88
3.5.1. Hanak-Ortakent Yazıtı	88
3.5.2. Çıldır-Taşköprü Yazıtı	90
4. SONUÇ	92
KAYNAKÇA	97
RESİMLER	113
HARİTALAR	158
ÇİZİMLER	165
ÖZGEÇMİŞ	174

SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ

°	Derece
%	Yüzde
AS	Anatolian Studies
APAD	Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi
Bkz.	Bakınız
by	Bin yıl
cm	Santimetre
C ¹⁴	Karbon 14
çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Eds.	Editörler
ETÇ	Erken Tunç Çağı
GÖ	Günümüzden Önce
GPS	Global Positioning System/Küresel Konumlama Sistemi
haz.	Hazırlayan/lar
km	Kilometre
km ²	Kilometre kare
KD	Kuzeydoğu
MTA	Maden Tetkik Arama
m	Metre
MÖ	Milattan Önce
s	Sayfa
ss	Sayfalar
Tay	Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri
TAD	Türkiye Arkeoloji Dergisi
TÜBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
yy	Yüzyıl

RESİMLER DİZİNİ

Sayfa No

Resim 1. I No.lu Çeğilli Kulesi, Genel Görünüm	114
Resim 2. II No.lu Çeğilli Kulesi Batı Duvarı	114
Resim 3. Ölçek Kulesi Güneyden Genel Görünüm	115
Resim 4. Ölçek Kulesi Seramik Buluntuları	115
Resim 5. Kocaköy Kulesi Batıdan Genel Görünüm	116
Resim 6. Kocaköy Kulesi Seramik Buluntuları	116
Resim 7. Hasköy Gözetleme Kulesi, Batıdan Genel Görünüm	117
Resim 8. Hasköy Gözetleme Kulesi, Kyklopik Batı Duvarı	117
Resim 9. Hasköy Gözetleme Kulesi, Seramik Buluntusu	118
Resim 10. Ölçek-Kuzey Kalesi Güneydoğu Duvarı	118
Resim 11. Ölçek-Kuzey Kalesi, Doğu Girişi ve Mekân Kalıntıları	119
Resim 12. Gölge-Güneybatı Kalesi Kuzeyden Genel Görünüm	119
Resim 13. Gölge-Güneybatı Kalesi Kuzeydoğu Duvarı	120
Resim 14. Gölge-Güneybatı Kalesi, Seramik Buluntuları	120
Resim 15. Çağlayık-Doğu Kalesi Kuzeyden Genel Görünüm	121
Resim 16. Çağlayık-Doğu Kalesi Hava Fotoğrafı	121
Resim 17. Çağlayık-Doğu Kalesi Güney Duvarı	122
Resim 18. Çağlayık-Kuzeydoğu Kalesi Kuzeyden Genel Görünüm	122
Resim 19. Çağlayık-Kuzeydoğu Kalesi Doğu Duvarı Kalıntıları	123
Resim 20. Çağlayık-Kuzeydoğu Kalesi, Kuzeybatı Duvar Kalıntısı	123
Resim 21. Bayramoğlu Kalesi, Doğudan Genel Görünüm	124
Resim 22. Bayramoğlu Kalesi Hava Fotoğrafı	124
Resim 23. Bayramoğlu Kalesi Küçük Arkeolojik Buluntular ve Çizimleri	125
Resim 24. Samanbeyli, Kare Planlı Yapının Duvar Kalıntıları	125
Resim 25. Samanbeyli Arkeolojik Alanı Seramik Buluntuları	126
Resim 26. Köroğlu (Oğlu) Kalesi, Güneybatıdan Genel Görünüm (Edwards, 1988)	126
Resim 27. Köroğlu (Oğlu) Kalesi, Güney Duvarının İç Görüntüsü (Edwards, 1988)	127
Resim 28. Kayaaltı (Omega) Kalesi, Batıdan Genel Görünüm	127
Resim 29. Kayaaltı (Omega) Kalesi Duvar Yapısı	128
Resim 30. Kayaaltı (Omega) Kalesi Merkezinde Yer Alan Yuvarlak Planlı Yapı	128
Resim 31. Kayaaltı (Omega) Kalesi Hava Fotoğrafı	129

Resim 32. Kayaaltı (Omega) Kalesi Seramik ve Obsidyen Buluntuları	129
Resim 33. Köprülü Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı Hava Fotoğrafı	130
Resim 34. Köprülü Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı Seramik Buluntuları	130
Resim 35. Çobanköy Kalesi, İç Sur Duvarı Mekânları Orthofotosu	131
Resim 36. Çobanköy Kalesi Kare Planlı Mekânın Doğu Duvarı	131
Resim 37. Çobanköy Kalesi Beşgen Planlı Mekânın Batı Duvarı	132
Resim 38. Çobanköy Kalesi, Yerleşim Alanı Kuzeydoğudan Genel Görünüm	132
Resim 39. Çobanköy Kalesi, Doğu Mezarı	133
Resim 40. Çobanköy Kalesi, Güneydoğu Mezarı	133
Resim 41. Çobanköy Kalesi ve Yerleşimi Seramik Buluntuları	134
Resim 42. Çobanköy Höyüğü Duvar Kalıntısı	134
Resim 43. Çobanköy Höyüğü Kaçak Kazı Çukurları	135
Resim 44. Çobanköy Höyüğü Seramik Buluntuları	135
Resim 45. Kuzupınarı Kalesi, Güneyden Genel Görünüm	136
Resim 46. Kuzupınarı Kalesi Hava Fotoğrafı	136
Resim 47. Kuzupınarı Kalesi, Kuzeydoğu Giriş Noktası ve Bastion	137
Resim 48. Kuzupınarı Kalesi, Kuzeybatı Bastionu	137
Resim 49. Kuzupınarı Kalesi, Arkeolojik Alanı Ortofotosu	138
Resim 50. Kuzupınarı Kalesi Seramik Buluntuları	138
Resim 51. Bellitepe-Batı Kulesi Hava Fotoğrafı	139
Resim 52. Bellitepe-Batı Kulesi Doğudan Genel Görünüm	139
Resim 53. Bellitepe-Batı Kulesi Seramik Buluntuları	140
Resim 54. Bellitepe-Doğu Kulesi Hava Fotoğrafı	140
Resim 55. Bellitepe-Doğu Kulesi Kuzeybatı Duvar Kalıntıları	141
Resim 56. Bellitepe-Doğu Kulesi Seramik Buluntuları	141
Resim 57. Bellitepe Eskiçağ Ağılı Hava Fotoğrafı	142
Resim 58. Balçesme-Tekmezar Kulesi ve Yerleşimi Batıdan Genel Görünüm	142
Resim 59. Balçesme-Tekmezar Kulesi Hava Fotoğrafı	143
Resim 60. Balçesme-Tekmezar Kulesi ve Yerleşimi, Ortofotosu	143
Resim 61. Balçesme-Tekmezar Kulesi ve Yerleşimi Seramik Buluntuları	144
Resim 62. Balçesme-Kayınlık Kulesi, Kuzeydoğudan Genel Görünüm	144
Resim 63. Balçesme-Kayınlık Kulesi, Kuzey-Kuzeybatıda Duvar Kalıntıları	145

Resim 64. Balçeşme-Kayınlık Kulesi Seramik Buluntuları	145
Resim 65. Balçeşme-Şipşirik Kulesi, Güneyden Genel Görünüm	146
Resim 66. Balçeşme-Şipşirik Kulesi, Güneybatı Duvarı ve Giriş Kapısı	146
Resim 67. Balçeşme-Şipşirik Kulesi, Arkeolojik Alanı Ortofotosu	147
Resim 68. Balçeşme-Şipşirik Kulesi Seramik Buluntuları	147
Resim 69. Durucasu-Şimşimik Kalesi Doğudan Genel Görünüm	148
Resim 70. Durucasu-Şimşimik Kalesi Doğu Duvarı Kalıntısı	148
Resim 71. Durucasu-Şimşimik Kalesi Kaçak Kazı Alanı	149
Resim 72. Durucasu-Şimşimik Kalesi Kaçak Kazı Çukuru	149
Resim 73. Karakale Güneyden Genel Görünüm	150
Resim 74. Karakale Kuzey Duvarı İç Kısım Görünümü	150
Resim 75. Akçakale Adası Kulesi, Kuzeydoğudan Genel Görünüm	151
Resim 76. Akçakale Adası Kulesi, Kuzeyden Genel Görünüm	151
Resim 77. Akçakale Adası Kulesi Doğu Duvarı	152
Resim 78. Sengertepe Yerleşimi Alanı Genel Görünüm	152
Resim 79. Sengertepe Yerleşimi Ortofotosu	153
Resim 80. Sengertepe Yerleşimi Duvar Kalıntısı	153
Resim 81. Sengertepe Yerleşimi Seramik ve Obsidyen Buluntuları	154
Resim 82. Akçakale Adası Kalesi, Mekân Kalıntıları	154
Resim 83. Ziyaret Kale, Kule Yapısı Kuzeyden Genel Görünüm	155
Resim 84. Ziyaret Kalesi'nin Güneyindeki Yerleşim Kalıntıları	155
Resim 85. Hanak-Ortakent Morev Mevkii (S. Patacı)	156
Resim 86. Hanak-Ortakent Yazıtı (S. Patacı)	156
Resim 87. Taşköprü Yazıtı (S. Patacı)	157

HARİTALAR DİZİNİ

Sayfa No

Harita 1. Ardahan İli, Genel Haritası	159
Harita 2. Ardahan Demir Çağı Arkeolojik Alanları Haritası	160
Harita 3. Ölçek-Kuzey Kalesi Topografik Haritası	161
Harita 4. Gölgeli-Güneybatı Kalesi Topografik Haritası (Patacı, 2019d)	161
Harita 5. Samanbeyli Arkeolojik Alanı, Topografik Haritası	162
Harita 6. Çataldere (Kunzut) Kulesi Topografik Haritası	162
Harita 7. Köprülü Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı Topografik Haritası	163
Harita 8. Çobanköy Topografik Haritası	163
Harita 9. İncedere (Piklop) Kulesi Topografik Haritası	164

ÇİZİMLER DİZİNİ

Sayfa No

Çizim 1. I No.lu Çeğilli Kulesi, Mimari Çizimi (Patacı, 2014a)	166
Çizim 2. II No.lu Çeğilli Kulesi Mimari Çizimi (Patacı, 2014a)	166
Çizim 3. Ölçek Kulesi Mimari Çizimi (Patacı, vd. 2016a)	167
Çizim 4. Kocaköy Kulesi Mimari Çizimi (Patacı, vd. 2016a)	167
Çizim 5. Hasköy Gözetleme Kulesi, Mimari Çizim (Patacı, Laflı 2017)	168
Çizim 6. Köroğlu Kalesi Mimari Çizimi (Köroğlu, 1998)	168
Çizim 7. Kuzupınarı Kalesi Mimari Çizimi (Patacı-Oral Patacı, 2018)	169
Çizim 8. Bellitepe-Batı Kulesi Mimari Çizimi (Patacı-Oral Patacı, 2018)	169
Çizim 9. Bellitepe-Doğu Kulesi Mimari Çizimi (Patacı-Oral Patacı, 2018)	170
Çizim 10. Balçesme-Tekmezar-Kulesi Mimari Planı	170
Çizim 11. Balçesme-Kaynık Kulesi Mimari Planı	171
Çizim 12. Balçesme-Şipşirik Kulesi Mimari Planı	171
Çizim 13. Karakale Mimari Plan (Patacı, 2016c)	172
Çizim 14. Akçakale Adası Arkeolojik Alanı Genel Planı (Patacı, Laflı 2017)	172
Çizim 15. Sengertepe Genel Yerleşim Planı (Patacı, Laflı 2017)	173
Çizim 16. Akçakale Adası Kalesi Mimari Planı (Patacı, vd. 2016a)	173

- Memleket ilmi yurttta durmakta;
yalnız ayağına gidip,
görmek, işlemek ister...

İ. Kılıç Kökten: Belleten, Cilt VIII, 1944.

GİRİŞ

Doğu Anadolu bölgesinin kuzeydoğu sınırını oluşturan Ardahan ili, yüksek dağlık topografyası ve sert iklim koşullarından dolayı zorlu bir yaşam sahası olmuştur. Topografya ve iklim şartlarının en erken dönemlerden itibaren sınırlı bir yerleşim anlayışına ve az yoğunlukta bir insan nüfusuna neden olmasına rağmen Ardahan ili, su ve otlak kaynakları açısından zengin bir bölgedir. Ardahan ili bu özellikleri ile Tunç Çağı'ndan itibaren zengin su kaynakları ve otlak alanları ile göçebe/yarı göçebe ve hayvancılıkla geçimini sağlayan toplulukların uğrak noktası haline gelmiştir. Demir Çağı'nda da göçebe ve yerel toplulukların yaşam ve geçim sahası durumunda olan bölgede, dönemin erken evresinden itibaren savunma ve yerleşim mimarisinin kalıntılarına rastlanılmaktadır. Arkeolojik yüzey araştırmalarıyla belgelenen bu kalıntılar; Demir Çağı'na tarihlendirilen savunma yapıları ve yerleşim birimleridir.

Tezde, Demir Çağı arkeolojik alanlarının ele alınmasının temel nedeni; Ardahan ili ve bölgesinde sınırlı düzeydeki Demir Çağı'na ilişkin bilgilerin, yürütülen son dönem yüzey araştırmalarının ışığında güncel bir değerlendirmesini ortaya koymaktır.

Tezin arkeolojik verileri, ilk olarak Kuzeydoğu Anadolu illerini (Erzurum, Artvin, Kars ve Iğdır) kapsayan geniş ölçekli yüzey araştırması projelerinden, daha sonra ise Ardahan ili ile sınırlandırılan yüzey araştırmalarından elde edilmiştir.

Tezde, giriş başlığı altında çalışma içeriği hakkındaki bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Daha sonra, tez konusunun niteliğini, amacını ve önemini vurgulayan verilere yer verilmiştir. Bu verilerin ardından, materyal ve metot bölümünü içeren kısımda tezin konusunu oluşturan materyallere değinilmiş ve metot alt başlığı altında ise arkeolojik alanların ele alınış biçimi ve içeriklerinden söz edilmiştir. Giriş kısmının sonunda, tezin konusunun kuramsal temelleri ve bölgenin araştırma tarihçesi üzerinde durulmuştur.

Tezin birinci bölümünde, Ardahan ilinin coğrafyasını ve karakterini anlayabilmek üzere, bölgenin jeoloji ve jeomorfolojisi, iklimi, hidrografyası, toprak ve bitki örtüsü özellikleri ele alınmıştır. Bu veriler, arkeolojik alanların yer aldıkları noktaların stratejik açıdan öneminin anlaşılmasına ve inşa edilen mimari yapıların işlevlerinin belirlenmesine katkı sağlamaktadır.

Tezin ikinci bölümünde, bölgenin tarih öncesi (Prehistorik) ve tarihî çağlarına ait veriler ele alınmıştır. Tarih öncesi olarak ele alınan Paleolitik ve ardından gelen Neolitik ve Kalkolitik Çağlar'a ve daha sonra Tunç ve Demir Çağları'na ait verilerin, araştırma ve bulguları üzerinde durulmuştur

Tezin üçüncü bölümünde, Ardahan sınırlarında yürütülen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen arkeolojik alanlar ele alınmıştır. Bu arkeolojik alanlar içinde yer alan askeri yapılar, yerleşimler ve yüksek yayla arkeolojik alanları ile bu alanlarda ele geçen seramik buluntuları, bu başlık altında değerlendirilmiştir. Söz konusu mimari kalıntılar arasında yer alan ve müstahkem bir arkeolojik alan olarak değerlendirilen Çıldır'daki Sengertepe'nin, tanımlanması ve sınıflandırılmasına yönelik görüşlere de yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca araştırma sahamızda erken dönemlerde tespit edilen ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilen, Urartu Krallığına ait çivi yazılı metinler incelenmiştir. Bu yazılı kaynaklar üzerinden Ardahan'ın Demir Çağı'ndaki siyasi pozisyonu yorumlanmaya çalışılmıştır.

Tezin Sonuç bölümünde, değerlendirmeye alabildiğimiz tüm Demir Çağı buluntu noktalarının özelliklerinden yola çıkarak, Ardahan'ın bu çağdaki genel bir arkeolojik değerlendirmesi oluşturulmaya çalışılmıştır.

A. Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi

Anadolu coğrafyasının kuzeydoğusunda yer alan Ardahan'ın, Demir Çağı kültürüne ilişkin veriler ne yazık ki kısıtlıdır. Doğu Anadolu'nun çatısı durumunda olan ve Kafkas coğrafyasına geçiş noktası olarak değerlendirilen bölgede, son yıllarda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile söz konusu döneme dair önemli arkeolojik alanlar tespit edilmiş de olsa kapsamlı bilimsel kazılar halen faaliyete geçirilememiştir. Arkeolojik yüzey araştırmalarında belgelenen mimari kalıntıların karakteristik izdüşümü, inşa malzemeleri ve yapım teknikleri ile değerlendirilmiştir.

Ardahan'da bugüne değin yürütölmüş olan arkeolojik çalışmalar, çoğunlukla yüzey araştırmaları projeleridir. Bu çalışmalardan elde edilen verilerin birleştirilmesiyle coğrafyada etkin bir Demir Çağı kültürünün göröldüğü; bununla birlikte yoğun şekilde askeri alanda mimari yapılaşmanın söz konusu olduğı gözlemlenmiştir. Bu mimari yapılaşmanın daha iyi anlaşılması için belirli özellikler göz önünde bulundurularak bir sınıflandırma yoluna gidilmiştir.

Geniş bir yayılım sahasına sahip olan Demir Çağı kültürleri, Doğu Anadolu ve Transkafkasya bölgelerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu coğrafyalarda gerçekleştirilen araştırma ve kazı sonuçları, Ardahan'ın arkeolojisinin mukayese yoluyla anlaşılmasına elbette katkı sağlayacaktır. Ardahan sınırları içinde elde edilen bulgular değerlendirilirken doğal olarak ilin yakın çevresinin arkeolojisinden elde edilen arkeolojik bilgi birikiminden de faydalanılmıştır.

Yukarıda çizilmeye çalışılan tablo doğrultusunda bu tezin amacı, Demir Çağı Ardahan'ının mevcut buluntular ışığında genel karakterinin ortaya koyulması ve ilin bu döneme dair az bilinen verilerine katkı sağlanmasıdır.

B. Materyal ve Metot

B.1. Materyal

Çalışmanın ana materyalini, Ardahan il sınırlarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen arkeolojik alanlardaki mimari yapılar oluşturmaktadır. Tezde, ana materyali oluşturan bu mimari yapılar, çeşitli tiplerdeki kalelerden, benzer yahut aynı özelliklere sahip gözetleme kulelerinden ve muhtemel

yerleşim birimlerine ait kalıntılardan meydana gelmektedir. İnşa teknolojisi açısından birbirinden çok da farklı olmayan kale ve kuleler, tez içerisinde savunma yapıları olarak değerlendirilmiştir. Ana materyali oluşturan bu kale ve kule yapılarının çevresinde oval, kare ve dikdörtgen planlı küçük mimari kalıntılar, savunma yapıları ile birlikte ele alınmıştır. Tezin ana materyalini oluşturan mimari birimler dışında ayrıca bu arkeolojik alanların yakın çevresinde tespit edilen sınırlı sayıdaki seramik buluntular da tezde ikincil malzeme olarak değerlendirilmiştir.

B.2. Metot

Tezde, arkeolojik alanların buluntu yeri, nitelik ve işlev gibi özelliklerine odaklanan bilgi fişleri hazırlanmış ve bu bilgi fişleri tezin formatına uygun bir şekilde metin içerisine yerleştirilmiştir. Araştırma sahasının sınırlarını belirten genel bir harita oluşturulmuştur. Bunun dışında, 34 farklı arkeolojik buluntu noktasını içeren bir Ardahan haritası ve bazı farklı arkeolojik alanlar için özel olarak hazırlanmış topografik haritalar da mevcuttur. Ardahan üzerine yürütülen arkeolojik çalışmalar sonucu karşılaşılan ve Demir Çağı'na tarihlenen arkeolojik alanların herhangi bir harita üzerinde detaylıca işlenmemiş olması, bu satırların yazarını bu konuda bir harita hazırlamaya itmiştir (**Harita 2**).

Diğer yandan tespit edilen arkeolojik alanların ve buluntuların, yer ve hava fotoğraflamaları yapılmış olup, tezin görsel malzemesi oluşturulmuştur. Bu veriler daha sonra bilgisayar ortamında Agisoft PhotoScan Professional ve Agisoft Metashape Professional gibi programlar ile birleştirilerek, Ortofotoları ve 3D modellemeleri elde edilmiştir. Bu programlar aracılığı ile oluşturulan Ortofotolar, daha sonra Coreldraw programına aktarılarak, her arkeolojik alanda tespit edilen mimari yapı ve buluntu örneklerinin teknik çizimleri yapılmıştır.

Çalışma içerisinde, arkeolojik alanlar için hazırlanan bilgi fişlerinden bir araya getirilen katalogda, aşağıda belirtilen standart başlıklar oluşturulmuş ve ayrıntılı veriler paylaşılmıştır. Katalog için oluşturulan başlıklar; çalışmanın okunabilirliğini, devamlılığını ve anlaşılabilirliğini kolaylaştırmak amacıyla düz yazıya dönüştürülerek ifade edilmeye çalışılmıştır.

Bilgi fişlerinin içeriği ile katalog başlıkları ve açıklamaları şu şekildedir;

İl: Günümüzde sınırları içinde bulunduğu il.

İlçe: Günümüzde sınırları içinde bulunduğu ilçe.

Köy: Günümüzde sınırları içinde bulunduğu köy.

Araştırma Yöntemi: Arkeolojik alanlarda, bilimsel olarak gerçekleştirilmiş yüzey araştırmaları ve varsa kazı çalışmaları.

Yerleşimin adı: Bu başlıkta, ele alınan merkezin eski ve yeni adı belirtilmiştir.

Türü: Buluntu merkezinin niteliği ve amacı.

Rakım/Yükselti: Deniz tabanından yüksekliği.

Koordinat: GPS verileri (varsa).

Yeri ve Konumu: Harita üzerindeki konumu, topografik özellikleri.

Tabakalanma: Arkeolojik yerleşimlerde, yerleşimin alt ve üst katmanlarının stratigrafik incelenmesi.

Buluntular: Arkeolojik alanlarda tespit edilen mimari yapı ve çanak-çömlek buluntularının incelenmesi.

Yorumlama ve Tarihleme: Arkeolojik alanlarda tespit edilen buluntular ışığında yapılan değerlendirme ve yaklaşık olarak belirlenen tarihsel dönem.

Arkeolojik alanlarda karşılaşılan mimari buluntuların değerlendirilmesinde, söz konusu yapı veya yapı kalıntılarının yapım yöntemi, malzemesi; boyutları ve işlevsel özellikleri göz önünde bulundurulur ve bu belirleyicilere göre değerlendirilir. Söz konusu ölçütler aşağıda ele alınmıştır.

Yapım yöntemi: Arkeolojik alanlarda yer alan mimari yapıların oluşturulmasında yöntem.

Yapı malzemesi: Mimari yapıların inşasında kullanılan malzemelerin elde edilmesi ve bu malzemelerin türleri ve boyutları.

Boyut: Mimari kalıntıların, boyutlarının/ölçülerinin belirtilmesi.

İşlev: Bölgede tespit edilen arkeolojik alanlar ve bu alanlar içindeki mimari yapıların kullanımlarının anlaşılması.

C. Kuramsal Yaklaşımlar ve Araştırma Tarihçesi

Ardahan, 1992 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile il statüsüne getirilmiştir.¹ Bu tarihten önce Kars ilinin bir parçası olarak varlığını sürdürmüş olan bölgenin tarihi ve arkeolojisi hakkındaki ilk bilgiler, Erzurum-Kars bölgesinde gerçekleştirilen yüzey araştırma projeleriyle elde edilmiştir. Araştırma geçmişini ve bazı kuramsal yaklaşımları daha iyi anlamak adına, Ardahan bölgesinin² de dâhil edildiği yüzey araştırma projeleri, kronolojik sıraya göre ele alınarak incelenmiştir.

Ardahan'daki ilk bilimsel araştırmalar, 1940'lı yıllarda; İ. K. Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir. Kökten'in yürüttüğü Kars, Ardahan, Aras Vadisi, Arpaçay ve Iğdır bölgelerini kapsayan araştırma projesi ile Kuzeydoğu Anadolu'nun arkeolojik vaziyeti hakkında önemli veriler elde edilmiştir.³ Ayrıca Kökten, Kars sınırları içindeki höyük ve mağaralarda kısa süreli sondaj kazıları gerçekleştirmiştir. Özellikle, Kars ili sınırlarında yer alan Ani kenti ve Azat Höyük'te birkaç noktada sondaj kazıları gerçekleştirilmesiyle bu alanlar hakkında kayda değer ilk tespitlere ulaşılmıştır.⁴ Kökten'in yürüttüğü araştırma sürecinde, Ardahan bölgesinde, Çıldır ve Hanak ilçeleri incelenmiştir. Kökten, Çıldır Gölü'nün kuzeyindeki Akçakale adasında tespit ettiği ve Taş dam ve dolmen olarak tanımlamayı tercih ettiği mezar yapılarının ait olduğu tarihleri belirlemek için, inşa özelliklerini ve seramik buluntularını değerlendirmiş ve bazı sonuçlara varmıştır.⁵ Kökten adanın kuzeyindeki bu kalıntıların Neolitik Dönem'e ait olması gerektiğini belirtmiştir. Diğer yandan, Hanak ilçesi Sazkara (Kalecik) köyünde gerçekleştirilen araştırmalar ise günümüzde yürütülen bilimsel incelemeler için önemli referans noktası haline gelmiştir.⁶

¹ E. Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ankara, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları NO: 2, 1999, s. 301; İ. Atalay, K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 2017, s. 532.

² *Ardahan bölgesi* ifadesi ile il merkezi dışında güneyde Göle, doğuda Çıldır ve kuzeyde Hanak ilçelerinde yer alan köyler, dağlar, ovalık alanlar; kentin hinterlandı kastedilmektedir.

³ S. Patacı, "Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması". 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, Gaziantep, 2014a, s. 99.

⁴ İ. K. Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1943, s. 201; İ. K. Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten*, VIII, (32), 1944, ss. 673-674.

⁵ Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", s. 672; İ. K. Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 (5), 1945, s. 472.

⁶ Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi", 201; Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", s. 659.

1956 yılına gelindiğinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde, C. A. Burney tarafından yeni çalışmalar başlatılmıştır. Burney'in, Doğu Anadolu bölgesinin sınırları içinde yaptığı araştırmaların odak noktasında, Kalkolitik ve Tunç Çağları'na ait küçük kültür (seramik) buluntuları yer almaktadır. Burney'in yürüttüğü bu çalışma, Doğu Anadolu'da, bu dönemlere tarihlenen seramik buluntuları üzerine yapılan ilk çalışma olması açısından önemli bir yere sahip olup⁷, araştırma sahamızda, bu dönemlere dair küçük arkeolojik buluntuların değerlendirilmesinde, bu çalışma da göz önünde tutulmuştur.

1960'lı yıllarda ise Kars, Ardahan ve Iğdır kentlerinde, Kemal Balkan tarafından kazı ve yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, Ardahan sınırları içinde, Balkan tarafından Büyük Höyük'te kısa süreli bir arkeolojik kazı çalışması yapılmıştır.⁸ Bu kazı çalışması ile ilgili ilk yazılı veri, 1968 yılında M. J. Mellink tarafından genel bir bilgi amacı ile paylaşılmıştır.⁹

1977 ve 1983 yıllarında R. W. Edwards, Erzurum, Artvin ve Ardahan'ın Ortaçağ buluntularına dair incelemelerde bulunmuştur.¹⁰ Edwards, araştırmaları sırasında daha çok Ortaçağ Hristiyan kültürleri ve bunlara ait mimari kalıntılar üzerinde durmuştur. Edwards'ın ardından 1980 ve 1990'lı yıllarda bölgede Ortaçağ kültürü üzerine inceleme yürüten, B. Baumgartner'dir. Baumgartner, Ardahan sınırlarında yaptığı çalışmalar sırasında, kentte Ortaçağ Gürcü mimarisi hakkında veriler toplayarak, bazı yapıların tarihleri hakkında fikirler öne sürmüştür.¹¹

1987 yılında S. Güneri tarafından Ardahan'ın kuzeyinde yer alan Hanak İlçesi'ne bağlı Baştoklu köyünün kuzeyindeki Kalecik yerleşiminde arkeolojik yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Güneri, bölgedeki incelemeleri sırasında tespit ettiği seramik parçalarını, Kars Azat Höyük ve Erzurum'daki Pulur ve Soshöyük yerleşimlerinden ele

⁷ C. A. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies*, 8, 1958, ss. 157-209.

⁸ Patacı, "Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", ss. 99-100.

⁹ M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology*, 72 (2), 1968 (April), ss. 134-135.

¹⁰ R. W. Edwards, "The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 1988, ss. 119-141.

¹¹ S. Patacı, Ö. Oral, "Medieval Georgian Archaeology in Ardahan According to the Results of the Latest Studies", *Abstracts of Papers, 3rd International Conference: Tao-Klarjeti, Tbilisi*, 2014b, ss. 260-263; S. Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı-II*, 2015a, 72, s. 57.

geçen ve MÖ II. binyıla tarihlendirilen mallar ile benzer olduğunu ifade etmiştir. Güneri, seramik incelemeleri dışında, Ardahan ili sınırlarındaki Ölçek köyünde yer alan ve bir Demir Çağı savunma yapısı olan Ölçek Kulesi'ni, mimari özellikleri ve seramik buluntuları üzerinden değerlendiren ilk arkeolog olmuştur.

1990'lı yıllarda, Kuzeydoğu Anadolu bölgesi ve Ardahan çevresi yüzey araştırmaları bazında hareketli bir dönem geçirmiştir. S. Patacı'nın aktardığına göre¹²; 1993-1994 yılları arasında, Çıldır Gölü kıyısında, B. Yükmen, Akçakale adasında araştırmalar yapmıştır. 1995 yılında, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde M. Kadiroğlu tarafından başlatılan Ortaçağ araştırmaları, ilerleyen yıllarda F. Bayram tarafından sürdürülmüştür. Bu, yüzey araştırmaları projelerinde; 1900'lü yıllarda bölgede Gürcü tarihçi E. Takaishvili tarafından tespit edilen mimari yapılar yeniden ziyaret edilerek, bu yapılar hakkında var olan bilgiler güncellenmiştir.¹³

1997 yılında O. Özbek ve B. Yükmen'in Kars, Ardahan ve Iğdır illerinde yürüttüğü yüzey araştırması projesi, Kars Müzesi denetimi altında gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma projesinin Ardahan ayağında İlkçağa tarihlenen taş alet ve seramik buluntularının varlığından söz edilmiştir.¹⁴ Yine 1997 yılında Ardahan ilinin Çıldır ilçesinde, O. Belli tarafından¹⁵ Çıldır gölü yakınında yer alan Sengertepe çevresinde Urartu Krallığı'na yönelik araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Belli, bu incelemeleri sırasında bölgede Darboğaz Barajı olarak tanımladığı bir yapı kalıntısı hakkında da belgeleme yapmıştır.

Ardahan ve Artvin illerinde gerçekleştirilen detaylı araştırma dönemi ise, 1995-1997 yılları arasında K. Köroğlu tarafından yürütülen Eskiçağ yüzey araştırmalarıdır. Bu araştırmalar, Ardahan'ın Merkez ilçesi başta olmak üzere; Çıldır, Hanak ve Göle ilçelerinde yürütülmüştür. Köroğlu, İlkçağ ve Ortaçağ'a ait kale ve kule kalıntıları,

¹² Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", s. 57.

¹³ M. Kadiroğlu-Leube, T. Yazar, Z. Karaca, "1995 Yılı Tao-Klardjetie Yüzey Araştırması", XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I.*, Ankara, 1996, ss. 397-405; F. Bayram, T. Yazar, "Artvin, Erzurum, Ardahan İli ve İlçelerinde Ortaçağ Gürcü Mimarisi Yüzey Araştırması-2009", İstanbul, 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I.Cilt.*, 2010, ss. 2-8.

¹⁴ O. Özbek, B. Yükmen, "1971 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 1, 2000, s. 113. (Sehven bu yayının başlığına 1997 yerine 1971 tarihi atılmıştır.)

¹⁵ O. Belli, "1999 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Sisteminin Araştırılması", 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, İzmir, 2000, s. 211.

kurganlar, bir kaya kilisesi ve bir höyük tespit etmiştir.¹⁶ Köroğlu, bölge sınırları içinde tespit ettiği mimari kalıntılar dışında, Urartu Krallığı'nın çivi yazılı metinlerinde geçen Qulha Ülkesinin lokalizasyonu hakkında bir öneride bulunulmuştur. Bu önerisinde adı geçen ülkenin Ardahan ilinin güneyinde yer alan Göle ilçesi olabileceğini ileri sürmüştür. Köroğlu'nun bu önerisi, ilk olarak bölgede önceki yıllarda çalışma yürüten Edwards tarafından ileri sürülmüştür. Öte yandan, Köroğlu, bölgede yürüttüğü çalışmalar sonunda Tunç ve Demir Çağları'na tarihlenen savunma yapılarını, bazı özelliklerini göz önüne alarak sınıflandırmaya çalışmıştır. Buna göre araştırmacı, arkeolojik alanları ve bu alanlarda tespit edilen mimari yapıları, yapısal özelliklerine göre üç grup altında toplamıştır.¹⁷

2001 yılında, Akçakale Adasında ve çevresinde A. Ceylan başkanlığında yürütülen bir yüzey araştırması söz konusudur. Bu araştırmaya ilişkin veriler, Y. Topaloğlu'na ait bir yüksek lisans tezinde paylaşılmıştır.¹⁸ 2004-2005 yılında ise Kars Müze Müdürü N. Alp ve A. Ceylan'ın sorumluluğunda Akçakale Adasında peyzaj düzenlemesi, teknik çizim ve haritalama çalışmaları yürütülmüş ve adanın girişindeki 'Taş Dam' olarak adlandırılan mezar yapısında, küçük çaplı bir restorasyon çalışması gerçekleştirilmiştir.¹⁹

2003 yılında, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi çalışmaları sırasında, bölgede bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Bu kurtarma kazısı, boru hattının güzergâhı üzerinde bulunan, Ardahan İli Damal İlçesi'ne bağlı Otağlı köyünün 2,5 km batısında, yaklaşık 2177-2178 m rakımlarındaki Sazpegler yerleşiminde gerçekleştirilmiştir. Kısa süreli bu kazı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi (GÜ-ARÇED) (Akademisyenleri) tarafından gerçekleştirilmiştir. Kurtarma kazısı ile Sazpegler

¹⁶ K. Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Ankara*, 1996, ss. 376-380; K. Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, Ankara, 1998, ss.133-143.

¹⁷ K. Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten* LXIV/241, 2001, s.733.

¹⁸ Y. Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006, s. 116: (Dipnot, 25); Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", s. 57.

¹⁹ N. Alp, vd., "Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu". *28. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, Çanakkale, 2006, ss. 375-390.

yerleşiminde Ortaçağ'a (11. yüzyıl sonu ile 12. yüzyılın ikinci yarısına) tarihlendirilen mimari ve seramik buluntuları tespit edilmiştir.²⁰

2005-2013 yılları arasında, Eskiçağ araştırmaları açısından Ardahan'da herhangi bir bilimsel çalışma yapılmamıştır; ancak 2013-2018 yılları arasında, yeni bir arkeolojik yüzey araştırması projesi gerçekleştirilmiştir. Bölgedeki yeni dönem çalışmaları, Ardahan Üniversitesi Akademisyenlerinden S. Patacı tarafından yürütülmüştür.²¹ Ardahan ili ve ilçelerini (Merkez, Çıldır, Göle, Hanak, Posof) kapsayan bu araştırma projesi, daha önce yapılan çalışmalardan farklı bir nitelikte olup, sadece Ardahan ili ve ilçeleri ile sınırlı tutulmuştur. Bu sınırlandırma ile araştırmacı, yüzey araştırması projesini Tunç ve Demir Çağları ile Ortaçağ yapıları üzerine odaklamıştır. Böylece, Ardahan'da daha önce varlığından habersiz olunan birçok Tunç ve Demir Çağı buluntusu ilk kez belgelenebilmiştir. Ayrıca Patacı; yeni keşifler ve arkeolojik belgelemelerin dışında Ardahan'ın Tunç ve Demir Çağları kültürleri üzerine tespitlerde bulunmuş ve bir Erken Tunç Çağı kültürü olan Kura-Aras kültürü ve Demir Çağı uygarlığı olan Urartu Krallığı'nın Ardahan ile olan ilişkisi üzerine bazı değerlendirmeler yapmıştır.²²

²⁰ M. Tekinalp, Y. Ekim, *Sazpegler, Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Ortaçağ Yerleşimi/Sazpegler. A Medieval Settlement in North Eastern Anatolia*, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları:3/Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Publications of Archaeological Salvage Excavations:3, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi/Gazi University Research Center for Archaeology, Ankara, 2005, ss. 34-132.

²¹ Patacı, "Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", ss. 99-116.

²² S. Patacı vd., "Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları", *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, Edirne, 2016a, ss. 190-191; S. Patacı, E. Laflı, "Ardahan'da Arkeolojik Araştırmalar: 2015 Yılı Yüzey Araştırması", *Rıfat Ergeç Armağanı*, (Eds.) Demir, T., Ekici, M., Dinç, M. Ş., Tarhan, Ç. M. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Gaziantep, 2019b, s. 265.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARDAHAN İLİ COĞRAFYASI

Tezin bu bölümünde, Ardahan ilinin Konumu, Jeoloji ve Jeomorfolojisi, Hidrografiya, Toprak Özellikleri ve Bitki Örtüsü ele alınarak, bölgenin coğrafyası tanıtılmaktadır.

1.1. Ardahan İlinin Konumu

Ardahan, Anadolu'nun kuzeydoğusunda, Doğu Anadolu ile Kafkas coğrafyası arasında yer alan sınır ve geçiş noktasıdır. 40° 38'40.20" ile 41° 36'3.04" kuzey enlemleri, 42°19'9.72" ile 43°28'26.75" doğu boylamlarında yaklaşık 1830 m rakımda 5576 km²'lik bir yüz ölçümüne sahiptir.²³

Kuzeydoğu Anadolu sınırları içindeki Ardahan ili, güneyde Kars, güneybatıda Erzurum, batı-kuzeybatı istikametinde Artvin ile kuzeyde Gürcistan, doğuda ise Ermenistan ile komşudur (**Harita 1**).²⁴ Ardahan Merkez, Göle, Çıldır, Hanak, Damal ve Posof olmak üzere altı ilçeye sahiptir. 2020 yılında il ve ilçe merkezleri temel alınarak 'Tuik' tarafından gerçekleştirilen adrese dayalı nüfus sayımı ile il genelinde toplam nüfus oranı '96 161' kişi olarak açıklanmıştır.²⁵

Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu sınırında, Karadeniz Bölgesi'nin ise doğusunda yer alan Ardahan, Tektonik bir ova üzerinde²⁶ olup engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Arazi yapısı ve bulunduğu konumu gereği soğuk iklim tipinin hüküm sürdüğü bir yerleşim alanı olarak, çevresi dağ kütleleri ile sarılmıştır. 2100-2200 metrelik yükseklikteki volkanik ovanın etrafı, kuzey ve kuzeybatıda Yalnızçam Dağları, güneyde Allahuekber Dağları ile merkezi püskürmelerle kuzeyde Ilgar Dağı ve Cin Dağı, güney ve güneydoğuda ise 3000 m rakıma ulaşan Kel ve Kısır Dağları ile çevrelenmiştir.²⁷

²³ A. E. Erginal, "Ardahan İlinin Coğrafik Özellikleri", *Ardahan Kale ve Kuleleri*, (Ed.) Patacı. S. Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA) Yayınları, Kars, 2016, s. 10.

²⁴ Erginal, "Ardahan İlinin Coğrafik Özellikleri", s. 10; H. Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*. T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No: 4, Ankara, 2000, s. 4.

²⁵ <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr> adresinden 16.03.2021 tarihinde erişildi.

²⁶ Atalay, Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 532.

²⁷ Erginal, "Ardahan İlinin Coğrafik Özellikleri", s. 10; İ. Atalay, M. Tetik, Ö. Yılmaz, *Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri*. Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayınları Teknik Bülten Serisi No: 141, Ankara, 1985, s. 27.

Kısır Dağı ayrıca 3197 metrelik rakımı ile Ardahan'ın en yüksek noktasını oluşturmaktadır.

Yüksek arazi yapısı ve düzensiz yüzey şekillerinin bir sonucu olarak, sert karasal iklim tipi bölgede yoğun olarak hissedilmektedir ancak ilin bu soğuk hava koşulları, il genelinde etkin değildir. Çoğunlukla soğuk iklim Merkez, Göle, Çıldır, Hanak ve Damal ilçelerinde yoğun olarak hissedilmektedir. İlin en kuzeyinde Gürcistan sınır bölgesinde yer alan Posof ilçesinde; Artvin ilinin ılıman Karadeniz iklimi hissedilmekte ve yaşanmaktadır ve bu iklim tipinin etkisi bölgenin bitki formasyonunda da gözlemlenmektedir.²⁸

Bölgenin bitki örtüsü iklim, yükselti ve yağış faktörleri göz önüne alındığında, ormanlık alanlar genellikle ilin batı ve kuzey kesiminde, step bitki türleri, çayır ve meralar ise ovalık alanın geneline dağılmış durumdadır.²⁹

Ardahan iline ulaşım noktaları günümüzde üç farklı güzergâhtan sağlanmaktadır. Bunlardan ilki güneybatı yönünden bölgeye ulaşımı sağlayan Erzurum-Narman-Oltu-Şenkaya ve Göle yoludur.³⁰ İkinci ulaşım noktası güneyde Kars-Susuz ve Hoçuvan yolu ve son ulaşım güzergâhı ise Doğu Anadolu'nun, Doğu Karadeniz ile bağlantı noktası olan Artvin-Şavşat yolu ile bölgeye ulaşım sağlanmaktadır.³¹ Bu yol ağının merkezinde olan Ardahan ili, ayrıca Doğu Anadolu ve Kafkasya Bölgeleri arasında köprü vazifesi görmektedir.

Ardahan ili, bu özellikleri ile tarihin her döneminde, coğrafyalar arası kültürel bağlantının sağlandığı bir nokta özelliği taşımakta ve bölgenin bu nitelikleri farklı dönemlere ait tarihi ve arkeolojik kalıntılar ile de desteklenmektedir.

1.2. Jeoloji ve Jeomorfoloji

Araştırma sahamız, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin, Erzurum-Kars bölümünün en kuzeydeki sınırlarını belirlemektedir. Bu saha, tarihi araştırmalarda olduğu gibi coğrafya araştırmalarında da Kars ili ile birlikte değerlendirilmiştir. Ardahan coğrafyası,

²⁸ Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, s. 4; G. Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004, ss. 68-72.

²⁹ H. H. Selen, "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", *Türk Coğrafya Dergisi*, 2014, s. 106.

³⁰ Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, s. 4; Erginal, "Ardahan İlinin Coğrafik Özellikleri". ss.11-12.

³¹ Selen, "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", ss. 107-109.

Batı ve Orta Anadolu'dan başlatılan ve daha sonra Kuzeydoğu Anadolu bölgesine uzanarak genişleyen, kuzeyde Doğu Karadeniz dağları (Pontidler), güneyde ise Güney Anadolu dağları (Toridler) arasında kalan '*Anatolid birliği*' içinde yer almaktadır.³² Ardahan il ve ilçelerinin yer aldığı coğrafya ayrıca Kura Nehri ve kollarının ayrı bir su toplama merkezi oluşturmasından dolayı, '*Yukarı Kura Nehri Havzası*' olarak da tanımlanmaktadır.³³

Ardahan ilinin içinde bulunduğu Erzurum-Kars bölgesindeki en eski jeolojik verilere, Erzurum-Oltu havzasının kuzeyinde bulunan Dutlu ve Kırdag'ından, Ardahan sınırları içinde ise Göle depresyonundan ulaşılmaktadır.³⁴ Ardahan il ve ilçelerindeki en yaşlı birim ise Oligo-Miyosen yaştaki kırıntılardan kurulu olan Aşıkzülali formasyonuna* ait kayalardır.³⁵ Bu formasyona ait kayalar türleri arasında kilitaşı, miltaşı, kumtaşı, kireçtaşı ve çörtlü kireçtaşları bulunmaktadır.

Bölgede yaşlı kayalar ya da volkanitler, Tersiyer zamanın Oligosen, Üst ve Alt Miyosen ve Pliosen devrelerine ait (Aşıkzülali formasyonu, Çamlı çatak formasyonu, Posof Volkanikleri, Gümüşkavak Bazaltı) formasyonlarda görülürken, daha genç Volkanit kayalar (Ardahan andeziti, Ulgartepe andeziti, Damal kırıntıları) ise genel olarak Kuvaterner zamanın alt devresi olan Pleyistosen'de görülmektedir.

Erzurum, Kars, Ardahan ve Göle'de tortullarla ara-tabakalı bazalt, anglomera ve tuf tabakalarının bulunması, Neojen Dönemde gelişen olayları kanıtlar niteliktedir. Tektonik ve volkanizma yönünden aktif ve etkili bir devre olan Neojen, Kuzeydoğu Anadolu'da yaşanan tektonik ve orojenik olaylar sonunda bindirme ve şaryajlar'a neden olarak, Paleozoik ve Mezozoik kütleleri, bölgedeki Oligosen formasyon üzerine itmiştir. Şaryajlar, Erzurum'un doğusunda yer alan sert kütlelerde gerilemelere yol açarak, sahada faylanmaların oluşmasını sağlamıştır.³⁶ Bölgedeki bu faylanmalar Ardahan,

³² İ. Ketin, *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*. İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı, 1983, ss. 502-503; A. Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Ankara, 1979, s. 9.

³³ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, ss. 1-2.

³⁴ F. Baykal, *Oltu-Göle-Ardahan-Çıldır Bölgesi'nin Jeolojik Ana Çizgileri*, M.T.A. Rapor No: 1928 (yayımlanmamış), 1950.

* Bir jeoloji devri içinde oluşmuş bulunan tabakalar dizisini ifade eder. Bkz. E. Güney, N. İnan, *Geo-Yerbilim Sözlüğü*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 188.

³⁵ *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2003, s. 4.

³⁶ İ. Atalay, A. Koçman, "Kuzeydoğu Anadolu'nun Jeotektonik ve Morfotektonik Evriminin Ana Çizgileri", *Jeomorfoloji Dergisi*, 9 (8'den Ayrı Basım), 1979, s. 61.

Göle ve Kars havzalarının oluşmasına ve aynı zaman da bu havzaların göller tarafından işgal edilmesine neden olmuştur; ancak ilerleyen süreçlerde bu göllere, volkan yarıklarından çıkan lavlar dolmuştur. Ayrıca, bugün diziler halinde Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Dumlu, Mescit, Allahuekber, Kısır Dağı ve Akbaba Dağı gibi kütlelere, bu döneme ait volkanik malzemeler birikmiştir. Öte yandan Neojen Dönem, Erzurum-Kars çevresinde yer alan zengin akarsu ağının kurulduğu bir dönem olarak da dikkat çekmektedir. Bu dönemde oluşan Akarsu ağı içindeki su kaynakları, Erzurum-Kars bölgesinde Tortum Çayı, Narman Çayı, Oltu Çayı ve Kura Nehri'dir. Dolayısıyla Neojen olaylar Erzurum-Kars bölgesinin jeomorfolojisinin ve su kaynaklarının oluşmasında önemli bir role sahiptir.³⁷

Yukarı Kura Nehri havzasında orojenik ve tektonik hareketler sonunda kuzeydoğu-güneybatı ve doğu batı istikametinde uzanan havzalar meydana gelmiştir. Bu havzalar, tektonizmanın neden olduğu blok biçiminde çökme ve yükselme olayları sırasında oluşan depresyon alanlarıdır.³⁸

Ardahan'ın güney kesimini oluşturan Göle havzası, kuzeydoğu Anadolu'da volkanik kökenli Allahuekber Dağı (3026 m) ile kuzeyde Uğurlu Dağ (2765 m) arasında yer alan, 2000-2100 m yükseklikte, yaklaşık 278 km²'lik bir alana yayılmış durumdadır.³⁹ Tektonik kökenli Göle depresyon tabanı, yakın çevresinde bulunan akarsuların taşıdığı 10-15 metrelik alüvyon dolgu ile kaplanmıştır.

Ardahan havzası (depresyonu), Yalnızçam Dağları'nın (2715 m) güney kısmında yer alan tektonik kökenli bir saha olup 1800-2000 m yükseklikte uzanmakta ve Kura Nehri tarafından drene edilmektedir. Yaklaşık 207 km²'lik havza, Göle havzasından hem daha alçak bir rakımdadır hem de daha az bir alana yayılmıştır. Ardahan havzası, Alt-Pliyosen'deki tektonik faaliyet sonunda 350-400 m kadar çökmüştür. Havzanın kenarlarında Pliyo-Kuvaterner marnlı ve kumlu çökeller bulunmakta ve bu malzemeler güneydoğuya doğru uzanarak Hasköy'e kadar devam etmektedir.

³⁷ Atalay, Koçman, "Kuzeydoğu Anadolu'nun Jeotektonik ve Morfotektonik Evriminin Ana Çizgileri", s. 63.

³⁸ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 10; Atalay vd., *Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri*, s. 91.

³⁹ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 41; *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, s. 12; Atalay, Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 471.

Doğu ve batı istikametinde uzanan eşiklerle birbirinden ayrılan Çıldır ve Aktaş Gölü havzaları ise, çökme sonunda oluşan iki ayrı çanak şeklindedir.⁴⁰ Bu çanakların derin kısımları göllerle kaplanmıştır. Çıldır havzası (depresyonu) 1950 m yükseklikte, yaklaşık olarak 65 km² 'lik bir alanı kaplamaktadır. Neojen volkanik kütle içinde oluşan tektonik kökenli havzanın sularını Kura Nehri'nin doğu kolu olan Karaçay toplamaktadır.

Aktaş ya da Hozapın isimleri ile anılan havza (depresyon), Çıldır havzasından 350-400 m kadar yüksekte yer almaktadır. Havza, çevresindeki yüksek noktalar arasında kalan bir küvet şeklindedir. Bu küvetin tabanı yaklaşık olarak 1800 m yükseklikte, düz bir biçimdedir. Bu düz küvetin en çukur yerinde ise, suları geniş bir alana yayılan Aktaş (Hozapın) Gölü meydana gelmiştir.⁴¹ Aktaş depresyonu da diğer depresyonlar gibi tektonik kökenli olup Alt Pliyosende meydana gelen dikey tektonik hareketler sırasında oluşmuştur. Ayrıca, gölün batısından geçen Kura Nehri'nin kenarında yer alan bazı sıcak su kaynaklarının varlığı, havzanın tektonik kökenli olabileceğini göstermektedir.

Ardahan il merkezinin en kuzeyinde, diğer havzalara nazaran daha az alana sahip fakat jeolojik dönemler hakkında daha fazla veriyi çevresinde barındıran Posof Çayı havzası (60.161 ha)⁴² yer alır. Havza, Kura Nehri'nin bir kolu olan Posof Çayı ve kolları ile derince bir şekilde yarılan, yüksek ve engebeli bir sahadır. Posof Çayı, çevresindeki alanın sularını bir araya getirerek, bu sahanın havza niteliği kazanmasını sağlamıştır. Posof Çayı ve kollarının yardığı sahanın çevresi, yaklaşık olarak 2100-2200 m yükseklikte ve volkanik formasyonlar üzerinde oluşan bir aşınım yüzeyi yani bir plato görünümündedir. Neojenin (Pliyosen) sonuna tarihlendirilen bu aşınım yüzeyi, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru ilerledikçe alçalmaktadır. Bu aşınım yüzeyi üzerinde yüksekliği 2500-3000 m arasında değişen Göze (3167 m), Ulgar (2804 m), Hırhat (2535 m) ve Cazi Tepe (2780 m) gibi dağ kütleleri, topografyayı yararak söz edilen havzaya daha yüksek ve engebeli bir görünüm kazandırmıştır.⁴³

⁴⁰ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 53.

⁴¹ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 54.

⁴² *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, s.18.

⁴³ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 8.

Posof Çayı havzasında yüksek sahayı meydana getiren Göze (3167 m) ve Ulgar Dağı birer volkan konisi ve erüpsiyon noktası olarak, Kuvaterner zamanın başlarında meydana gelen lavların yığılması ile oluşmuşlardır.⁴⁴ Posof Çayı havzasını, araştırma sahasındaki diğer havzalardan ayıran bir diğer jeomorfolojik nitelik ise, söz konusu alanın oluşmasında önemli katkısı olan Posof Çayı Vadisi'dir. Bu alanın, yakın çevresinde yer alan suları bir araya getirerek adı geçen bölgeye bir havza niteliği kazandıran Posof Çayı, bölgenin şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Posof Çayı Vadisi'nde gerçekleşen Kuvaterner'deki taban seviyesi farklılaşmaları ve epirojenik yükselmeler ile sahada farklı düzeylerde taraçalar oluşmuştur.⁴⁵

Posof Çayı Vadisi'nin jeomorfolojik unsurlarından bir tanesi de faylardır. Fayların bölgedeki gelişme göstermesindeki payın büyük çoğunluğu, Doğu Anadolu'da gerçekleşen sıkışma tektoniği ve buna bağlı olarak ortaya çıkan volkanizmadır. Doğrultu atımlı olan bu fayların, kuzeydoğu-güneybatı olanları sol yönlü ve yanal bileşenli iken kuzeybatı-güneydoğu yönlü olanlar ise, sağ yanal atımlıdır. Sağ yönlü ve yanal bileşenli faylar, bir zon halinde Göze Dağı'nın doğusundan başlayarak, Gürcistan sınırına kadar devam etmektedir.⁴⁶ Ayrıca Erim Köyü'nün güneyine doğru uzanan ve Posof ilçe merkezinin güneyinden Eminbey'e doğru uzanan daha küçük boyutlu faylar da bölgede görülmektedir. Bahsedilen fayların bulundukları arazilerde çok sayıda heyelanlar, ötelenmiş akarsu vadileri ve su kaynaklarının varlığı, bu fay oluşumlarının aktif olabileceğini gösteren belirtiler arasındadır.⁴⁷

1.3. İklim Özellikleri

Araştırma sahamız, Anadolu coğrafyasının sıcaklık dağılım haritasında en düşük değerlere sahip olan Erzurum-Kars bölümünün sınırları içerisinde yer alır. Buna göre de Erzurum-Kars yöresi, genel olarak Anadolu'da kış mevsimlerinin en uzun ve en şiddetli geçtiği saha olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, yıllık sıcaklık farkının fazla olması, birbirinden ayırt edilemeyen sıcak ve soğuk mevsimlerin bulunması ve ayrıca hızlı sıcaklık değişimlerinin yaşanması gibi etkenler, bölgede '*Karasal Termik Rejim*'

⁴⁴ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 10.

⁴⁵ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 58; Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 19.

⁴⁶ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 57; Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 20.

⁴⁷ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 21.

tipinin egemen olduğunu göstermektedir.⁴⁸ Bölgede uzun ve şiddetli olarak yaşanan kış mevsiminin sert geçmesi, bölgede 3000 m'nin üstünde dağlık arazilerin olması ve coğrafyanın denizden uzak bir noktada yer alması, zorlu kış mevsimlerinin ortaya çıkmasının ana nedenleri arasındadır. İklimin şekillenmesinde etkili olan coğrafi unsurlar dışında, kuzey yönünden gelen 'Sibiryaya Yüksek Basıncı' da bölgenin iklimi üzerinde etkin rol oynamaktadır.⁴⁹ Bu etkinin, bölgenin soğuk ve dondurucu ikliminin meydana gelmesinde fiziksel faktörlerin yanı sıra, soğuk hava kütlelerinin de iklim üzerinde büyük bir yansımalarının olduğunu göstermektedir. Nitekim Sibiryaya soğuk hava kütlelerinin etkinliği altında kalan sahada, sıcaklığın -40° C'ye kadar düştüğü ve bu düşük sıcaklığın bölgede yer yer -50° C'ye kadar gerilemesi, coğrafya yapısının ve hava kütlelerinin bölgede ne kadar baskın olduğunu kanıtlar niteliktedir.⁵⁰ Bölgedeki soğuk mevsim, genel olarak Ekim'den başlayarak Nisan ayının sonlarına ve bazen Mayıs ayı ortalarına kadar sürmektedir. Bu aylar arasında Doğu Anadolu Bölgesi, kış mevsimindeki yüksek basınçların etkisi altında kalarak, soğuk ve sıcak hava kütlelerinin neden olduğu cephe faaliyetlerinin azalması ile kış mevsiminde daha az yağış alır.⁵¹

Doğu Anadolu'da, coğrafyanın ve hava kütlelerinin etkisi ile karasal iklimin en şiddetli yaşandığı bölge, Kuzeydoğu Anadolu ve yakın çevresidir. Bölgedeki soğukların etkisi ile güneydoğudan kuzeybatıya doğru yükselen hava kütlesi, bölgede yıllık sıcaklık farklılıklarının 22-23° C civarında değiştirmesini sağlamaktadır. Bu sıcaklık değişimleri çoğunlukla Doğu Anadolu bölgesinde Ocak ve Ağustos aylarına rastlamaktadır. Bölgede yılın en sıcak ayı Ağustos, en soğuk ayı ise Ocak'tır. Anadolu genelinde ise sıcaklık farklarının en az olduğu bölgeler kıyı bölgeleri, en fazla olduğu bölge ise Doğu Anadolu bölgesi ve bu bölge içinde yer alan platolar ve çukur alanlardır.⁵²

Yüksek topografik yapısı ve yüzey şekillerinin değişkenlik göstermesi sebebiyle - kuzeyde yer alan Posof ilçesi dışında- Ardahan'ın genelinde karasal iklim tipi egemendir. Bu nedenle de bölgede kışlar uzun, sert ve kar yağışlıdır. Buna bağlı olarak,

⁴⁸ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 98; Atalay vd., *Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri*, s. 43.

⁴⁹ S. Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 572, İstanbul, 1953, s. 23.

⁵⁰ Atalay, Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. s. 476.

⁵¹ İ. Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. Meta Basım, İzmir, 2016, ss. s. 91.

⁵² Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. s. 101.

Anadolu genelinde Ocak ayı sıcaklık ortalaması 12° C iken Ardahan'da sıcaklık -11.4° C'dir.⁵³ Bölgede kış mevsimi genellikle ekim ayı sonlarında başlayıp, nisan ayı sonlarına kadar devam etmektedir. Bu süre zarfında bölgede görülen karasal iklim ile kar yağışları bölgeyi etkisi altına almaktadır. Ayrıca karasal iklimin bir diğer etkisi ise bölgeye düşen kar örtüsünün yerde kalma süresini uzatarak, donlu gün sayısının artışına neden olmaktadır. Karasal iklimin bir sonucu olarak bölgede yıllık ortalama sıcaklık 3.8° C iken aylık ortalama sıcaklık değerleri ise 5 ay boyunca 0° C'nin altındadır.⁵⁴ Öte yandan, yaz mevsiminin, gece sıcaklıklarını da etkileyen topografik ve karasal iklimi tipi ile bölgenin Temmuz ve Ağustos aylarının ortalama sıcaklık değerinin 16.3° C'dir. Ayrıca bu aylarda bölgedeki sıcaklık maksimum 35° C'ye kadar yükselmektedir. Belirtilen bu iklim tipi ve ısı verileri, Ardahan ilinin sınırları içinde yer alan Posof ilçesi hariç, Göle, Çıldır, Hanak ve Damal ilçelerinde etkin bir şekilde görülmektedir.

Kuzeydoğu Anadolu yağış rejimine sahip olan coğrafyada, rejime bağlı en fazla yağış ilkbahar (Nisan ve Mayıs) ve yaz başları (Haziran) arasında artış gösterirken, en az yağış kış mevsiminde görülür. Yıl içerisinde toplamda 551 mm yağış alan Ardahan platosu ve yakın çevresi, bu yağış miktarının % 41'i yazın, % 30'nu ise ilkbahar mevsiminde düşen yağışlardan sağlamaktadır.⁵⁵

Ardahan'ın kuzey kesimini oluşturan Posof ilçesinde yıllık ısı değişimleri ve iklim tipi, Ardahan iline göre farklı özellikler taşımaktadır. Genel olarak plato ve depresyonlardan oluşan Posof (1580 m), morfolojik açıdan Ardahan (1829 m) ile uyumlu olmasına karşın daha düşük bir rakımda olmasından dolayı soğuk hava kütlelerinden daha az etkilenmektedir. Buna bağlı olarakda soğuk hava kütlelerinden daha az etkilenen Posof'ta kışın hava sıcaklığı (Ocak Ay'ında) -4.8° C iken Ardahan'da bu değer -11.4 ilâ -12,1° arasındadır.⁵⁶ Bölgedeki Meteoroloji istasyonlarından alınan verilere göre, Posof ilçesinin yıllık sıcaklık ortalaması 7.0° C ile yakın çevresinde bulunan Artvin-Şavşat'la (10.2°) benzerlik göstermektedir. Yaz mevsiminde ilçenin sıcaklık ortalaması temmuz ayında 17.2° C'dir. Bu sıcaklık ortalamalarından da

⁵³ Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, s. 97.

⁵⁴ M. Z. Öztürk, H. Kılıç, "Ardahan'da İklim Parametrelerindeki Değişimin Zamansal Analizi", *Türk Coğrafya Dergisi*, 70, 2018, s. 39.

⁵⁵ Atalay, Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, ss. 476-477; Öztürk, Kılıç, "Ardahan'da İklim Parametrelerindeki Değişimin Zamansal Analizi", s. 39.

⁵⁶ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 91; Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, s. 97.

anlaşıldığı üzere, Ardahan ve Posof'un sadece yaz mevsimindeki sıcaklık değerleri birbirine yakındır. Yaz mevsiminde görülen hemen hemen eşit sıcaklık verileri, iki bölgeyi birbirine kısmen yakınlaştırır da atmosferik sirkülasyonlar sırasında gelişen hava kütleleri ve yıl içerisinde görülen yağış miktarları gibi unsurlar, iki bölgeyi iklim konusunda birbirinden uzaklaştırmaktadır. Bölgede yağışların yıl içerisindeki dağılışı dikkate alındığında, en fazla yağışın 105.3 mm ile haziran ayında en az yağışın ise 29.4 mm ile Mart ayında düştüğü görülür.⁵⁷ Bu yağış verileri ile batısında yer alan Şavşat ile benzer yağış rejimine sahip olan Posof, yıllık 611.7 mm yağış miktarı ile Ardahan'ın yağış miktarını geçerek, Şavşat'ın 744.8 metrelik yağışı ile yakınlık göstermektedir.⁵⁸ Bu durum, Posof Çayı havzasının Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi arasında bir geçiş sahası olduğunu açığa çıkarmakta ve bu özelliğini bitki örtüsünde de belirgin şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim bölgenin topografik koşulları, Posof Çayı havzasının geçiş iklimi niteliğini bütün alana yaymasını engellemektedir. Bu nedenle de bölge için belirgin bir iklime sahip olduğunu ifade etmek zordur. Çünkü havzada dikey yönde sıcaklık ve yağış, kısa mesafede değişmekte ve buna bağlı olarak da bölgede çeşitli vejetasyon tabakaları ortaya çıkmaktadır. Buna göre de bölgenin alçak kesimlerinde yarı nemli-kurak iklim koşulları karakterize eden bitki türleri yaygınlık gösterirken, 1500-1600 m'lerde farklı cins bitkiler, sıcaklığın düşmesi ile iğne yapraklı ağaçlık alanlar ve 2500 m gibi yüksek rakımlarda görülen çayır-step bitkileri yer almaktadır.⁵⁹ Yine de bölgenin, gerek yağış rejimi ve gerek bitki örtüsü göz önüne alındığında, Karadeniz iklim tipinin daha etkin olduğunu eldeki verilere göre ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Özetle, Ardahan coğrafyası, karasal iklime dair etkileri yıl içerisinde şiddetli bir şekilde hissetmektedir. Bölgenin genelinde bu iklim tipi etkin olsa da kuzeyde yer alan ve bölgeler arası geçiş iklimine sahip olan Posof ilçesi, bu duruma istisna oluşturmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'da karasal iklimin değerleri merkezler bazında incelendiğinde; Kars % 49,7, Erzurum % 47,9, Ardahan % 47,5 ve Posof'ta ise bu değer % 34,1 olarak belirlenmiştir.⁶⁰

⁵⁷ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 45.

⁵⁸ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 45.

⁵⁹ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 55.

⁶⁰ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 91.

Bölgenin iklim tipinin daha iyi anlaşılması amacıyla, iklim ve yağış verileri üzerinden belirli yöntemler uygulanarak sahanın iklim sınıflandırması yapılmıştır. Bu araştırmalara göre Ardahan coğrafyası, ‘Köppen-Geiger’ metoduna göre; ‘D-f-b’ harfleri ile gösterilen kış mevsiminin soğuk, yaz mevsimin ılık geçtiği ve her mevsim yağışlı iklim tipi içerisinde yer almaktadır.⁶¹ ‘Thorntwaite’ metoduna göre ise bölge, ‘C2 C’2 r b’2’ harfleri ile ifade edilen yarı nemli, su eksikliğinin çok az olduğu ve ikinci dereceden mikrotermal iklim tipi içinde bulunmaktadır.⁶²

Özellikle bölgenin yerleşim arkeolojisi konusunda araştırmacılar iklim koşullarını da göz önüne almaktadırlar ancak Antik Dönem iklimi üzerine Ardahan ve Kars bölgesinde kapsamlı araştırmalar henüz faaliyete geçmemiştir. Bu konuda en çok çalışılan coğrafya Van Gölü ve çevresidir. 2015 yılında ise Türkiye’nin en büyük göllerinden biri olan hem Ardahan hem Kars ili sınırlarında yer alan Çıldır Gölü’nde: Ardahan Üniversitesi Coğrafya Bölümü akademisyenlerince bölgenin Antik Dönem ve sonrası iklim koşullarının ve nemliliğinin anlaşılması amacıyla bir ‘TÜBİTAK’ projesi gerçekleştirilmiştir.⁶³ Bu proje kapsamında Çıldır Gölü’nde Karot örnekleri alınmış ve yapılan analizler sonucunda Çıldır’ın dönemlere göre nemliliği ve iklim koşulları adına genel bir değerlendirme yapılmıştır. Projede iklim ve nem üzerine yapılan yorumlar en erken MÖ 1200’lü yıllara kadar geriye gitmektedir. Proje sonuçlarının detaylı bir değerlendirmesi henüz yayımlanmamışsa da IV. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu’nun bildiriler kitabındaki yayından anlaşıldığı kadarıyla bölgenin Antik Dönem ve günümüz iklim ve nemliliğinin belirgin bir farklılık göstermediğini söylemek mümkündür.

1.4. Hidrografya Özellikleri

Anadolu coğrafyası, akarsu potansiyeli açısından zengin bir bölge konumundadır.⁶⁴ Keza bu zengin akarsu varlıkları coğrafyanın dört bir yanına dağılmış bir şekilde, oluşumları, havza yapıları, debi ve rejimleri açısından birbirinden farklı özellikler taşımaktadır. Bu özellikler dikkate alındığında ise Anadolu’da akarsu

⁶¹ M. Z. Öztürk, G. Çetinkaya, S. Aydın, “Köppen-Geiger İklim Sınıflandırmasına Göre Türkiye’nin İklim Tipleri”, *Coğrafya Dergisi*, 35, 2017, s. 20.

⁶² İ. Çiçek, “Türkiye’de Kurak Donemin Yayılışı ve Süresi (Thorntwaite Metoduna Göre)”, *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4, 1995, s. 86.

⁶³ A. E. Erginal vd., *Çıldır Gölü (Kuzeydoğu Anadolu) Geç Holosen iklim Kayıtları*, IV. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu 2015, On dokuz Mayıs Üniversitesi, 15-17 Ekim 2015, Samsun, Bildiriler Kitabı, s. 4.

⁶⁴ Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. s. 115.

bakımından en yüksek potansiyele sahip bölge, yüksek rakımlı arazileri ve karasal iklim tipi ile Doğu Anadolu'dur.⁶⁵ Şüphesiz bölgenin topografik yapısını ve bununla bağlantılı olarak da tarihini meydana getiren etkenler arasında akarsular önemli bir yere sahiptir. Ayrıca akarsuların, bu coğrafyaya uyguladıkları fiziki etkiler; ülkeler arası sınırlar oluşturmakta ve aynı zamanda bölgedeki doğal ve beşeri yaşamın, varlığını sürdürmesini sağlayarak yaşamsal döngünün de sürekliliğini arttırmaktadır.

Ardahan ili ya da diğer bir deyişle Yukarı Kura Nehri Havzası, akarsu ağı bakımından zengin Anadolu coğrafyasının en yüksek akarsu potansiyeline sahip kısmıdır. Bu açıdan bakıldığında gerçekten bölgenin akarsu şebekesi, sahanın geneline yayılmış ve bölgenin önemli su kaynakları ilin güneyindeki Göle ilçesinde; Göl havzaları ise Çıldır ve Posof ilçesinde bulunmaktadır.

Ardahan'ın sınırları içerisinde, bölgenin coğrafyasını şekillendiren ve vejetasyonunun oluşmasını sağlayan ve aynı zamanda bölgenin topografyasının şekillenmesinde büyük öneme sahip olan akarsular; Kura (Kür) Nehri, Posof Çayı, Hanak Çayı, Kayınlık ve Türkmen Dereleri'dir. Ayrıca, bu akarsular dışında bölgenin su potansiyeline önemli katkılar yapan göl havzaları ise Çıldır Gölü, Aktaş (Hozapın) Gölü, Ayı Gölü, Karagöl (Vakla) Gölü, Balık Gölü, Kanlıgöl, Ayazgöl, Davar Gölü, Arile (Balık) Gölü ve Sagle'nin (Sülüklü ve Kamışlık) Gölleri'dir.⁶⁶ Bölgedeki bu su kaynakları birbirinden oldukça farklı niteliklere sahiptirler. Bu nedenle de jeolojik dönemlerde yaşanan olayların ve iklimsel döngülerin sonuçları, akarsuların birbirinden oldukça farklı yapıda olmasını sağlamıştır.

Bölgenin ve Kafkasya'nın en uzun nehri olan Kura, 1523 km uzunlukta olup, bu uzunluğun sadece 189 kilometrelik kısmı araştırma sahasında bulunmaktadır. Kura, ülke dışında, Gürcistan'ın Ahıska yakınlarında Posof Çayı'nı alarak Azerbaycan bölgesinin Şirvan steplerinde Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Kura Nehri'nin Kuzeydoğu Anadolu topraklarında kalan yukarı çığırında, ana kolları ve yan kolları ayrı bir su havzası oluşmaktadır. Bu su havzası, batı-kuzeybatı'da Yalnızçam ve Göze Dağları'ndan geçen su çizgisi ile Çoruh havzasından, güney ve güneydoğuda Allahuekber Dağları ve Kısır Dağı üzerinden geçen su bölümü çizgisi ile de Aras

⁶⁵ Atalay, Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. s. 478.

⁶⁶ *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, ss. 99-102.

havzasından ayrılmaktadır.⁶⁷ Nehir, yaklaşık 3026 metrelik Allahuekber Dağları'nın kuzey yamaçlarından doğan Kayınlık Dere, Türkmendere (Sami/Sarmi Deresi) ve Kür Çaylarının, % 1 eğimle geçtiği Göle Ovası'nda, bu derelerin ve küçük kollarının ovanın kuzeybatısında birleşmeleri ile meydana gelmiştir.⁶⁸ Bu birleşme noktasından itibaren bölgenin başlıca akarsuyu olan Kura Nehri (Kura ya da Kür adı, bazı kaynaklarda akarsuyun tamamı için kullanılır), Uğurludağ ve Kılıç dağı arasında yer alan bitişme boğazına (Türkeşen Boğazı'na) girer. Daha sonra, yakın çevresinde yer alan dere ve küçük su kollarını da alarak Ardahan depresyonuna ulaşır. Bu noktadan itibaren kuzeydoğuya doğru menderesler çizerek ilerler. Bu ilerleyişi sırasında 1800 m yükseklikte, yeniden dar ve derin bir boğaza (Miyalashor ya da Niyalashor) giren Kura; güneyden Ölçek Deresini kuzeyden Cot Suyunu alır. Kura Nehri, kuzeydoğuya doğru olan ilerleyişi sırasında, Çıldır Ovası'ndan gelen Karasu ile birleşerek, Akkiraz köyünün doğu sınırından başlayıp Türkiye-Gürcistan sınırında akımına devam eder. Nehir, 1300 m taban yüksekliği ve % 0.7 eğim ile Kurtkale yakınlarında yer alan, Tavşan Sırtı bölgesi üzerinden Gürcistan'a buradan da Azerbaycan topraklarına geçerek, Aras Nehri ile birleşerek Hazar denizine dökülür. Akarsuyun debisi genel olarak kar ve yağışların etkisi ile nisan ayında en yüksek düzeyine ulaşırken, eylül ve ekim aylarında ise en düşük seviyesindedir. Yağışların etkisi ile Kura Nehri'nin, Anadolu topraklarındaki ortalama debisi ise % 25 m/sn'dir.

Ardahan il merkezinin kuzey bölümünde bulunan ve dar ve küçük bir havzanın sularını toplayan Posof çayı, Türkiye topraklarını terk ettikten sonra Gürcistan'da Kura nehri ile birleşir. Posof çayının su toplama çıkışının büyük bir kısmı ülke toprakları içinde yer almaktadır.

Kura Nehrinin önemli kollarından bazıları Ardahan ilinin, güneyinde yer alan Göle ilçesinde yer almaktadır. Kura'nın, oluşumunda ve gelişiminde önemli katkıları olan bu su kaynakları, Göle ovasının çevresini saran Allahuekber (3026 m) ile Kabaktepe (3055) Dağları ve Gülveren yaylasından doğar ve kaynaklarını alırlar. Göle ilçe merkezinin kuzeydoğusunda yer alan Kayınlık deresi, Kura nehrinin bu bölgedeki önemli kolları arasındadır. Göle ovasının güneydoğusunda Allahuekber dağlarının

⁶⁷ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 182.

⁶⁸ M. F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*. Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s. 8; *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, s. 98.

Yaylacık yaylasında doğarak Balık dere olarak isimlendirilen Kayınlık deresi⁶⁹; Kabaktepe'nin doğu kenarını takip ederek ilerleyen ve Balçeşme köyünün batı yamacından geçen Karasu ile birleşir. Kayınlık Deresi, bu noktadan itibaren Balçeşme köyünün kuzeybatı istikametini takip ederek Eskidemirkapı köyünün güneyine ulaşır, buradan kuzeye ilerleyerek Yanatlı köyünün batısında Kür Çayı'na bağlanır. Kür Çayı, bölgenin önemli su kaynakları arasında yer alır. Kayınlık Deresi'nin batısında, Gülveren yaylasında Kılıçboğazı Deresi adı ile doğar. Bölgedeki ilerlemesine Durançam köyü yakınlarında yer alan Bağırsak Deresi ile birleşerek devam eder ve batı yönünden Göle Ovası'na girer. Ovada Kür Çayı adını alarak Kınalı Köprü mevkiinde Türkmen Deresi ile birleşir. Türkmen Dere, Kura Nehri'nin ana kolları arasında Göle Ovası'nın güneydoğusunda, Kabaktepe'de doğan koludur. Türkmen Dere, yaklaşık 20 km'lik mesafeden sonra ortalama 1000 metrelik yükselti alçalması ile önce Esenboğaz köyünün batısından geçer ve daha sonra ise Senemoğlu köyünden kuzeybatıya yönelerek Göle Ovası'na girer.⁷⁰

Kura Nehri'nin, Ardahan il merkezinin doğusunda Türkiye-Gürcistan sınırı yakınlarında Güneyteped'e doğan Karaçay'dan başka aldığı önemli su kolları; Kısır Dağı'ndan Ağıldere adıyla çıkan Ölçek Suyu ve Hanak yönünden gelen sularla beslenen Cot Suyu'dur.⁷¹ Bu akarsular arasındaki Ölçek Suyu, Hasköy depresyonunu geçtikten sonra Ölçek köyünün kuzeyinde Kura Nehri'ne kavuşur. Cot Suyu ise, Cindağı volkanik dağının kuzey ve güney yönlerinden dolaşarak, Alabalık Dere ve Kartalkaya Dere kaynaklarını da alarak, Çayağzı köyünün kuzeybatısında Hanak Suyu ile birleşerek Kura Nehri'ne ulaşır.

Genel olarak bakıldığında Ardahan sınırları içinde doğan ve farklı coğrafyalarda da etkinliğini sürdüren akarsuların akım-rejim özellikleri, bulundukları coğrafyanın iklim koşullarına bağlı olarak şekillenmektedir. Bu özelliğe ek olarak ayrıca topografya, eğim, evatranspirasyon (buharlaşma ve terleme) ve zeminin infiltrasyon (sızma) düzeyi gibi unsurlar da bu akarsuların akım ve rejim niteliklerini belirlemede önemli bir yere sahiptir. Bölgedeki iklim faktörünün incelenmesi ve anlaşılması için havzanın belirli noktalarında bazı rasat istasyonları kurulmuştur. Bu istasyonların yıllık verilerine göre,

⁶⁹ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 183.

⁷⁰ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 183.

⁷¹ *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, s. 99.

havzanın genelinde görülen sıcaklık ve yağış grafiklerinden yola çıkılarak bölgede yer alan akarsuların akım ve rejimleri hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Ardahan bölgesindeki akarsuların akım ve rejimi üzerinde önemli etkiye sahip olan soğuk kış mevsimi, yüksek dağlık alanlarda uzun süren bir don olayına neden olmaktadır. Bu nedenle de kışın akarsulara katılan su miktarında düşüş yaşanmaktadır. Bölgedeki yağışların kışın ve genel olarak kar şeklinde düşmesi ve karla örtülü alanlardan gelecek olan su takviyesinin Kura ve kollarına ulaşmaması, bu dönemde akarsuların akımlarının son derece az olmasına neden olmuştur.

Akarsuların akımlarını etkileyen iklim ve yüksek topografik yapıdan kaynaklı eğim şartları, akarsuların yatak içindeki akış hızını arttırmaktadır.⁷² Bölgedeki bu eğimler akarsuların akış hızlarını, yüksek dağlık araziler ve ovalık alanlar arasındaki rakım farklarından dolayı önemli ölçüde değiştirmektedir. Dağlık arazilerdeki yüksek eğim oranı, ovalık alanlarda sifıra yakın bir düzeye inmektedir ama bölgenin geneline bakıldığında akarsuların rejimine etki eden eğimler, % 4, % 18 ve % 20'lik oranlar ile ilin kuzey ve güney bölgelerinde önemli derece farklılaşmaktadır.⁷³

Bölgedeki akarsuların, akım ve rejim değişimleri üzerine bir diğer faktör ise, zemin infiltrasyon (sızma) düzeyidir.⁷⁴ Araştırma sahasında yer alan bitki örtüsü, aşırı otlatma ve tahripten dolayı büyük ölçüde seyrekleşmiştir. Bu durumdan dolayı da toprak örtüsü eğimli yamaçlarda az ve yetersizdir. Toprak örtüsü altındaki zeminin de volkanik kayalardan oluşması, toprağın sızdırma potansiyelini düşürmekte, bu sebepten dolayı da yağışlar sonunda havzada ortaya çıkan su miktarı zemine sızmadan yüzeysel akışa geçmektedir. Yetersiz infiltrasyon miktarı ve düşük gözenekli zemin yapısı, bölgenin yer altı su rezervinin az olmasına ve dolayısıyla da bölgede taşkınlara ve ani akım yükselmesine neden olmuştur. Öte yandan az miktardaki bu yer altı su kaynakları, akarsuların beslenmesinde çok az bir paya sahiptir.

Kura Nehri ve kollarının yıllık akım seviyelerinde görülen değişimler Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında artış gösterirken, Temmuz ayı ile birlikte akım seviyelerinde Mart ayına kadar devam eden bir azalma söz konusudur. Buna göre de Ardahan bölgesinde yer alan akarsular, iklim faktörünün etkisinde kalarak karlı-

⁷² Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 185.

⁷³ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 187.

⁷⁴ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 187.

yağmurlu (nivo-pluviyal) rejim tipine sahiptirler.⁷⁵ Araştırma sahasında incelenen akarsuların drenaj sistemleri ise Doğu Anadolu’da görülen diğer akarsu drenajları ile paralellik göstermektedir. Bu drenaj sistemleri Kuvaterner zamanda oluşmaya başlayarak günümüzdeki halini almıştır. Buna bağlı olarak bölgede Sentripetal, Radyal, Yazoo, Subparalel ve zayıf Dandritik tipi drenaj sistemlerinden meydana gelen akarsu şebekesi yer almaktadır.⁷⁶

Bölgede Akarsu kaynakları dışında önemli göl havzaları bulunmaktadır. Bu havzaların başında Çıldır ve Aktaş Gölleri gelmektedir. Ardahan il sınırlarının doğu bölümünde yer alan Çıldır gölü, 1959 m yükseklikte⁷⁷, kuzey-güney yönünde 18.3 km uzunluğunda, 16.2 km genişliğinde tektonik bir göldür. Göl, kabaca üçgen formunda olup, derinliği 100 m’yi geçen, 115 km²’lik yüz ölçümüne sahip bir tatlı su gölüdür.⁷⁸ Göl’ün doğusunda ve batısında yüksekliği 3000 m’yi geçen volkanik kökenli dağ kütleleri yer almaktadır. Bu kütleler arasında, gölün doğusunda Akbaba Dağı (3026 m), batısında ise Kısır Dağı (3197 m) bulunmaktadır. Çıldır gölünün oluşumu hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır, E. Lahn’a göre; Çıldır Gölü, Akbaba Dağı’nın batıya yönelen lav akıntısı ile Kısır Dağı’nın kuzeydoğu yamacında yer alan molozların, gölün güney ucunda bir araya gelmesiyle oluşmuştur.⁷⁹ İ. Atalay’a (1984-2016-2017) göre ise; Çıldır Gölü, bir lav setti gölü olmayıp, Kısır ve Akbaba Dağları’nın arasında yer alan kütlenin çökmesi sonunda oluşan tektonik kökenli bir göldür.⁸⁰ Diğer yandan Çıldır Gölü’nün oluşumunun hem tektonizma hem de volkanik lav setinin etkisi ile meydana geldiğini düşünen görüşlerde yok değildir.⁸¹ Yakın bir zamana kadar kapalı havza görünümünde olan Çıldır Gölü, Pleyistosen’in plüviyal devrelerinde göl fazla sularını, kuzeybatısında yer alan Gölbelen köyündeki 1970-1975 m yükseklikte bulunan Çıldır havzasına, buradan da Karaçay (Çıldır Çayı) aracılığı ile Kura nehrine ulaştırarak açık

⁷⁵ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 187; Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, s. 119.

⁷⁶ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 194.

⁷⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, ss. 9-10.

⁷⁸ Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, ss. 40-41; Ayrıca Bkz. Z. Koday, “Çıldır Gölü’nde Balıkçılık”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 37, 2001, s. 174.

⁷⁹ E. Lahn, “Bazı Türkiye Göllerinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Hakkında”, *M.T.A. Dergisi*, 41, 1951, s. 119; O. Şimşek, “Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler”, *Belgü*, 4, 2019, ss.106-107; Atalay, *Türkiye Coğrafyası*, ss. 55-56; Atalay, Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 471; Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, ss. 40-41.

⁸⁰ Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, ss. 55-56; Atalay, Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 471; Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, ss. 40-41.

⁸¹ Koday, “Çıldır Gölü’nde Balıkçılık”, s. 175.

havza haline gelmiştir. Günümüzde ise Çıldır Gölü'nün fazla suları güneyde yer alan bazalt taşlar üzerinden taşarak (Telek Suyu) Arpaçay'a akmaktadır.⁸²

Aktaş Gölü ise 1794 m yükseklikte olup, 27 km²'lik yüz ölçümüne sahiptir. Gölün 14 km²'lik kısmı Türkiye sınırlarında, 13 km²'lik kısmı ise Gürcistan sınırlarında bulunmaktadır.⁸³ Göl, bu hali ile iki ülke arasında doğal bir sınır oluşturmaktadır. Aktaş Gölü, Kenarbel köyü yakınlarında dere ve gölün güney bölümünde yer alan Ema, Ortalı ve Güngörmez pınarlarından gelen sular ile beslenmektedir. Göldeki NA₂, CO₃ (Sodyum Karbonat) oranlarının yüksek olmasından dolayı gölün suyu içilemez durumdadır.⁸⁴ Göl suyunun acı olmasının nedeni, volkanik kayalardaki sodyumlu feldspatların erimesi ve bu eriyiklerin göle karışmasındandır. Kapalı havza konumunda olan Aktaş Gölü, ilkbahar aylarında artan su miktarını, Öncül (Arıkbeli/Zigaristav) Deresi aracılığı ile Kura Çayı'na tahliye etmektedir. Son yıllarda Öncül Deresi'nin, D.S.İ. tarafından genişletilmesi ile göl suyunun kimyasal yapısında belirli ölçüde değişimler yaşanmıştır.⁸⁵ Göl suyunun belirli ölçüde taşması ve beşeri faaliyetlerin etkisi ile değişen kimyasal yapısı, gölde son yıllara kadar herhangi bir balık türünün bulunmadığını düşündürürken, D.S.İ. tarafından yapılan son çalışmalarla göl içerisinde bazı balık cinslerinin varlığından söz edilmektedir.⁸⁶ Ayrıca Aktaş Gölü'nde gerçekleştirilen arazi gözlemleriyle göl yüzeyinde herhangi bir yerleşim barındırmayan, 13 ada ve kayalık alan tespit edilmiştir.⁸⁷

Araştırma bölgesinin kuzey bölümünde yer alan göller, Posof ilçesi sınırlarındadır. Bu göller, Ayı Göl, Karagöl (Vakla) Gölü, Balık Gölü, Kanlıgöl, Ayazgöl, Davar Gölü, Arile (Balık) Gölü ve Sagre'nin (Sülüklü ve Kamışlık) Gölleri'dir.⁸⁸ Posof ilçe merkezinin güneybatı, güneydoğu ve kuzeydoğu yönlerinde yer alan bu su birikintileri, bulundukları alanlarda en fazla 10 dekar bir alanı kaplayan ve fazla derin olmayan göl oluşumlarıdır.

⁸² Şimşek, "Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler", s. 107.

⁸³ H. Doğanay, S. Zaman, "Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası", *Türk Coğrafya Dergisi*, 46, 2006, s. 24; Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, s. 41.

⁸⁴ Lahn, "Bazı Türkiye Göllerinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Hakkında", s. 120; Doğanay, Zaman, "Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası", s. 28.

⁸⁵ Doğanay, Zaman, "Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası", s. 28.

⁸⁶ Doğanay, Zaman, "Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası", s. 29.

⁸⁷ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 56; Doğanay, Zaman, "Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası", s. 30.

⁸⁸ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 61.

Ardahan coğrafyasında yerüstü su kaynakları arasındaki akarsular ilin genelinde, göl havzaları ise çoğunlukla ilin doğu ve kuzey bölgelerinde bulunmaktadır. İlin yeraltı su kaynakları hakkındaki durumu D.S.İ tarafından gerçekleştirilen hidrojeolojik⁸⁹ araştırmalar sonunda ortaya çıkmıştır. Ardahan Ovası, Göle Ovası ve Posof havzasında D.S.İ tarafından yaptırılan sondaj çalışmaları sonucunda bölgenin yeraltı su kaynakları hakkında bazı verilere ulaşılmıştır.⁹⁰ Elde edilen bu verilere göre Ardahan ve Göle ovalarında Neojen yaşlı tabakalar üzerinde akifer⁹¹ oluşumlarına rastlanılmıştır. Posof havzasında ise bölgenin litolojik ve topografik özellikleri bu sahada yeraltı suyu oluşumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Akarsular tarafından derin ve dar vadiler ile parçalanan saha, yükselti farklarının fazla olmasından dolayı % 35-40'lık eğime sahiptir. Havzadaki bu yüksek eğim düzeyi ise yağışlar ile gelen suyun zeminde birikmesini engellemiştir. Bununla birlikte bölgede yaygın olarak bulunan geçirimsiz ve gözeneksiz volkanik kayalarda yağışların zemine ulaşmasını engelleyerek ve bölgede yeraltı su birikintilerinin meydana gelmesinin önüne geçerek yağışların zemine ulaşmadan yüzeysel akışa geçmesine neden olmaktadır.⁹² Bu faktörler göz önüne alındığında ise Posof havzası yeraltı su rezervi bakımından yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu durum, Posof Çayı vadi tabanına yakın kesimlerde değişmektedir. Nitekim Posof Çayı Vadisi yakınlarında soğuk su kaynakları yer almaktadır. Bu kaynaklar bölgenin yağış miktarına bağlı olarak gelişmekte ve süreklilik sağlamaktadır.

Özetle, Ardahan bölgesinde akifer oluşumu; bölgenin topografik yapısı, litolojisi ve iklimsel olayları ile doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle de sahada yer alan ovalık alan ve havzalarda yeraltı su düzeyi ve durumu birbirinden farklı niteliklere sahip olabilmektedir.

1.5. Toprak ve Bitki Örtüsü Özellikleri

Ardahan'ın toprak yapısı, toprak yapan faktörlerin etkisi altında meydana gelmiştir. Bölgedeki toprak oluşturan faktörler arasında, sahanın topografik yapısı,

⁸⁹ Yeraltı suyunun bulunuşunu, hareketini, kimyasal değişimlerini ve işletilmesini inceleyen bilim dalı. Bkz: Güney, İnan, *Geo-Yerbilim Sözlüğü*, s. 224.

⁹⁰ *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, s. 88.

⁹¹ 1). Su veren, su taşıyan. 2). Yerlatında, içinde su taşıyan, su içeren kesimlere verilen ad. Bkz: Güney, İnan, *Geo-Yerbilim Sözlüğü*, s. 28.

⁹² Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 55.

iklimi, bitki örtüsü, zaman ve erozyon gibi fiziksel etkiye sahip unsurlar bulunmaktadır. Bölgedeki bu unsurların etkisi göz önüne alınarak yapılan arazi çalışmaları ile sahada Zonal, İntrazonal ve Azonal olarak belirlenen büyük toprak gruplarının varlığı tespit edilmiştir.⁹³

Araştırma sahasında yer alan ve büyük toprak grubu olarak bilinen Zonal topraklar, bölgenin iklimi, yer şekilleri ve vejetasyon varlığının etkisi altında, oluşan ve gelişen; ancak sahanın geniş alanlarında yayılım göstermeyen toprak grubudur. Bölgede sınırlı bir dağılışı gösteren bu toprak grubu, aynı zamanda pek fazla çeşitliliğe sahip olmayıp sadece çernozyom (kara toprak) ve kestane rengi step topraklarından oluşmaktadır.

Çernozyom topraklar, genel olarak orta kuşağın yarı kurak, nemli-yarı nemli fakat karasal iklim koşulları altında, toprağa zengin organik malzeme sağlayan gür step-çayır vejetasyonunun bulunduğu bölgelerde oluşmaktadır.⁹⁴ Çernozyom topraklar sahada drenaj şartları iyi olan, düz ve çok az eğimli arazilerde gelişim gösterirken, bu topraklar üzerinde ana malzemenin pek etkisi yoktur. Bu toprak tipi aşınmaya uğramayan, çeşitli olaylar ile de degrade olmayan bir yapıdadır. Çernozyomlar genellikle arazi zemininde 1 m'nin üzerinde bir derinliğe ulaşmakta ve genellikle koyu grimsi kahverengi ve siyah rengin farklı tonlarına sahiptir.

Kestane rengi step topraklar sahada genel olarak, kireç açısından zengin killi, kumlu ve milli Pliyo-Kuvaterner depoları üzerinde oluşmuşlardır.⁹⁵ Bu toprak tipi de bölgede çernozyomlar gibi sınırlı bir yayılım alanına sahiptir. Kestane rengi step toprakları sahada, doğal vejetasyonu yüksek yayla step türlerinin oluşturduğu ve yıllık ortalama yağış miktarının 500 mm üzerinde olan ve orta derece eğime sahip alanlarda gelişmişlerdir. Orta derecede yoğun ot formasyonu altında oluşan kestane rengi step topraklarda, organik madde oranı yüzeyden alt katlara doğru azalmaktadır.

Diğer yandan sahada yaklaşık 1800-2100 m rakım, hafif eğim (% 2,3) ve iyi drenaj koşulları altında gelişmiş olan çernozyomlar ile kireç açısından zengin killi,

⁹³ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 207; A. Koçman, "Yukarı Kura Nehri Havzasının Toprakları (KD Anadolu)", *Ege Coğrafya Dergisi*, 2 (1), 1984, s. 156; *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, s. 109.

⁹⁴ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 210; Koçman, "Yukarı Kura Nehri Havzasının Toprakları (KD Anadolu)", s. 156.

⁹⁵ Koçman, "Yukarı Kura Nehri Havzasının Toprakları (KD Anadolu)", s. 160.

kumlu ve milli depolar üzerinde gelişen kestane rengi step topraklar A, B ve C horizonlarına sahiptir. Bu topraklar bu özellikleri ile sahanın diğer toprak tiplerinden ayrı ve daha olgun toprak tipleri olduklarını da göstermektedir.⁹⁶

Araştırma sahasında, en büyük toprak grubunu Azonal topraklar oluşturmaktadır.⁹⁷ Bu toprak grubu alüvyal, hidromorfik alüvyal, kolüvyal ve litoseller olarak belirlenen toprak tiplerinden oluşmaktadır. Sahada alüvyal ve hidromorfik alüvyal topraklar, küçük depresyonların tabanında ve vadilerin genişlediği yerlerde biriken alüvyollar üzerinde oluşum göstermektedirler. Kolüvyal topraklar, bölgede havza ve depresyonlara açılan, derelerin oluşturduğu konilerin üzerinde ve dik yamaçların eteklerinde, litoseller ise bölgenin eğimli yüzeyleriyle dağlık ve platoluk alanlarda meydana gelmiştir. Azonal toprak grubunu meydana getiren bu toprak tiplerinin oluşumunda, çoğunlukla sahadaki aşınma ve birikme olayları etkili olmuştur.⁹⁸

Araştırma sahasında görülen ve genel özellikleri verilen toprak tipleri, bölgenin kuzey bölümünde yer alan Posof Çayı havzası dışındaki sahaları kapsamaktadır. Bu durumun ayrıca belirtilmesinin nedeni, bilindiği gibi Posof Çayı havzası; araştırma sahasında gerek jeomorfolojik ve gerek iklim koşulları açısından farklı niteliklere sahiptir. Buna göre; Posof Çayı havzasında tespit edilen toprak grupları ve tipleri içerisinde ilin diğer alanlarında görülen, Zonal toprak grubuna ve içerisinde yer alan Çernozyom ve Kestane rengi step toprak tiplerine rastlanılmamaktadır.⁹⁹ Bölgedeki toprak gruplarının oluşumunu ve bu toprak grupları altında ortaya çıkan toprak tipleri; relief, iklim ve bitki örtüsü gibi fiziksel ve kimyasal etkiye sahip faktörlerin etkisi ile ortaya çıkmaktadır. Sahada bu faktörlerin etkisi ile oluşum gösteren ve daha sınırlı bir dağılım alanına sahip olan Azonal topraklar ve İntrazonal topraklar, bölgenin genel toprak varlığını oluşturmaktadır.¹⁰⁰ Posof Çayı havzasının, en yaygın toprak grubunu oluşturan Azonal topraklar içerisinde; Posof Çayı vadi tabanına yakın yerlerde ve vadinin genişlediği kısımlarda Posof Çayı ile birleşen derelerin ağız kesimlerinde,

⁹⁶ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 208.

⁹⁷ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 218; Koçman, “Yukarı Kura Nehri Havzasının Toprakları (KD Anadolu)”, s. 161; *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, s. 113.

⁹⁸ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 218.

⁹⁹ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 62; *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, s. 120.

¹⁰⁰ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 64.

taşkın ve millenmeye uğrayan alanlarda alüvyal topraklar meydana gelmiştir. Bu toprak tipi sahada herhangi bir profil oluşumu göstermemekle birlikte çok sınırlı bir yayılım alanına sahiptir. Bölgede vadiye açılan derelerin oluşturduğu birikinti yelpazesi ve yamaç molozları üzerinde ise kolüvyal toprak tipleri oluşmuştur. Azonal toprak grubu altında oluşum gösteren diğer bir toprak tipi ise, akarsular tarafından parçalanmış araziler üzerinde ve eğimin fazla olduğu ve ayrıca erozyonun süreklilik arz ettiği yamaçlar boyunca uzanan litosel tipi topraklardır.¹⁰¹

Posof Çayı havzasında görülen, bir diğer büyük toprak grubu ise İntrazonal topraklardır. Bu toprak grubuna ait toprak tipleri ise bölgede genellikle termik değerlerin ve topografik faktörlerin sağladığı olanaklara bağlı olarak bir oluşum göstermiştir. Bu faktörlere bağlı olarak gelişen toprak tipleri arasında, kahverengi orman toprakları ve yüksek dağ-çayır toprakları yer alır. Kahverengi orman toprakları üzerinde, kuru ve nemli ortamda gelişen orman elemanları yetişmektedir; ancak bu toprakların fiziksel ve kimyasal yapısı uygun olmamasına rağmen yöre halkı bu toprak tipi üzerinde sınırlı düzeyde tarımsal faaliyetler yürütür.¹⁰² Yüksek dağ-çayır toprakları ise ortalama 2600-2700 m yüksekte gelişen, Posof Çayı havzasının güneybatı yönünden başlayarak Türkiye-Gürcistan sınır hattının kuzeydoğu boyunca devam eden bir kuşak halinde bir yayılıma sahiptir.¹⁰³ Yüksek dağlık alanların az eğimli yüzeylerinde ve yıllık toplam ortalama 800-900 mm yağış alan bölgelerde oluşan bu topraklar, soğuk iklim altında (ortalama 0-2°'lik sıcaklıklarda) belirgin bir profil oluşumuna sahip değildir. Yüksek dağ-çayır toprakları organik madde ayrımı yavaş olmakla birlikte Alpin ve Supalpin çayır vejetasyonu altında gelişim gösterdiklerinden dolayı organik madde açısından zengindir.¹⁰⁴ Bu alanlar genellikle hayvancılık faaliyetleri için otlatma amacı ile kullanılmaktadır.

Araştırma bölgesinin toprak özelliklerinin yanı sıra çevresel özelliklerin etkisi altında gelişim gösteren dört bitki kuşağı belirlenmiştir. Sahada bu bitki kuşakları altında üç otsu bitki topluluğu ve bir orman alanı yer almaktadır. Bölgede tespit edilen bitki kuşakları, 20. yüzyıldan itibaren bitki coğrafyası üzerine incelemeler gerçekleştiren araştırmacılar tarafından, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kuzeydoğu

¹⁰¹ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, ss. 66-67.

¹⁰² Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 65.

¹⁰³ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 65.

¹⁰⁴ Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 65; Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, s. 153.

Anadolu bölümünün yükselti basamakları ve flora özellikleri göz önüne alınarak belirlenmiştir.¹⁰⁵ Buna göre, sahada yer alan bitki toplulukları genel anlamda İran-Turan flora bölgesine dâhil edilmektedir.¹⁰⁶

Geçmiş çalışmalarla belirlenen bitki kuşaklarının yayılımı, genellikle bölgenin morfolojik ve ekolojik özelliklerine göre yani iklim, eğim, aşınma ve ayrıca bu unsurların etkileri ile oluşum gösteren toprakların fiziksel ve kimyasal nitelikleri altında şekillenmektedir. İklim başlığı altında ifade edilmeye çalışıldığı gibi araştırma sahası, genel anlamda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin karasal ikliminin etkisinde kalırken, bu duruma istisna oluşturan kuzey kesimindeyse belirli bir alan, Karadeniz iklim tipini yansıtmaktadır. Bununla birlikte araştırma sahasının kuzeyindeki Posof sınırları içindeki bazı alanlar, bitki örtüsü açısından Doğu Karadeniz özelliklerini gösterir.¹⁰⁷ Ardahan, Göle, Çıldır, Hasköy gibi depresyonlarda ise karasal iklim tipi altında; gür çayır-step topluluğu, yüksek plato alanlarında yayla-antropojen stepler¹⁰⁸, yüksek dağlık alanlarda subalpin-alpin¹⁰⁹ ve yağış-sıcaklık şartlarının uygun olduğu yerlerde ise çoğunlukla ormanlık alanlar¹¹⁰ gelişme göstermiştir.¹¹¹

Diğer yandan Posof çayı havzasının özel konumu sayesinde iklim, relief ve bitki örtüsü açısından önemli farklılıklar taşıdığını daha önce belirtmiştik. Bu bakımdan küçük ancak belirgin farklar ile araştırma sahasının diğer alanlarından ayrılan bölge, geçiş iklimine sahip olması ve buna bağlı olarak gelişen dikey yönde oluşum gösteren sıcaklık ve yağış durumu, bölgenin bitki örtüsü üzerinde önemli bir etkidir. Havzada, bitki topluluklarının dağılımını şekillendiren unsurlar ve bitki topluluklarının tür kompozisyonları ayırt edici özellik olarak ele alındığında, step (yüksek yayla ve

¹⁰⁵ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, ss. 244-250. İ. Atalay, "A General Survey of the Vegetation of North-Eastern Anatolia", *Ege Coğrafya Dergisi*, 1 (1), 1983, p.19.

¹⁰⁶ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 247; M. Avcı, "Türkiye'nin Flora Bölgeleri ve 'Anadolu Diagonali'ne Coğrafi Bir yaklaşım", *Türk Coğrafya Dergisi*, 28, 1993, s. 240; Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, s. 183.

¹⁰⁷ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 249.

¹⁰⁸ A. Koçman, "Kura Nehri Yukarı Havzasında Doğal Bitki Toplulukları ve Yetiştirme Ortamı Özellikleri (NE Anadolu)", *Ege Coğrafya Dergisi*, 1 (5), 1990, s. 47; *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, ss. 156-157.

¹⁰⁹ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 255.

¹¹⁰ *Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, 2010, ss. 134-135; Ayrıca Bkz. B. Pamay, "Doğu Anadolu ve Orman Durumu", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 1966, 0 (0), s. 7; Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 257.

¹¹¹ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, s. 251.

antropojen stepleri), orman ve subalpin-alpin (yüksek dağ-çayır) türünde üç bitki kuşağının varlığı ortaya çıkmaktadır.¹¹²

¹¹² Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 71.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ARDAHAN'IN TARİH ÖNCESİ ve TARİHİ ÇAĞLARI'NA AİT VERİLER

Ardahan ilinin, tarih öncesine yönelik araştırmalar yok denecek kadar azdır. Bölge'nin, Paleolitik Çağ¹¹³ verileri, Kuzeydoğu Anadolu'nun illeri üzerine gerçekleştirilen yüzey araştırmaları projeleri sırasında elde edilmiştir. 1943 yılı yüzey araştırması kapsamında incelenen Ardahan ilinde, Neolitik ve Kalkolitik Dönemlere tarihlendirilen az sayıda buluntudan söz edilirken¹¹⁴ 1997 yılı yüzey araştırması projesinde ise Paleolitik Çağ'ın Orta Paleolitik Dönemi'ne tarihlenen bazı verilerin varlığından bahsedilmiştir.¹¹⁵

Tunç, Demir Çağları ve Ortaçağ'a* yönelik araştırmalar tarih öncesine göre daha yoğun bir şekilde yürütülmüştür. Bu yüzey araştırmaları sırasında Tunç Çağı'na tarihlenen yerleşim alanları ve seramik buluntuları belgelenmiştir. Aynı araştırma projeleri kapsamında bölgede Demir Çağı'na tarihlenebilecek seramik, kale ve kule kalıntıları tespit edilmiştir. Bölgenin Ortaçağ verileri erken dönemlere göre daha fazladır.

Bu bölümde söz konusu araştırmalar sonunda elde edilen bulgular üzerinde durulacaktır.

2.1. Neolitik ve Kalkolitik Dönemler'e Ait Veriler

Ardahan il sınırları içinde Paleolitik Çağ'a ait veriler, 1997 yılında Özbek ve Yükmen tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir. Özbek ve Yükmen, ilin Hanak ilçesine bağlı Arı-konak ve Börk köyleri arasında yer alan 'Kırma Mevkii' yakınındaki tarım arazileri içinde çok sayıda Orta Paleolitik Dönem'e tarihlenen bazalttan yapılmış 'Mousterian' taş aletlere rastlanıldığından

¹¹³ S. Harmankaya, "Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *TAY-1: Paleolitik/Epipaleolitik* (Eds.) Harmankaya, S. Tanındı, O., Ege Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 7-21; U. Esin, "Yazı Öncesi Kültürleri", *Kapadokya*, (Ed.) Sözen, M., Ayhan Şahenk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 79-80.

¹¹⁴ Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", s. 672; Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", s. 472; Özbek, Yükmen, "1971 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", s. 113.

¹¹⁵ Özbek, Yükmen, "1971 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", s. 113; O. Özbek, B. Yükmen, "1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 2, 2001, s. 145.

* Ardahan ilinde, Ortaçağ'a dair veriler, tezin konusu dışında olduğu için burada Ortaçağ'a ait araştırmalara ve bulgulara yer verilmemiştir.

bahsetmektedir.¹¹⁶ Özbek ve Yükmen'in araştırmalarından önce, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yüzey araştırmaları yürüten Kökten, Ardahan ilinde, Paleolitik Çağ'ın evrelerine ait olabilecek bir kalıntıya rastlamamıştır; fakat bu araştırmalar sırasında bölge ile sınır komşusu olan Kars ili sınırlarındaki, Cılavuz ve Ağzıaçık yakınlarında Alt ve Orta Paleolitik Dönemler'e tarihlenen taş aletler tespit etmiştir.¹¹⁷

Anadolu'da yoğun bir kültürel etkiye sahip olan Neolitik Çağ'ın¹¹⁸ araştırma sahamızdaki durumu, Paleolitik Çağlar'a yönelik araştırmalarda olduğu gibi, araştırma yetersizliğinden dolayı net değildir; ancak bu döneme dair az sayıdaki veriler ilk olarak 1943 yılında, Çıldır Gölü'ndeki Akçakale Adası'nda araştırmalar yürüten Kökten tarafından tespit edilmiştir. Araştırmalar esnasında Kökten, arkeolojik alanda seramik parçası ve cilalanmış kırık bir taş alet tespit etmiştir. Bu buluntuların ise Neolitik Dönem'e ait olabileceği belirtilmiştir.¹¹⁹ Bu sınırlı düzeydeki buluntu üzerinden bölgede Neolitik Çağ'ın varlığını vurgulu bir biçimde ileri sürmek şu an için yeterli değildir. Yine de belgelenen az sayıdaki buluntu, Ardahan'da Neolitik Çağ'ın yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne komşu olan ve araştırma sahamızın kuzey ve doğu sınırlarını oluşturan Gürcistan (Anuseuli, Shulaveris Gora ve Paravani¹²⁰) ve Ermenistan'da (Masis Blur¹²¹, Aratashen¹²² ve Aknashen-Khatunarkh¹²³) Neolitik Çağ'a tarihlenen alanların tespit edilmesi, bölgede tarihöncesi yerleşimlerin olabileceğini göstermektedir. Bu güncel veriler göz önüne alındığında ise

¹¹⁶ Özbek, Yükmen, "1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", s. 148.

¹¹⁷ Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", s. 472.

¹¹⁸ M. Özdoğan, "Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları". *Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları, 12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı"*, (Ed.) Nezir Başgelen, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, ss. 9-20; H. Hauptman, M. Özdoğan, "Anadolu'da Neolitik Devrim". *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, ed. C. Lichter-S. Gün, Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, 2007, ss. 404-410.

¹¹⁹ İ. K. Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", s. 472; Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", 672.

¹²⁰ T. Kiguradze, "Caucasian Neolithic", *Encyclopedia of Prehistory Volume 4: Europe*, (Eds.) Peregrine, P. N., Ember, M., New York-USA, 2001, ss. 59-76; A. Sagona, *The Archaeology of The Caucasus From Earliest Settlements to The Iron Age*, Cambridge University Press, New York-USA, 2018, ss. 86-131.

¹²¹ A. Hayrapetyan vd., "Preliminary Results of The 2012 Excavations at The Late Neolithic Settlement of Masis Blur", *Stone Age of Armenia*, (Eds.) Gasparian, B., Arimura, M., Kanazawa University-Japan, 2014, ss. 177-184.

¹²² M. Arimura vd., *Current Neolithic Research in Armenia*, Neo-Lithics 1/10, 2010, ss. 80-81.

¹²³ R. S. Badalyan vd., "The Settlement Of Aknashen-Khatunarkh, A Neolithic Site In The Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009", *TÜBA-AR*, 13, 2010, ss. 188-189.

gelecekte Ardahan sınırları içinde gerçekleştirilecek yeni araştırmalarla bölgenin tarih öncesine ışık tutabilecek verilere ulaşılabileceğini ummaktayız.

Günümüzde, Ardahan ilinde Kalkolitik Çağ'a¹²⁴ dair ilk verilere yine Kökten tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarıyla ulaşılmaktadır. Kökten, Hanak İlçesi Koyunpınarı (Sazkara) köyünde Kalkolitik Çağ'a tarihlenen seramik parçaları ve madenî bir mızrak ucunun varlığından bahsetmektedir.¹²⁵ Kökten, Koyunpınarı (Sazkara) köyündeki Kalecik Höyük'te tespit ettiği seramik parçalarının, Orta ve Kuzey Anadolu, Nahçıvan ve Ermenistan Kalkolitik Çağ buluntularıyla benzerlik taşıdığını ifade etmiştir.¹²⁶ Kökten'in araştırmalarından sonra bölgede, 1997 yılında yüzey araştırmaları gerçekleştiren Özbek ve Yükmen, Hanak ilçesine bağlı Koyunpınarı (Sazkara), Avcılar ve Börk köylerinde Kalkolitik Dönem, Demir Çağı ve Roma Dönemi'ne tarihlenen buluntulara rastlanıldığını belirtmiştir.¹²⁷

Ardahan'da, ilk dönem yüzey araştırmalarından sonra yürütülmüş olan araştırmaların sonucunda, Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen buluntulara ilin Akçakale, Sengertepe, Beşiktepe Kalesi, Sınırtası Kalesi, Karasal Höyük gibi buluntu noktalarında rastlanılmıştır.¹²⁸ Ayrıca bölgede uzun yıllar yüzey araştırmaları gerçekleştiren S. Patacı, Ardahan'ın merkez ilçesindeki Sulakyurt ve Değirmenli arkeolojik alanlarında, Kalkolitik Dönem'e tarihlenebilecek türden bir iki adet seramik parçası tespit etmiştir. Ancak bu araştırmalarda elde edilen buluntulara ilişkin detaylı bilimsel veriler akademik yayınlarda henüz paylaşılmamıştır.

2.2. Tunç ve Demir Çağları'na Ait Veriler

Tunç Çağı'nda farklı gelişim nitelikleri taşıyan Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin Erken Tunç Çağı evreleri hakkında geniş bilgi olmasa da Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat bölümünün, ETÇ-I evresinde Kuzey Suriye ve Mezopotamya kültürlerinin etkisi altında kaldığı anlaşılmıştır. Bu kültürün bölgede özelliklerini taşıyan Malatya-Elazığ yöresinde Arslantaş, Tepecik, Norşuntepe,

¹²⁴ S. Harmanakaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", (Eds.) Harmanakaya, S., Tanındı, O., Özbaşaran, M., *Tay-3 Kalkolitik Çağ*, Ege Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 8.14.

¹²⁵ Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi", s. 472, 475; Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", s. 673.

¹²⁶ Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi", s. 472.

¹²⁷ Özbek, Yükmen, "1971 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", s. 113; O. Özbek, B. Yükmen, "1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", ss. 147-148.

¹²⁸ Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, s. 32.

Korucutepe ve Tunceli-Pulur-Sakyol yerleşim alanları bulunmaktadır.¹²⁹ ETÇ-I Evresi'nin sonuna doğruysa Doğu Anadolu Bölgesi'nde geleneksel kültür değişmeye başlamıştır.

Doğu Anadolu'da MÖ 3. binyılın başlarında göçlerin etkisiyle bölgede nüfus artmış ve özgün niteliklere sahip uzun bir süreye ve coğrafyaya yayılmış bir kültür doğmuştur.¹³⁰ Bu yeni kültür, genellikle yayılım sahalarında seramik buluntularının benzerlikleri sayesinde takip edilmektedir. Geniş bir yayılım sahasına sahip olan kültürün kalıntılarına, Güney Kafkasya'dan başlayarak güneye doğru Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da, en güneyde Filistin'de, batıda Sivas ve Malatya'da, doğuda Urmiye Gölü'ne kadar olan geniş bir saha içerisinde rastlanılmaktadır.¹³¹ Yayılım sahaları içinde farklı adlandırmalar ile anılan kültür, Erken Transkafkasya¹³², Karaz¹³³, Kura-Aras¹³⁴ ve Khirbet Kerak¹³⁵ gibi bölgesel nitelikler taşıyan isimler ile anılmaktadır.¹³⁶

Bu kadar geniş bir yayılım sahasına sahip olan Kura-Aras Kültürü'nün, Doğu Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nın başlarında, Kura ve Aras Vadileri'nden gelen, muhtemelen yarı-göçebe ve hayvancılıkla uğraşan halkların mevsimlik göçleriyle yayıldığı düşünülmektedir.¹³⁷ Kura-Aras Kültürü'ne ait seramiklere, Doğu Anadolu'da Karaz¹³⁸, Pulur¹³⁹, Güzelova¹⁴⁰ ve Sos Höyük¹⁴¹ gibi yerleşimlerde rastlanması, Kura-

¹²⁹ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıçtan Pers Egemenliğine Kadar*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 106; Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, s. 39.

¹³⁰ S. Tiryaki, "Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Yapısı". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XXXVII, 2018, 623.

¹³¹ S. Yaylalı, "Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü", (Eds.) Can, B., Işıklı, M., *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları: Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, İstanbul 2007, s. 166; M. Işıklı, *Doğu Anadolu: Erken Transkafkasya Kültürü Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011, s. 15.

¹³² C. A. Burney, D. M. Lang, *The Peoples Of The Hills*. London, Phoenix Press, 1971, s. 41.

¹³³ H. Z. Koşay, K. Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten*, 91, 1959, ss. 349-413.

¹³⁴ Işıklı, *Doğu Anadolu: Erken Transkafkasya Kültürü Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, s. 41.

¹³⁵ R. B. K. Amiran, "Connections Between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age", *Israel Exploration Journal*, 2 (2), 1952, ss. 89 vd.

¹³⁶ A. Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2003, s. 54; Işıklı, *Doğu Anadolu: Erken Transkafkasya Kültürü. Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, ss. 41-42.

¹³⁷ A. Sagona, *The Archaeology of The Caucasus From Earliest Settlements to The Iron Age*, Cambridge University Press, New York-USA, 2018, s. 216.

¹³⁸ H. Z. Koşay, "Karaz Sondajı", *III. Türk Tarih Kongresi I*, Ankara, 1943, ss. 165-169; A. S. Güneri, "Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri ile İlgili Arkeolojik Keşifler", *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları: Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, (Eds.) Can, B., Işıklı, M., İstanbul 2007, ss. 271-273.

Aras'ın bölgede egemen bir kültür olduğunu göstermektedir. Ayrıca Erzincan, Ardahan ve Muş yörelerinde de bu kültüre dair buluntuların tespit edilmesi, Kura-Aras Kültürü'nün Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'daki durumunu anlama açısından önemlidir.¹⁴²

Araştırma sahamız olan Ardahan'da, Erken Tunç Çağı kültürü olan Kura-Aras Kültürü'ne ait buluntulara sahip yerleşim merkezleri, ilin Merkez ve Çıldır ilçelerinde yoğunlaşmaktadır. Çıldır ilçesinde Adalar Höyük, Akçakale, Beşiktepe, Harabeler Mevkii, Karasal Höyük, Peyhler Höyük, Sengertepe, Sınırortası Kalesi ve Şeytan Kalesi¹⁴³; Merkez ilçede ise Değirmenli, Sulakyurt, Yokuşdibi ve Çamlıçatak gibi merkezlerde tespit edilmiştir.¹⁴⁴ Öte yandan bu yerleşim merkezlerinde, Tunç Çağı'na tarihlenen veriler dışında Demir Çağ'ı özelliği taşıyan buluntular da ele geçirilmiştir.

MÖ 13. yüzyılın sonu ve 12. yüzyılın başında Anadolu ve Yakındoğu'da kargaşa ve siyasi çöküş dönemi olarak nitelendirilen Demir Çağı¹⁴⁵, Orta Anadolu'da yer alan Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla, diğer bir deyişle Tunç Çağı'nın sona ermesiyle başlatılmaktadır.¹⁴⁶ Demir Çağı, genel kronoloji göz önüne alınarak Anadolu için MÖ

¹³⁹ Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", ss. 481-486: 498-505; H. Z. Koşay, "Pulur Kazısı, 1960", *TAD*, XI (1. Cilt) 1961, ss. 25-28; Güneri, "Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler", s. 276.

¹⁴⁰ A. Sagona, *The Caucasian Region in The Early Bronze Age Part I.* Bar International Series: 214, Oxford, 1984, ss. 67-68; Güneri, "Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler", s. 278.

¹⁴¹ A. Sagona, C. Sagona, H. Özkurucuklu, "Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report", *AS*, 45, 1995, ss. 193-218; A. Sagona, M. Erkmen, C. Sagona, Excavations at Sos Höyük, 1995, XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1996, s. 140; A. Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica*, XXIII, 1997, ss. 185-188; A. Sagona, "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia", *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires*, 2000, ss. 329-330, 333-335.

¹⁴² Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, s. 55; Yaylalı, "Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü" s. 166.

¹⁴³ Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, ss. 166-171; Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, s. 45.

¹⁴⁴ Patacı, "Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 105; S. Patacı, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, Erzurum, 2015b, ss. 81-83-85-86-88-90; Patacı vd., "Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları", ss. 178-188-189.

¹⁴⁵ K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*. İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2018, ss. 141-143; A. Sagona, P. Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000 – 550*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 257-258.

¹⁴⁶ Ş. Dönmez, "Demir Çağı'nı Anlamak, Anlatmak", *Türkiye Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 30, 2010, 15; H. Ergürer, "Gövezli Tepesi Höyük Demir Çağı Seramikleri", *TÜBA-AR*, 22 (22), 2018, s. 64.

1200-330 yılları arasında; Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç evrede ele alınmaktadır.¹⁴⁷

Doğu Anadolu'da Demir Çağı'nın erken evreleri hakkındaki ilk veriler, çoğunlukla Van Gölü Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan ve arkeolojik kazısı yapılmış yerleşim ve nekropollerden sağlanmaktadır. Bölgenin Erken Demir Çağı (MÖ 1300/1250-850/800) kronolojisi bazı araştırmacılar tarafından bu alanlardan sağlanan karbon 14 analiz sonuçlarına göre oluşturulmuştur.¹⁴⁸

Erken Demir Çağı'na yönelik araştırmaların sonuçlarına göre, Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağı ile karakterize edilen iki önemli arkeolojik veri söz konusudur. İlki, Geç Tunç Çağı kültüründe görülen boyalı seramik geleneğinin sonunda ortaya çıktığı düşünülen yivli ya da oluklu olarak adlandırılan seramik geleneği; ikinci veri ise yüksek alanlarda yer alan kale yapılarıdır.¹⁴⁹ Ayrıca, bu kültürün seramik verilerinin elde edildiği mezar yapıları da Erken Demir Çağı için bir diğer ayırt edici unsur olarak görülebilir.

Doğu Anadolu'da ve yakın çevresinde, Orta Demir Çağı, Demir Çağı'nın erken evresine göre daha iyi tanınmakta ve bu evre çoğunlukla Van Gölü Havzası'nda MÖ 9. yüzyılda kurulan ve Erken Demir Çağı'nı sona erdiren Urartu Krallığı (MÖ 858-590/585) ile özdeşleştirilmektedir. Urartu Krallığı, MÖ 8. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın başlarında, Anadolu'ya giriş yapan atlı-göçebe halkların (Kimmer ve İskitlerin) etkisi ile zayıflamıştır.¹⁵⁰ Urartu Krallığı'nın askeri ve siyasi açıdan gerilemesiyle de Geç

¹⁴⁷ H. Genz, "The Iron Age in Central Anatolia", *The Black Sea, Greece, Anatolia And Europe in The First Millennium BC*. (Ed.) Tsetskhladze, G. R., Leuven-Paris-Walpole, Ma, 2011, ss. 332-335; T. Demir, *Arkeolojik Veriler Işığında Geç Tunç-Erken Demir Çağı Geçiş Sürecinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Değişim*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, 71.

¹⁴⁸ Veli Sevin, "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi kronolojisi, kökeni aranan bir devlet: Urartu". *Belleten*, 68 (252), 2005, ss. 376-380; Sagona vd., 'Excavations at Sos Höyük, 1996, s. 183; V. Sevin, "Urartu Devleti", *Arkeo-Atlas 4*, 2005, s. 70; Ayrıca Bkz: G. Ayaz, *Doğu Anadolu Bölgesi Erken Demir Çağ Seramik Kültür Bölgeleri: Gelişimleri, Sınırları, Seramik Grupları ve İlişkileri Çerçevesinde Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2017, ss. 39-40; N. L. Erb-Satullo, "The Innovation and Adoption of Iron in the Ancient Near East", *Journal of Archaeological Research*, 27, 2019, 568-570.

¹⁴⁹ A. Ü. Erdem, *Doğu Anadolu'da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği (Metin)*, (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 87; Ayrıca Bkz: O. Belli, E. Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, ss. 1-5.

¹⁵⁰ A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997, ss. 40-41; Dönmez, "Demir Çağı'nı Anlamak, Anlatmak", s. 16; A. Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 3000-330)* Cilt II. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 238.

Demir Çağı olarak adlandırılan yeni evrede, Doğu Anadolu ve yakın çevresini egemenlikleri altına alan Med, Akhamenid ve son olarak Hellenistik uygarlıklar ortaya çıkmıştır.¹⁵¹

MÖ 7. yüzyılın sonunda, Urartu'daki iç ve dış karışıklıklar krallığın siyasi varlığına son vermiştir. Urartu'nun haricinde, Asur İmparatorluğu da Med, İskit ve Babil ittifakının¹⁵² kuvvetleri tarafından yıkılmıştır. Asur İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından, Post-Urartu/Med (MÖ 645/625/600-550/549) ve Akhaemenid (Pers) (MÖ 550/549-330) olarak adlandırılan, iki (Erken ve Geç) evreli Geç Demir Çağı (yaklaşık olarak MÖ 645/625/600-330) süreci başlamıştır.¹⁵³

Araştırma sahamızda, Demir Çağı içlerine tarihlenen veriler şu an için az sayıdadır. Demir Çağı'nın erken evresine ait buluntular dışında, orta ve geç evrelere ait çivi yazılı metinler, seramik buluntuları ve askeri yapılar bu veriler arasındadır.

Ardahan'ın Demir Çağı'na yönelik en önemli verileri, 19. ve 20. yüzyıllarda tespit edilen ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilen Urartu Krallarına ait (Hanak-Ortakent ve Çıldır-Taşköprü) çivi yazılı metinlerdir. Bölgenin Demir Çağı'ndaki durumunu ortaya koyan bu metinler hakkındaki detaylar, tezin üçüncü bölümünde paylaşılacaktır. K. Köroğlu tarafından yürütülen 1996 Yılı Artvin-Ardahan İleri Yüzey Araştırmaları sırasında da Orta ve Geç Demir Çağları'na ait veriler belgelenmiştir.¹⁵⁴

Bölgede, Demir Çağı'nın orta ve geç evrelere ait veriler, Ardahan il merkezinin yaklaşık 12 km güneybatısında Ardahan-Göle karayolunun hemen kuzeyinde yer alan Tepeler köyünün güneyinde kalan ve Tepeler (Konk) Höyük olarak adlandırılan doğal tepelik alanda tespit edilen seramik parçalarından oluşmaktadır. Köroğlu, Tepeler (Konk) Höyük arkeolojik alanı ve yakın çevresinde gerçekleştirilen incelemeleri sırasında, defîne bulma amaçlı açılan kaçak kazı çukurlarından ve toprak temin etmek

¹⁵¹ K. Balkan, "Urartuluların Kökeni ve Dilleri", *Belleten*, XLVIII (191-192), 1984, s. 517; L. Khatchadourian, "The Iron Age in Eastern Anatolia", *Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.* (Eds.) Steadman, S. R., McMahon, G. Oxford University Press, New York, 2011, ss. 468-469.

¹⁵² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*. s. 181; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2015, ss. 222-223.

¹⁵³ H. Kalkan, *MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme*. (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2008, ss. 44-45; D. Yiğitpaşa, *Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6.-4. Y.Y.) Çanak Çömleği*. (Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010, s. 25.

¹⁵⁴ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İleri Yüzey Araştırması". ss. 133-134; Patacı, "Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması". s. 106; Patacı, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 90.

amacıyla açılan çukurlardan elde edilen birkaç parça kırmızı astarlı seramiği, Orta Demir (Urartu) Çağı'na tarihlendirmiştir.¹⁵⁵ Bunun yanı sıra, höyükte kırmızı veya devetüyü renkli hamurları üzerine pembemsi krem veya devetüyü astarlı seramik parçaları da tespit edilmiştir. Köroğlu, bu seramik parçalarının, Doğu Anadolu'da Van Gölü Havzası'nda görülen "Triangle ware" ve "Festoon ware" olarak bilinen ve Urartu sonrasında, MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen Geç Demir Çağı'nın Akhaemenid evresinde görülen seramiklerle ilişkili olabileceğini belirtmiştir.¹⁵⁶

Ardahan ili sınırlarında 1995-1997 ve 2013-2018 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında, ilin farklı bölgelerinde Demir Çağı'na tarihlenebilecek arkeolojik kalıntılar tespit edilmiştir. Tezin ana konusunu oluşturan bu buluntu merkezleri, tezin üçüncü bölümünde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

¹⁵⁵ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 140; Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", s. 739; K. Köroğlu, "The Northern Border of the Urartian Kingdom", *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van*, 6-10 August 2001, (Eds.) Çilingiroğlu, A., Darbyshire, G., London, 2005, British Institute of Archaeology at Ankara, s. 104; Patacı, "Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması". s. 106; Patacı, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 90.

¹⁵⁶ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 140.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DEMİR ÇAĞI ARKEOLOJİK ALANLARI

Araştırma sahamız içerisinde günümüze kadar gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticesinde, kale ve kule niteliği taşıyan Demir Çağı arkeolojik alanları tespit edilmiştir. Bu alanlar, ilin Merkez, Göle, Çıldır ve Hanak ilçelerinde belgelenmiştir. Özellikle Merkez ve Göle ilçelerinde Demir Çağı'na tarihlenebilecek arkeolojik alanların daha yoğun olduğu gözlemlenmektedir (**Harita 2**).¹⁵⁷

Bölgede günümüze kadar gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen arkeolojik alanlar, nitelik olarak birbirinden farklıdır. Bu arkeolojik alanlardaki niteliksel fark, araştırma sahamızda ilk kapsamlı yüzey araştırmalarını gerçekleştiren K. Köroğlu tarafından ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹⁵⁸ Köroğlu, Urartu çivi yazılı metinlerinde sözü geçen arkeolojik alanları ve mimari yapıları, kabaca yapısal özelliklerine göre üç grup altında toplamıştır. Bu özelliklere göre ilk grubu, çevresi surlarla kuşatılmış kent düzeyindeki yerleşimler; ikinci grubu, bir kule ve çevre duvarından oluşan ortak bir plana (oval, daire, kare ve dikdörtgen) sahip yapılar; üçüncü grubu ise yer aldıkları arazinin topografik yapısına göre duvarları şekillenen kaleler oluşturmaktadır.¹⁵⁹ Köroğlu tarafından ortaya konulmaya çalışılan bu gruplama ya da sınıflama sistemi, söz konusu kalıntıların birbirleriyle olan benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koyarak arkeolojik alanların tarihlendirilmesine katkı sağlamaktır. Ayrıca Köroğlu'nun aktardığına göre sözü edilen özelliklere sahip yapıların, araştırma sahamıza yakın olan Transkafkasya'da MÖ 2. binyıl ile MÖ 9. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir.¹⁶⁰

Köroğlu'nun araştırma sahamız içinde yer alan arkeolojik kalıntıları bu şekilde gruplandırması, bölgedeki arkeolojik alanların anlaşılması için bir yol gösterici olmuştur. Ayrıca araştırma sahamızı kapsayan bu üçlü sınıflandırma yöntemine benzer

¹⁵⁷ S. Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”, *Ardahan Değerlemeleri -I- Sosyo-Politik, Kültürel ve İktisadi Bağlamda Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar*, (Ed.) İ. Kurtbaş, Ankara, Nobel Bilim Eserleri. 2019a, s. 150; Z.Akkurt, S. Patacı, “Ardahan’ın Göle İlçesindeki Demir Çağı Savunma Yapıları”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (49), 2021, s. 51.

¹⁵⁸ Köroğlu, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, s. 733.

¹⁵⁹ Köroğlu, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, ss. 733-734.

¹⁶⁰ Köroğlu, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, s. 734.

bir sınıflama sistemini, Transkafkasya'daki yüzey araştırmalarının¹⁶¹ sonucunda, A.T. Smith de ortaya koymuştur. Smith, Güney Kafkasya'daki Antik Dönem yapılarını tanımlamak ve sınıflandırabilmek için, mimari yapıları konum, tasarım ve inşaat teknolojisi açısından ele almıştır.¹⁶²

Araştırma sahamız üzerinde yer alan kalıntılar, yukarıda belirttiğimiz değerlendirme kıstasları göz önüne alınarak çalışılmıştır. Ardahan'ın Demir Çağı buluntu noktaları, tezde ilçeler bazında ele alınmış olup Orta Demir Çağı'na ait Urartu yazıtlarına da değinilmiştir.

¹⁶¹ Transkafkasya'da gerçekleştirilen araştırmalar hakkında daha fazla bilgi için Bkz: R. S. Badalyan, A. T. Smith, P. S. Avetisyan, "The Emergence of Sociopolitical Complexity in Southern Caucasia: An Interim Report on the Research of Project ArAGATS", *Archaeology in the Borderlands. Investigation in Caucasia and Beyond*, ed. A. T. Smith, K. Robinson, Los Angeles 2003.

¹⁶² A. T. Smith, K. Kafadarian, "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project", *Iran*, 1996a, 34 (1), s. 24.

3.1. Merkez

3.1.1. I No.lu Çeğilli Kulesi

Kule, Ardahan il merkezinin 16,5 km batısında yer alan Çeğilli köyü çevresinde 2013 yılı yüzey araştırmaları sırasında keşfedilmiştir. I No.lu Çeğilli kulesi¹⁶³, aynı adlı köyün yaklaşık 2 km batısında bulunan 1975 m rakıma sahip bir yükseltide yer almaktadır (**Harita 2**).¹⁶⁴ Kulenin, 50 m kadar kuzeyindeki dar arazi yolu, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanmakta ve bu yol ile arkeolojik alana ulaşılmaktadır.

Yapı, genellikle orta ve kyklopik boyutlu taşların üst üste bindirilmesi ile kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir (**Resim 1**). Yapının içi, günümüzde tamamıyla moloz yığını ile kaplanmış durumdadır.

Konumu gereği geniş bir araziye bakan kule, doğusunda geniş tarım arazileri ve Kura Nehri'nin kollarının geçtiği alanın karşısında bulunmaktadır. Yapının yer aldığı bu stratejik nokta, kulenin bir kontrol noktası olma ihtimalini güçlendirmektedir. Oval bir plana sahip yapı, doğu-batı doğrultusunda 19,5 m; kuzey-güney yönünde ise 16 metre ölçülerindedir (**Çizim 1**).¹⁶⁵

I No.lu Çeğilli Kulesi'nin doğu kenarının en üst noktası, arazi seviyesinden 3 m kadar yukarıdadır. Kule ve yakın çevresinde gerçekleştirilen gözlemler sırasında yapının tarihlenmesine yardımcı olabilecek seramik verilerine rastlanmamıştır. Kule, mimari ve konum bakımından ele alındığında; Köroğlu ve Smith tarafından oluşturulan sınıflandırma sistemlerine göre; Demir Çağı özellikleri taşımaktadır. Yapının dönemi ve işlevinin belirlenmesi için arkeolojik alanda kazı çalışmaları gerçekleştirilmelidir.¹⁶⁶

¹⁶³ Koordinatları: E41.11497, 42.50433N

¹⁶⁴ S. Patacı, "Archaeological Surveys Of Ardahan In Northeastern Anatolia In 2013", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*. (Eds.) Laflı, E., Patacı, S. British Archaeological Reports International Series 2750, Archaeopress, Oxford, 2015c, ss. 470-471.

¹⁶⁵ Patacı, "Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 102; S. Patacı, E. Laflı, "Kafkasya Arkeolojisinde Yeni Gelişmeler: Ardahan İli Yüzey Araştırması-2013", *Haberler Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü*, 38, 2014c, s. 32; S. Patacı, E. Laflı, "Surveys In Ardahan On The Turkish-Georgian Borderline In 2013 and 2014", *Anatolia Antiqua*, XXIII, 2015ç, s. 232.

¹⁶⁶ Patacı, "Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 102; Patacı, "Archaeological Surveys of Ardahan In Northeastern Anatolia In 2013", s. 471; S. Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", *Ardahan Kale ve Kuleleri*, (Ed.) Patacı, S., Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA) Yayınları, Kars, 2016b, s.70,

3.1.2. II No.lu Çeğilli Kulesi

İl merkezinin 16,5 km batısında yer alan, Çeğilli köyü yakınlarındaki ikinci yapı kalıntısı ise araştırmacılar tarafından II No.lu Çeğilli Kulesi¹⁶⁷ olarak adlandırılmıştır (**Harita 2**). I No.lu Çeğilli Kulesi ile aynı araştırma döneminde tespit edilen kalıntı, 1966 metrelik rakıma sahip kayalık bir alan üzerinde yer almaktadır. Köyün yaklaşık 2 km kuzeybatısında bulunan yapının, güneybatıda yer alan I No.lu Çeğilli kulesi ile arasında yaklaşık 500 metrelik bir mesafe bulunmaktadır.¹⁶⁸

II No.lu Çeğilli kulesi, diğer kule ile benzer inşa tekniğine sahip olup orta ve büyük boyutlu taşların üst üste bindirilmesi ile kuru duvar tekniğinde inşa edilmiş, yuvarlak planlı bir yapıdır (**Resim 2**). 20 metrelik bir çapa sahip olan kule, araştırma sahasındaki diğer kule yapılarından farklı olarak daha geniş çapa sahiptir (**Çizim 3**). Kulenin batı duvarını oluşturan taşlar, gözlemlendiği kadarı ile diğer (Kuzey, Güney ve Doğu) duvar kalıntılarını oluşturan taşlardan farklı boyut ve formlara sahiptir. Örneğin, batı duvarı taşları kyklopik olup uzun ve dikdörtgen formdadır.¹⁶⁹

Yapının kuzey duvarının kalınlığı 3,5 metrenin üzerinde iken yapıda korunan duvar yüksekliği 2 metrenin üzerindedir. Bu yapıda, I No.lu Çeğilli kulesinden farklı olarak, kulenin içinin herhangi bir moloz yığını ile karşılaşılmasıdır. Kule ve etrafında, I No.lu Çeğilli kulesinde olduğu gibi yapıyı tarihlemeye yarayacak herhangi bir seramik parçası bulunmamıştır.¹⁷⁰

3.1.3. Ölçek Kulesi

Arkeolojik kalıntı, ilk kez 1987 yılında gerçekleştirilen bir araştırma sırasında ziyaret edilmiştir.¹⁷¹ Ölçek Kulesi*, il merkezinin 15 km doğusunda bulunan Ölçek Köyü'nün güneyinde, köylüler tarafından Ziyaret olarak bilinen kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır (**Harita 2**). Köyün içinden geçen Taşlıdere Deresi bu tepeyi

¹⁶⁷ Koordinatları:E41.11841, 42.5077N

¹⁶⁸ Patacı, "Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 102; Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 71.

¹⁶⁹ Patacı vd., "Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları", ss. 176-177.

¹⁷⁰ Patacı vd., "Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları", ss. 176-177; Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 71; Patacı, Laflı, Surveys In Ardahan On The Turkish-Georgian Borderline in 2013 and 2014, s. 232.

¹⁷¹ S. Güneri, "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXX, 1992, s. 162.

* E41.12455, 42.85426N

batı, kuzey ve doğu yönlerinde çevrelemektedir. 1999 yılında gerçekleştirilen bir başka araştırma sonunda bu arkeolojik kalıntı ‘*Ölçek Köyü Kalesi*’ adı ile tanımlanmıştır;¹⁷² ancak 2015 yılında gerçekleştirilen yeni dönem yüzey araştırmalarıyla Ölçek köyündeki bu kalıntının, bir kale olmadığı ve yapının daha çok bir kule niteliği taşıdığı kanaatine varılmıştır (**Resim 3**). Buluntu alanında, kule dışında herhangi bir mimari birime ya da bir sur kalıntısına rastlanılmamıştır.¹⁷³

Ölçek Kulesi, dikdörtgen bir plana sahiptir ve bulunduğu tepelik alanda kuzeybatı-güneydoğu yönlü konumlandırılmıştır. Kule, orta boyutlu ve kyklopik taşların üst üste bindirilmesiyle, kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Kulenin kuzey kenarında 4,10 x 3,20 m ölçülerinde ikincil bir yapı bulunmaktadır. Söz konusu yapının işlevi tam olarak anlaşılamasa da kule ile bağlantılı ek bir mekân olarak düşünülebilir. Bu yapı ile birlikte kulenin arazide kapladığı alan 13 x 11 m ölçülerine ulaşmaktadır (**Çizim 3**).¹⁷⁴ Ölçek Kulesi’nde korunan duvar yüksekliği güneybatı yönünde maksimum 2,70 m olarak ölçülmüştür.

Ölçek Kulesi’nin tarihlendirilmesi de Çeğilli (I ve II) kuleleri gibi sorunludur fakat söz konusu kulenin çevresinde az da olsa birkaç seramik parçası ele geçirilmiştir. Bu seramik verileri, bir yapıyı tarihlemek için yeterli olmamakla birlikte, yapının kullanım dönemi hakkında bazı önerilerin oluşmasını sağlamaktadır. Kule çevresinde az sayıda ele geçen MÖ II. binyıl ve Demir Çağı özelliği gösteren seramikler (**Resim 4**), Ölçek Kulesi’nin Demir Çağı’nda kullanım gördüğünü düşündürmektedir.¹⁷⁵

Sonuç olarak, Ölçek Kulesi askeri amaçlı inşa edilen ve gözetleme işlevinde kullanım gören bir Demir Çağı buluntusu olmalıdır.

3.1.4. Kocaköy Kulesi

Kule, Ardahan’ın merkez ilçesinin 7 km kadar güneydoğusunda bulunan Kocaköy’de yer almaktadır (**Harita 2**). 2015 yılı arkeolojik yüzey araştırması sırasında

¹⁷² Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, s. 52; Patacı, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, s. 72.

¹⁷³ Patacı, Lafli, “Ardahan’da Arkeolojik Araştırmalar: 2015 Yılı Yüzey Araştırması”, s. 263.

¹⁷⁴ Patacı vd., “Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları”, s. 186; Patacı, Lafli, “Ardahan’da Arkeolojik Araştırmalar: 2015 Yılı Yüzey Araştırması”, s. 263.

¹⁷⁵ Patacı, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, s. 72.

keşfedilen Kocaköy kulesi¹⁷⁶, Kocaköy yerleşiminin 700 m kadar batısındaki 2171 m yüksekliğe sahip, kayalık bir tepenin doğu yamacında yer almaktadır.¹⁷⁷

Uydu fotoğraflarından ve uzak mesafeden tespiti zor olan yapı, güney yöndeki geniş arazileri rahatlıkla görebilen bir noktaya inşa edilmiştir (**Resim 5**). Bu bakımdan bir gözetleme kulesi niteliği taşıyan kule, kyklopik taşlar ile kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Yapı, kare planlı olup 7,60 x 7,60 m boyutlarındadır (**Çizim 4**).

Yapıyı oluşturan taşların boyutları 1,10'dan 2,10 metreye kadar ulaşmakta ve bu yapı taşları, kulenin güney duvarında bulunmaktadır. Kulenin korunan duvar yüksekliği güney kesimde 1,50 metredir. Kocaköy Kulesi'ne giriş muhtemelen kuzeybatıda 70 x 70 cm boyutlarında lento işlevi gördüğü tahmin edilen taşın yer aldığı noktadan sağlanmaktadır.¹⁷⁸ Kulenin çevresinde gerçekleştirilen gözlemler sonucunda az sayıda Tunç ve Demir Çağları'na tarihlenen seramik parçalarına rastlanılmıştır. Seramik buluntuları kesin bir tarihlemeye imkân vermezken, kule, mimari niteliklerine göre Demir Çağı'nda kullanım görmüş olmalıdır (**Resim 6**). Bununla birlikte, kulenin yakın çevresinde bir çevre duvarı veya yerleşime dair bir kalıntı tespit edilememiştir.

3.1.5. Hasköy Gözetleme Kulesi

Kule, Ardahan il merkezinin yaklaşık 30 km güneydoğusunda yer alan Hasköy bucağının 2 km kadar batısındaki bir yükseltinin güney yamacında yer almaktadır (**Harita 2**). 2016 yılında tespit edilen Hasköy gözetleme kulesi¹⁷⁹, yer aldığı tepelik alanda kuzeybatı-güneydoğu istikametinde konumlanmaktadır.¹⁸⁰ Geniş tarım arazilerine yüksek bir alandan bakan kulenin, inşa edilme amacı muhtemelen kulenin doğusunda yer alan geniş tarım arazisini gözetlemek ve kontrolünü sağlamaktır (**Resim 7**).

Gözetleme kulesi, 2225 m rakıma sahip kayalık bir çıkıntı üzerinde inşa edilmiştir. Stratejik açıdan hayati önem taşıyan bir noktada konumlandırılmış olan kule,

¹⁷⁶ Koordinatları: E41.05837, 42.72498N

¹⁷⁷ Patacı vd., “Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları”, s. 186; Patacı, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, s. 74.

¹⁷⁸ Patacı vd., “Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları”, s. 187; S. Patacı, E. Laflı, “Field Surveys In Ardahan In 2015”, *Anatolia Antiqua*, XXIII, 2016c, s. 292.

¹⁷⁹ Koordinatları: E40.99702, 42.85352N

¹⁸⁰ S. Patacı, E. Laflı, “Field Surveys In Ardahan In 2016”, *Anatolia Antiqua*, XXV, 2017, ss. 115 vd.; Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları”, ss. 126-127.

geniş bir görüş açısına sahiptir. Yapı, kuru duvar tekniğinde kyklopik taşlardan inşa edilmiştir.¹⁸¹

Hasköy Kulesi, kare planlı 9 x 9 m boyutlarında olup (**Çizim 5**), yaklaşık 14 km kuzeybatısında bulunan ve daha önce ele aldığımız Kocaköy kulesi ile mimari, stratejik konum ve ölçü bakımından benzer niteliklere sahiptir (**Resim 8**). Hasköy gözetleme kulesi kalıntıları, Kocaköy kulesine kıyasla, günümüze daha sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Nitekim duvarlarından da anlaşılacağı üzere, kyklopik taşların sağlamlığı yapının korunmasına katkıda bulunmuştur. Hasköy gözetleme kulesinde ve yakın çevresinde yapılan incelemeler neticesinde birkaç adet Demir Çağı seramiği ele geçmiştir (**Resim 9**).¹⁸²

Hasköy Kulesi, araştırma sahamız sınırları içinde askeri amaca yönelik inşa edilen yapılardan biridir. Kulenin mimarisi ve konumu daha önce ele aldığımız Ölçek ve Kocaköy kuleleri ile benzer özellikte olup kule, muhtemelen Demir Çağı'nda kullanım görmüş olmalıdır.

3.1.6. Ölçek-Kuzey Kalesi

2017 yılında, Ölçek köyü merkezinin 3 km kuzeydoğusunda, 1860 m rakımdaki bir tepe üzerinde bir kale yapısı tespit edilmiştir (**Harita 2**). Kale¹⁸³, Ardahan-Damal karayolunun 630-650 m, kuzey-güney yönünde akan Kura Nehri'nin ise 330 m kadar doğusunda yer almaktadır.¹⁸⁴ Kalenin üzerinde yükseldiği tepe, merkez ilçeye bağlı Altaş köyünün kuşbakışı 1,6 km güneyindedir (**Harita 3**).¹⁸⁵

Ölçek-Kuzey Kalesi, doğu-batı doğrultusunda 53 m; kuzey-güney doğrultusunda 22 metrelik bir alanı kaplamaktadır. Kale, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı bir yapı olarak tanımlanabilir. Araştırma sırasında iklim şartları ve alanın yoğun bitki örtüsü ile kaplı olmasından dolayı, yüzeyde kalenin tarihlenmesine yardımcı olabilecek türden herhangi bir küçük buluntu tespit edilememiştir. Bu nedenle kalenin eskiçağ

¹⁸¹ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 126.

¹⁸² Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 127.

¹⁸³ Koordinatları: E41.14757, 42.87390N

¹⁸⁴ S. Patacı, Ö. Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 47, 2020a, s. 224.

¹⁸⁵ S. Patacı, Ö. Oral Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi*, 1, 2019c, s. 96.

içlerinde kesin olarak hangi döneme tarihlendiğini belirleyebilmek zordur. Yapı, orta ve küçük boyutlu ve kaba işçilikli taşlarla kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Duvar kalıntıları, sadece 1-1,5 m yükseklikte yer yer korunabilmiştir (**Resim 10**). Kale'nin duvar kalıntılarından oluşan molozlar, 3-5 m genişlikte araziye dağılmıştır.

Kaleye giriş, olasılıkla alanın doğu kenarında bulunan bir açıklıktan sağlanmaktadır. Bu kenarda ayrıca birkaç mekâna ait temel kalıntıları da arazi üzerinde gözlemlenebilmektedir (**Resim 11**).¹⁸⁶ Bu mekânların işlevleri hakkında bir yorum yapabilmek için arkeolojik bir kazı gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

İşlevsel olarak ele alındığında, Ölçek-Kuzey Kalesi, konumu gereği, su kaynaklarının güvenliğini sağlaması için inşa edilen küçük boyutlu bir karakol mahiyetinde kullanılmış olmalıdır. Arazide tarafımızca gerçekleştirilen gözlemler neticesinde, bu arkeolojik alanın Demir Çağı'nda kullanım geçirmiş olması gerektiği düşüncesine sahibiz.

3.1.7. Gölge-Güneybatı Kalesi ve Yerleşimi

Ardahan il merkezinin yaklaşık 25 km güneydoğusunda yer alan Gölge-Güneybatı Kalesi¹⁸⁷ (**Harita 2-4**), 2017 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir.¹⁸⁸ Arkeolojik alan, Gölge köyünün güneybatısında, köyün Ardahan-Kars karayolunun batısında kalan arazisinden 3,6 km uzaklıkta Gölge Köyü yaylasının yakın çevresinde yer almaktadır.¹⁸⁹ Ulaşımın zor olduğu bir noktada bulunan Gölge-Güneybatı kalesi, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda, 2287 ile 2299 m rakımlarına sahip kayalık bir tepe üzerine arazi koşullarına göre inşa edilmiştir (**Resim 12**). Kale, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 85 m ve güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda 58 metrelik bir alana yayılmıştır¹⁹⁰, bu ölçüye kalenin güneydoğu terasındaki dağınık mekânlar da eklendiğinde kalenin güneybatı-kuzeydoğu doğrultusundaki maksimum uzunluk 83 metreye ulaşmaktadır. Kalenin batı kenarındaki

¹⁸⁶ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 224.

¹⁸⁷ Koordinatları: E41.02729, 42.81597N

¹⁸⁸ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 224.

¹⁸⁹ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 124.

¹⁹⁰ S. Patacı, "Ardahan'daki Gölge ve Çobanköy Demir Çağı Alanları", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 41, 2019d, s. 109; Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 225.

yerleşim alanının ölçüleri 78 x 70 metredir. Kale ve yerleşim alanı toplamda 170 x 85 m boyutlarında bir araziye kaplamaktadır.¹⁹¹

Gölgeli-Güneybatı Kalesi, orta ve küçük boyutlu ve az işçilikli bazalt taşlarla kuru duvar tekniğinde, yer yer kyklopik taşların da kullanıldığı geniş bir kayalık tepe üzerinde inşa edilmiştir (**Resim 13**). Kale’de kullanılan taşlar genellikle polygonal, dörtgen ya da kare formludur. Kale, üzerinde bulunduğu yüzeyden gözlemlendiği kadarı ile kuzey ve güney olmak üzere iki alana sahiptir. Kuzey tarafta çokgen planlı, yaklaşık 45 x 40 m ölçülerinde bir alan bulunmaktadır. Kalenin batı ve doğu kenarları farklı seviyelerde teraslanmıştır. Kale duvarlarının ölçülen duvar kalınlığı 1,4 m; duvarların maksimum korunan yükseklikleri ise 2,5 m ile 3 m arasındadır.¹⁹²

Kalenin batısında yer alan ve çeşitli (8,5 x 6 m; 9,8 x 9 m ve 11 x 9 m) boyutlarda temel seviyesinde korunan mekânlardan anlaşıldığı kadarı ile bu alanın mevsimlik bir yerleşim olarak da kullanılmış olma olasılığı bulunmaktadır.¹⁹³ Bunun yanında, kalenin batı bölümünde dikdörtgen ve kare planlı küçük ve orta boyutlu taşlarla kuru duvar tekniğinde inşa edilen çok sayıda konutun temel kalıntıları, arazi seviyesinden takip edilmektedir. Arkeolojik alanda yer alan kale sınırları dışında bu tip yerleşimlere dair izlerin bulunması, bölge özelinde daha çok mevsimlik/geçici amaçla kullanılmış bazı arkeolojik alanlar ve yerleşmeler olarak tanımlanmaktadır.

Bölgede uzun yıllar çalışmalar gerçekleştiren Patacı; Ardahan’da bu tip kalıntılara sahip arkeolojik alanların dağlık arazilerde sıkça görüldüğünden bahsetmektedir. Ayrıca Patacı; Erken Tunç Çağı’ndan beri yarı göçebe yaşam biçimi ve hayvancılık faaliyetleri doğrultusunda oluşturulan bu tip arkeolojik alanların, korunması için muhtemelen bir kale ya da kule yapısına ihtiyaç duyduğunu da ifade etmektedir.¹⁹⁴

Gölgeli-Güneybatı Kalesi ve yakın çevresinde gözlemlenen seramik buluntuları genellikle Demir Çağı ağırlıklı olup bu seramik buluntuları arasında birkaç adet Tunç Çağı seramiği de ele geçmiştir (**Resim 14**). Tunç Çağı seramik buluntuları, çark yapımıdır. Alandaki Demir Çağı seramikleri ise, açık sarıdan koyu turuncu ve kırmızı veya kırmızımsı kahverengiye değişen tek renkli, açık ve genel olarak pürüzsüz

¹⁹¹ Patacı, “Ardahan’daki Gölgeli ve Çobanköy Demir Çağı Alanları”, s. 109.

¹⁹² Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 124.

¹⁹³ Patacı, Oral-Patacı, “Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, s. 225.

¹⁹⁴ Patacı, “Ardahan’daki Gölgeli ve Çobanköy Demir Çağı Alanları”, s. 109.

yüzeyle, hem kapalı hem açık kap parçalarından oluşmaktadır. Seramik buluntusu açısından Gölgele Güneybatı Kalesi ve Yerleşimi'nde Demir Çağı seramiklerine daha çok rastlanılmaktadır.¹⁹⁵

Hem mimari hem seramik buluntuları üzerinden değerlendirildiğinde, bu arkeolojik alanın Demir Çağı'nda kullanım gördüğünü iddia edebilmek mümkündür. Daha detaylı bir tarihleme için arkeolojik bir kazıya ihtiyaç vardır.

3.1.8. Çağlayık-Doğu Kalesi

Kale, Ardahan il merkezinin karayolu ile yaklaşık 35 km kadar güneydoğusunda yer alan, Hasköy bucağına bağılı Çağlayık Köyü sınırları içinde bulunmaktadır (**Harita 2**). Çağlayık Köyü çevresinde, 2018 yılında tespit edilen iki ayrı arkeolojik kalıntıdan biri olan Çağlayık-Doğu (Savunma yapısı) Kalesi¹⁹⁶; köyün, kuşbakışı yaklaşık 900 m doğusunda tepelik bir alanda inşa edilmiştir (**Resim 15**).¹⁹⁷ Kale, ortalama 2180-2190 m rakımları arasındaki tepenin kuzeye bakan zirvesinde konumlandırılmıştır.¹⁹⁸

Askerî amaçlı, küçük bir karakol işlevi gören Çağlayık-Doğu Kalesi, batısında bulunan dere yatağının yaklaşık 200 m doğusunda bulunmaktadır.¹⁹⁹ Kale, arazi koşullarına göre inşa edilen, köşeleri yuvarlatılmış, hemen hemen dörtgene yakın bir plana sahiptir (**Resim 16**). Doğu-batı doğrultusunda 50 m; kuzey-güney doğrultusunda ise 42 m boyutlarında bir alanı kaplayan kaleden geriye, bir moloz yığını kalmıştır.

Kalenin kuzey kenarı, tepenin yamacına doğru inşa edildiği için güney kenarına oranla birkaç metre daha düşük seviyededir. Korunan duvar kalıntısı, yapının güney ve güneybatısında bulunmaktadır (**Resim 17**). Ayrıca kalenin tahrip olmuş girişinin de kanaatimizce güney kenarda olması gerekmektedir. Kuru duvar tekniğinde orta ve kyklopik boyutlu taşlarla inşa edilmiş kalede, ölçülebilen in situ duvarların maksimum uzunluğu 12 m kadardır. Kale'deki duvarların ortalama kalınlıkları 1.60 m civarındadır. Yapının inşasında kullanılan bazı büyük boyutlu bazalt taşlar, kalenin güney kenarında

¹⁹⁵ Patacı, "Ardahan'daki Gölgele ve Çobanköy Demir Çağı Alanları", s. 110.

¹⁹⁶ Koordinatları: E41.04435, 42.94299N

¹⁹⁷ S. Patacı, S. Altun, "Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (6), 2020b, s. 1864.

¹⁹⁸ Patacı, Altun, "Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme", s. 1864.

¹⁹⁹ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", ss. 128-129.

olup 3.40 x 2.20 metredir. Ancak yapıda kullanılan yapı taşları çoğunlukla orta boyutlu taşlardan oluşmaktadır.

Kura Nehri'ne bağlı bir derenin kenarında inşa edilmiş olan kale, olasılıkla askerî karakol işlevinde kullanılmıştır. Bu arkeolojik kalıntıyı, yakın çevresinde tarihlemeye katkı sağlayacak, herhangi bir küçük buluntu tespit edilememiştir.²⁰⁰

Çağlayık-Doğu Kalesi'nin işlevini ve kullanım dönemlerini daha iyi yorumlayabilmek için bu kalıntıyı, hemen kuzeydoğusundaki bir başka savunma yapısı ile birlikte ele almak doğru olacaktır. Genel mimari özellikleri doğrultusunda kalıntının Demir Çağı'nda kullanım gördüğünü düşünmek mümkündür.

3.1.9. Çağlayık-Kuzeydoğu Kalesi

Çağlayık-Kuzeydoğu Kalesi, Çağlayık köyündeki ikinci arkeolojik alan olarak köyün, 1.3 km kuzeydoğusundaki 2240 m rakımlı bir tepenin doğusunda konumlanmaktadır (**Harita 2**).²⁰¹ Çağlayık-Kuzeydoğu²⁰² ve Çağlayık-Doğu kaleleri, yaklaşık 800 metrelik mesafeden birbirlerini rahatlıkla görebilmektedir (**Resim 18**).

Çağlayık-Kuzeydoğu Kalesi, güneydeki Çağlayık-Doğu kalesine göre daha yüksek bir seviyede bulunmakta ve birkaç yapıdan oluşmaktadır. Kale, Kura Nehri'ne bağlı derenin kuşbakışı 140 m batısında çevreye hâkim, kayalık bir tepenin üzerinde kuru duvar tekniğinde, orta ve kyklopik boyutlu taşlarla inşa edilmiştir (**Resim 19**).²⁰³ Yapı duvarları, Çağlayık-Doğu Kalesi'nin duvarlarından daha sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır (**Resim 20**).

Kale, anakaya üzerine kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda 39 x 34 m ölçülerinde inşa edilmiştir. Kale'nin, duvar kalınlıkları yer yer 1.60 ilâ 2.50 m arasında değişmekte ve bu duvarlar arazi seviyesinden yaklaşık 1-1.5 m yüksekte bulunmaktadır.²⁰⁴ Kale, beşgen planlı olup kendi içinde üç bölüme ayrılmaktadır. Yapının güney bölümünü oluşturan ana mekânın iç ölçüleri, maksimum 38 x 24 m boyutlarında; ana mekânın

²⁰⁰ Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 129; Patacı, Altun, “Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme”, s. 1864.

²⁰¹ Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 129; Patacı, Altun, “Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme”, s. 1864.

²⁰² Koordinatları: E41.05159, 42.94699N

²⁰³ Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 129.

²⁰⁴ Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 130.

kuzeyinde ise küçük boyutlu ve ana yapıya bitişik inşa edilmiş, 5 x 8 m ve 8.5 x 9 m ölçülerinde iki mekân daha bulunmaktadır.²⁰⁵ Ana bölümün içinde temel seviyesinde kötü durumda korunmuş, farklı boyutlarda birkaç mekân kalıntısına daha rastlanılmıştır; ancak bu mekânların tam olarak formu ve ölçüleri belirlenememiştir. Yapının giriş bölümüne ait bir iz, günümüze ulaşmamıştır ancak girişin güney yönünde olması muhtemeldir.

Çağlayık Kuzeydoğu kalesinin, batı kenarının hemen dışındaki arazi üzerinde kare ve dikdörtgen planlı bir yapı grubu daha bulunmaktadır. Bu alanda temel seviyesinde korunan yapılar 6 ya da 8 mekândan oluşmaktadır. Benzer şekilde kalenin kuzey yönünde de belli belirsiz bir yapılaşmanın olduğu anlaşılmıştır. Kalenin kuzeydoğu kenarına bitişik olarak inşa edilmiş, 11 x 9.5 m boyutlarında dikdörtgen planlı bir başka mekân daha tespit edilmiştir; bu mekân tepenin yamacında yer almaktadır ve kalenin konumuna göre birkaç metre daha aşağı seviyededir. Bu yapının da kalenin çevresindeki mekânlar gibi işlevi hakkında bir yorum yapılamamaktadır. Çağlayık-Kuzey kalesi yer aldığı arazi üzerinde diğer tüm mimari kalıntılarla birlikte 65 x 55 m kadar bir alana yayılmıştır. Arkeolojik kalıntının içinde ve çevresinde yapılan gözlemler sırasında, genel olarak Demir Çağı ve az sayıda Orta Çağ seramik parçaları tespit edilmiştir.²⁰⁶

Çağlayık Kuzeydoğu kalesinin seramik buluntuları, bu kalıntının tarihlenmesine imkân vermemektedir. Bu nedenle, bu yapıların tarihlenmesi için mimari özellikler göz önüne alınmıştır. Mimari özelliklerine göre incelendiğinde Çağlayık Kuzeydoğu Kalesi Ardahan il sınırları içerisinde incelediğimiz Demir Çağı savunma yapıları ile inşa teknoloji açısından benzerlik taşımaktadır. Çağlayık Kuzeydoğusu kalesi Demir Çağı'nda, küçük boyutlu bir karakol olarak kullanım görmüş olmalıdır.

3.1.10. Bayramoğlu Kalesi

Kale, Ardahan ilçe merkezinin 39 km güneydoğusunda Hasköy Bucağına bağlı Bayramoğlu köyü sınırlarında yer almaktadır (**Harita 2**). 2018 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında, köyün 3 km kadar güneydoğusunda yer alan kayalık bir tepenin üzerinde tespit edilmiştir. Bayramoğlu Kalesi²⁰⁷, yaklaşık olarak 2330 metrelik

²⁰⁵ Patacı, Altun, “Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme”, s. 1864.

²⁰⁶ Patacı, Altun, “Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme”, s. 1864.

²⁰⁷ Koordinatları: E40.96347, 42.98145N

bir rakımda, bölgeye hâkim bir noktada yer almaktadır.²⁰⁸ Kale'nin batı kenarında geniş tarım arazileri yer alırken, doğu kenarında ise 190 m uzaklıkta mevsimlik bir dere yatağı yer almaktadır (**Resim 21**).

Bayramoğlu Kalesi, Demir Çağı inşa teknoloji ile orta ve yer yer kyklopik boyutlu bazalt taşların üst üste bindirilmesiyle kuru duvar tekniğinde oluşturulmuştur. Kale çevresinde gerçekleştirilen gözlemler sırasında, kalenin mimari planının günümüzdeki halinden farklı olduğu anlaşılmıştır. Arazideki gözlemlere göre, kalenin mimari planı insanların etkisi ile tahribata uğrayarak belirgin bir şekilde değişmiştir. Kalenin mimari planındaki bu değişiklik, köylülerin ifadesine göre hayvancılık faaliyetlerine bağlanmaktadır. Kaleden alınan taşlarla, yapının kuzeydoğusundaki teras üzerinde kaleye bitişik olarak, taşların özensizce üst üste bindirilmesiyle 65 x 51 m boyutlarında, tek sıra halinde bir mekân meydana getirilmiştir. Kalenin mimari planına sonradan eklenen bu yapı, hayvanların güvenliğini sağlamak amacı ile inşa edilmiştir. Kalede gerçekleştirilen bu değişiklikten önce kale muhtemelen ilk inşa edildiği dönemde 60 x 60 m boyutlarında kare planlı olarak tasarlanmış olmalıdır.²⁰⁹ Kuzeydoğudaki bu sonradan meydana getirilen yapı kalıntısı dışında, kalenin içinde de yine sonradan yapıldığı anlaşılan duvarlar, üç ayrı mekân oluşturmaktadır (**Resim 22**).²¹⁰

Bayramoğlu Kalesi'nin kuzeydoğu ve güneydoğu duvarları, diğer duvar kalıntılarına göre daha iyi korunmuştur. Kale duvarlarının kalınlığı, bahsedilen yönlerde 2.50 m ile 3.70 m arasında değişmektedir. Kale'de neredeyse 4 m kalınlığa varan bazı duvar kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca kalenin kuzeydoğusunda yer alan ve 2.10 m genişliğe sahip giriş bölümünde ise, çok daha iyi korunan duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Kalede korunan maksimum duvar yüksekliği kuzey ve kuzeydoğu yönlerinde 3.30 metreye ulaşmaktadır. Kalenin, arazi seviyesinden yaklaşık 5 ya da 10 metre yüksekte olan kuzey ve batı sınırları üzerinde birkaç metre uzunlukta korunabilmiş duvarlar dışında, herhangi bir duvar kalıntısı yoktur.

Kalenin, batısında ve güneyindeki geniş arazide doğu-batı doğrultusunda, geçmişte kullanıldığı varsayılan kurumuş dere yatakları bulunmaktadır. Ayrıca

²⁰⁸ Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 130; Patacı, Altun, “Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme”, s. 1864.

²⁰⁹ Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 130.

²¹⁰ Patacı, Altun, “Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme”, s. 1865.

günümüzde kale ile Bayramoğlu köyü arasında Kura Nehri'ne bağlı bir dere, doğu-batı doğrultusunda akmaktadır. Kalede ve yakın çevresinde yapılan araştırmalarda Demir Çağı ve Ortaçağ seramikleri ele geçirilmiştir ve ayrıca bu alanda işlenmemiş obsidyen parçaları da tespit edilmiştir **(Resim 23)**.²¹¹

Bayramoğlu Kalesi, belirtilen mimari ve seramik özellikleri ile Demir Çağı savunma yapısı niteliği taşımaktadır. Ayrıca Bayramoğlu Kalesi, bulunduğu arazinin topografyasına göre inşa edilmiş olduğundan, Köroğlu'nun üçüncü grup savunma yapıları arasına dâhil edilmektedir.

3.1.11. Samanbeyli Arkeolojik Alanı

Samanbeyli Arkeolojik Alanı²¹², Ardahan il merkezinin 24 km güneydoğusunda yer almaktadır. Bu köyün, yaklaşık 550 m kuzeydoğusunda 2096-2102 m rakımları arasındaki **(Harita 2-3)**, Kahraman ziyareti adlı tepenin üzerinde bulunmaktadır.²¹³ Bu alan ayrıca Çağlayık köyünün 3 km batısında, doğu-batı yönünde akan Göller Deresi'nin 450 m doğusundadır.

Arkeolojik kalıntının yer aldığı tepelik alanda bir teraslama söz konusudur. Bu teraslanmış alanın sınırlarında, tamamen yıkılmış bir çevre duvarı bulunmaktadır. Terasın güney kenarında 10 x 10 boyutunda kuru duvar tekniğinde küçük ve orta boyutlu taşlar kullanılarak oluşturulmuş kare planlı bir mekân yer almaktadır **(Resim 24)**.²¹⁴

Yapının güney duvarı dışındaki duvar kalıntıları, temel seviyesinde korunmuştur; güney duvarı ise tahrip olmuştur. Terasın güney duvarında yer alan ve düzgün ölçülere sahip kare planlı yapı bulunmaktadır. Muhtemelen kare planlı bu yapı Demir Çağı'nda gözetleme kulesi işlevinde kullanılmış olmalıdır.²¹⁵ Bir kule ve bir çevre duvarından ibaret olan arkeolojik alan, ikinci grup savunma yapıları özelliği göstermektedir. Arkeolojik alanda ve yakın çevresinde gerçekleştirilen yüzey incelemeleri sırasında Tunç ve Demir Çağ'larına tarihlenen seramik parçaları ele geçirilmiştir **(Resim 25)**.

²¹¹ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 130.

²¹² Koordinatları: E41.04128, 42.89575N

²¹³ Patacı, Laflı, "Field Surveys In Ardahan In 2016", ss. 155 vd; Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 125.

²¹⁴ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 125.

²¹⁵ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları". s. 125.

Buluntu yoğunluğuna göre Samanbeyli arkeolojik alanının, Demir Çağı'nda da kullanım gördüğü iddia edilebilir ancak yapının ilk inşa tarihini arkeolojik bir kazı olmadan belirleyebilmek mümkün değildir.

3.1.12. Derindere (Heva) Kulesi

Derindere (Heva) Kulesi²¹⁶, il merkezinin 18 km batısındaki Derindere köyünün 2,5-3 km kuzey-kuzeydoğusunda, yaklaşık 2253 m rakımda yer almaktadır (**Harita 2**). 1995 yılı yüzey araştırmaları sırasında, K. Köroğlu tarafından tespit edilmiştir.²¹⁷ Kule, kare planlı olup 11.70 x 12.20 m boyutlarındadır. Ana yapıya giriş 1.10 x 1.20 m ölçülerine sahip güney kenarda tespit edilen bir açıklıktan sağlanmakta ve bu giriş açıklığından 4.70 x 4.40 m ölçülerinde bir iç mekâna ulaşılmaktadır. Yapı muhtemelen ilk inşa döneminde, kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir ve bu teknikle oluşturulan kulenin; temel duvarları büyük taşlardan, duvar bedenleri ise küçük veya orta boylu taşlardan oluşturulmuştur. Bu inşa teknolojisi ile oluşturulan kulenin, duvarları günümüzde maksimum 4,5-5 m yüksekliğinde korunabilmiştir.²¹⁸ Ayrıca kyklopik taşlı bir duvar sırası kuleyi batı, güney ve doğu yönlerinden çevrelemektedir. Derindere Kulesi'nin dış cephesinde görülen sıva kalıntılarından dolayı Köroğlu, bu yapının Ortaçağ'da da kullanım görmüş olabileceğini belirtmektedir.²¹⁹

Kule ve yakın çevresinde gerçekleştirilen gözlemler sırasında herhangi bir küçük arkeolojik buluntudan söz edilmezken, araştırma sahamızda bir kule ve bir çevre duvarından oluşan bu yapı, ikinci grup savunma yapılarına dâhil edilmektedir. Bunun yanı sıra Derindere (Heva) Kulesi, mimari ve plan açısından araştırma sahamızda bulunan Ziyarete Kale, Çataldere, Ölçek, Kocaköy ve Hasköy Gözetleme Kuleleri ile benzerlik taşımaktadır. Bu benzerliklerden yola çıkarak kule, Demir Çağı'nda inşa edilmiş olmalıdır.

²¹⁶ Koordinatları: E41.17953, 42.51820N

²¹⁷ Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 376.

²¹⁸ Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", s. 66.

²¹⁹ Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 376.

3.1.13. Çataldere (Kunzut) Kulesi

Çataldere (Kunzut) Kulesi²²⁰, Ardahan il merkezinin 16 km kuzeybatısındaki Çataldere köyünün hemen kuzeyinde (**Harita 2-5**), Çataldere Suyu'na bağlanan küçük bir su kolunun doğusundadır. Yaklaşık 1900 m yükseklikte, batı yönü dik olan bir kayalık üzerinde bulunmaktadır. Kule, 1995 yılı yüzey araştırmaları sırasında, K. Köroğlu tarafından tespit edilmiştir.²²¹

Kule, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı, 12 x 25 m boyutlarında olup, 1.10 x 1.30 x 0.40 m ölçülerinde hemen hemen kyklopik boyutlu diyebileceğimiz taşlardan inşa edilmiştir.²²² Yapıda kullanılan taşların arasında, araştırma sahamızdaki diğer kule ve kale yapılarında olduğu gibi herhangi bir birleştirme elemanı tespit edilememiştir. Kulenin doğusu ise tek sıradan oluşan büyük taşlarla çevrelenmiştir.²²³

Kule ve çevresinde gerçekleştirilen araştırmalar sırasında herhangi bir küçük buluntu tespit edilememiştir. Bu nedenle kulenin gerek konumu ve gerekse inşa tekniği, araştırma sahamızdaki Derindere (Heva), İncedere (Piklop), Ölçek, Kocaköy, Hasköy, Tekmezar ve Şipşirik kuleleri ile benzerlik göstermektedir. Çataldere (Kunzut) Kulesi, mimari özellikleri ile Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir.²²⁴ Bir gözetleme ya da kontrol noktası olarak işlev gören kule, bir kule ve bir çevre duvarından oluşmasından dolayı ikinci grup savunma yapıları arasında yer almalıdır.

3.2. Göle

3.2.1. Köroğlu Kalesi

Köroğlu Kalesi²²⁵, Göle'nin güneyinde, Şenkaya sınır bölgesinde, Allahuekber Dağları'nın kuzey yamaçlarında, bölgeye egemen, kuzey-güney istikametinde uzanan ve batı yönü oldukça dik olan Köroğlu tepesi üzerinde kurulmuştur (**Harita 2**).²²⁶ İlk

²²⁰ Koordinatları: E41.20522, 42.61356N

²²¹ Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İleri Yüzey Araştırması". s. 376.

²²² Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İleri Yüzey Araştırması". s. 376; Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", s. 63.

²²³ Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İleri Yüzey Araştırması". s. 376.

²²⁴ Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İleri Yüzey Araştırması". s. 141.

²²⁵ Koordinatları: E40.71776, 42.59979N

²²⁶ K. Köroğlu, "1997 Yılı Artvin-Ardahan İleri Yüzey Araştırması". XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Tarsus, 1998, s. 148; S. Çelik, *Ardahan-Göle'de Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar* (Yüksek

olarak, 1987 yılında bölgede araştırma yapan Edwards tarafından ‘Oğlı’ Kalesi²²⁷ olarak tanıtılan kale, 18 x 11 m ölçülerinde yaklaşık 2650 m kadar yükseklikte kayalık bir tepelik üzerinde konumlandırılmıştır **(Resim 26)**.

Kale plan olarak, Çıldır ilçe merkezinin 8 km kuzeydoğusunda yer alan Karakale²²⁸ ile benzer özelliklere sahiptir **(Çizim 6)**. Köroğlu Kalesi’nin, dikdörtgenimsi bir formu olmakla birlikte, eğimli doğu duvarı Karakale’de olduğu gibi yarım daire görüntüsü vermektedir.

Kale, az işçilikli küçük, orta ve büyük boyutlu taşların bir araya getirilmesiyle kuru duvar ve yer yer balıksırtı tekniği kullanılarak inşa edilmiştir **(Resim 27)**. Kuzey ve batı duvarları 2 m kadar kalınlığa sahip olan kulenin, doğusunda 3.30 m yüksekliğinde 3 ile 4.50 m kalınlığında, dört adet nişi (30 x 30 cm, 30 x 45 cm ve 40 x 40 cm) bulunan bir duvar kalıntısı günümüze kadar gelmiştir.²²⁹

Kale’nin, güney ve doğu kesimindeki kayalık üzerinde, yoğun tahribe uğramış yan mekânlar ve duvar kalıntıları söz konusudur. Köroğlu kalesi; bir kule ve bir çevre duvarından meydana gelen ikinci grup savunma yapısı olarak değerlendirilmektedir.

İkinci grup savunma yapıları arasında yer alan Köroğlu Kalesi’nin çevresinde herhangi bir seramik buluntusundan söz edilmezken, Edwards, bu yapıyı (MÖ 9 yy.) Urartu Dönemi’ne tarihlemiştir²³⁰ fakat Köroğlu, bu buluntu alanının, Urartu ile doğrudan bağlantı kurulabilecek herhangi bir kalıntıya sahip olmamasını dikkate alarak, Urartu’dan bağımsız ancak çağdaş bir yapı kalıntısı olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünür.²³¹ Öte yandan, kulenin taş işçiliği ve yer aldığı konum dikkate alındığında Köroğlu Kalesi, kanaatimizce Demir Çağı’nın daha erken evrelerinde kullanım görmüş olmalıdır.

Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2013, ss. 78-79; Patacı, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, s. 82.

²²⁷ Edwards, “The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey”, s. 122-vd., Köroğlu, “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”. s. 148.

²²⁸ Köroğlu, “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”. s. 147; Patacı, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, ss. 39-41.

²²⁹ Köroğlu, “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”. s. 148.

²³⁰ Edwards, “The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey”, s. 122.

²³¹ Köroğlu, “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”. s. 148.

3.2.2. Kayaaltı (Omega) Kalesi

Kale²³², 2016 yılında Göle ilçesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir.²³³ Kayaaltı (Omega) Kalesi, Ardahan il merkezinin karayolu ile 21 km güneyinde, Göle ilçe merkezinin ise 25 km kuzeyinde yer alan Kayaaltı Köyü'nde yer almaktadır (**Harita 2**).²³⁴ Arkeolojik kalıntı, Kayaaltı köyünün 1,2 km batısında yaklaşık 2240 metrelik rakıma sahip, bir tepenin zirvesinde konumlandırılmıştır (**Resim 28**).

Kalenin doğu yarısını oluşturan duvar kalıntısı, Yunancadaki Omega (Ω) harfi formunda inşa edilmiştir. Bu nedenle kale, yapısal formundan dolayı 'Kayaaltı-Omega Kalesi' olarak adlandırılmıştır.²³⁵ Kalenin batı yarısı ise yarım yuvarlak bir plana sahiptir. Kayaaltı Omega Kalesi, plan açısından Doğu Anadolu bölgesinde tespit edilen kale yapılarından ayrılmaktadır. Ender görülen bir plana sahip olan kale; orta, küçük ve az miktarda kyklopiik taşlar ile kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir (**Resim 29**).

Ana duvarlar haricinde kaleyi dıştan çevreleyen bir duvar sırası daha vardır ancak bu duvar ana duvarlar kadar sağlam inşa edilmemiştir. Kayaaltı Omega Kalesi basit örgülü dış duvarı ile birlikte arazide kuzey-güney yönünde 90 m; doğu-batı yönünde ise 98 metreye ulaşan bir alana yayılmıştır.²³⁶ Kale'de tespit edilen duvarların kalınlıkları yer yer 2.10 m ile 3, 00 m arasında değişmektedir. Günümüze kadar korunan duvar yüksekliği kuzeydoğu duvarında maksimum 2.20 metredir. Kale duvarları, temelde yer yer kyklopiik taşların kullanıldığı ve küçük bloklar halinde polygonal taşların bir araya getirilmesi ile kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Duvar örgüsünün bazı noktalarında, in situ duvar kalıntılarına rastlanılan yapıda, inşa malzemesi olarak andezit ve bazalt türü taşlar kullanılmıştır. Kaleye giriş, yapının dış çevre duvarı ve ana duvarı üzerinde tespit edilen batı, kuzey ve güney yönlerindeki üç ayrı noktadan sağlanıyor

²³² Koordinatları: E40.99454, 42.62739N

²³³ Patacı, Lafli, "Field Surveys In Ardahan In 2016", s. 115; Akkurt, Patacı, "Ardahan'ın Göle İlçesindeki Demir Çağı Savunma Yapıları", s. 52.

²³⁴ Patacı, Lafli, "Field Surveys In Ardahan In 2016", ss. 115 vd.; Sami Patacı, "Göle'deki Balçesme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçesme in Göle", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 66 (12), 2019e, s. 548; Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 138.

²³⁵ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 139.

²³⁶ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 139.

olmalıydı.²³⁷ Üç ayrı açıklıktan ulaşılan kalenin merkezinde ise, işlevi kesin olarak belirlenemeyen ve yoğun tahribata uğrayan, iri ve polygonal taşlardan oluşan bir kalıntı bulunmaktadır (**Resim 30**). Bu kalıntının bir mezar olabileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra, kale içinde işlevi tam olarak belirlenemeyen, temel seviyesinde korunmuş, kalenin batı iç duvarına bitişik olarak inşa edilmiş dikdörtgen planlı bir yapı daha tespit edilmiştir (**Resim 31**).

Kalede ve yakın çevresinde yapılan yüzey incelemeleri sırasında, obsidyen ve seramik parçaları tespit edilmiştir. Seramik parçalarının çoğu bir form vermemektedir ve çanak-çömlek olarak ifade edilen kapların gövde veya boyun kısımlarına ait parçalardır. Seramikler, siyah, devetüyü ve krem renklerin hâkim olduğu renk tonlarına sahiptir (**Resim 32**). Hamur katkısı olarak küçük beyaz taşçıklar göze çarpmaktadır ve buluntuların bir kısmının özensizce perdahlandığı anlaşılmaktadır. Siyah monokrom seramik parçaları üzerinde yer yer bazı kazıma bezemeler fark edilmektedir.²³⁸ Seramik buluntuları genel olarak Tunç ve Demir Çağları'na tarihlenmektedir.

İki aşamalı bir mimariye sahip, bir savunma yapısı olan Kayaaltı Kalesi, Ermenistan Aragatsotn bölgesinde yer alan Aragats Dağı'nın güney yamacında, 2100 m rakımdaki Aragatsotn Kalesi ile benzerlik göstermektedir. Bir çevre duvarı ve bir iç kaleden oluşan Aragatsotn Kalesi, Kayaaltı Omega Kalesi ile hemen hemen benzer inşa tekniğine sahiptir. Bölgede araştırmalar gerçekleştiren Smith, Aragatsotn Kalesi'ni bulunduğu yüksek (2100 m) rakımdan ve bölgedeki diğer yapılara benzerliğinden dolayı bu arkeolojik alandaki kalıntıyı, Erken Demir Çağ yapısı olarak tanımlamaktadır.²³⁹ Araştırma sahamıza yakın bir bölge olan ve Kars ili, Kağızman ilçesi sınırları içinde yer alan ve Kız Kalesi olarak adlandırılan arkeolojik kalıntı, kuru duvar tekniğinde inşa edilen ve 2300 m rakımda yer alması bakımından Kayaaltı Omega Kalesi ile kısmen bir benzerliğe sahiptir.²⁴⁰ Erzurum, Şenyurt ilçesinde ise 2009 yılı yüzey araştırmaları sırasında keşfedilen Şenyurt Kalesi de Kayaaltı Omega Kalesi gibi bir çevre duvarı ve bir iç kaleden oluşmaktadır. Şenyurt Kalesi, 2169 m

²³⁷ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 139.

²³⁸ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 139.

²³⁹ Smith, Kafadarian, "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project", ss. 27-29.

²⁴⁰ A. Ceylan, "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 2008, s. 81.

yükseklikteki bir rakımda, kyklopik taşlar ile kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Şenyurt Kalesi'nin de bu nitelikleri taşıması, Kayaaltı Omega Kalesi'ni, bir Demir Çağı savunma yapısı olarak değerlendirmemize olanak sunmaktadır.²⁴¹

3.2.3. Köprülü Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı

Köprülü Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı²⁴², Ardahan ilinin güney kesimini oluşturan Göle ilçesinin 23 km kuzeybatısındaki Köprülü köyünün, 2 km kuzeydoğusunda yer almaktadır (**Harita 2-6**). 2016 yılında tespit edilen arkeolojik alan, yaklaşık 2270 m rakımlı Ziyaret Dağı'nın, doğal terası üzerinde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda konumlandırılmıştır.²⁴³ Bu alanın, yaklaşık 2-2,5 km kuzeybatısında ise Kuzupınarı Köyü ve Kalesi yer almaktadır.²⁴⁴

Alanın, güney kesimi geniş tarım arazileri ve su kaynakları bakımından oldukça zengindir. Böyle verimli bir coğrafyada, bölgeye hâkim bir konumda yer alan arkeolojik kalıntı, köşeleri yuvarlatılmış, kabaca dikdörtgen planlı 125 x 55 m ölçülerinde bir teras duvarından oluşmaktadır (**Resim 33**).

Günümüzde neredeyse yapının tamamı tahrip olmuş ve bu kalıntının herhangi bir bölümünde, bir in situ duvara rastlanılmamıştır. Arkeolojik kalıntının yıkılan duvarlarına ait moloz, terasın sınırları boyunca 3 ilâ 5 m arasında değişen boyutlarda arazi yüzeyine dağılmış durumdadır. Bu teras duvarının içerisinde, yoğun tahribata uğrayan ve arazi seviyesinde dörtgen planlı bir-iki adet mekân tespit edilmiştir.²⁴⁵ Bunun dışında yapının kuzey, batı ve güney kenarlarında muhtemelen giriş niteliği taşıyabilecek açıklıklar yer almaktadır; fakat bu açıklıkların işlevlerinin tam olarak ne olduğu ve ne zaman oluşturulduğu anlaşılamamıştır.

Geçici veya mevsimlik yerleşim alanı özelliği taşıyan Köprülü yüksek yayla arkeolojik alanı ve yakın çevresinde, Tunç ve Demir Çağlar'ına ait çok sayıda çanak-çömlek parçası ele geçmiştir (**Resim 34**).²⁴⁶ Köprülü arkeolojik alanı, seramik ve mimari özellikleri göz önüne alındığında, muhtemelen Demir Çağı'nda yaylacılık

²⁴¹ Y. Topaloğlu, vd., “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, İstanbul, 2010, ss. 4-5.

²⁴² Koordinatları: E40.89696, 42.48902N

²⁴³ Patacı, Laflı, “Field Surveys In Ardahan In 2016”, ss. 115 vd.

²⁴⁴ S. Patacı, Ö. Oral Patacı, “Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, ss. 107.

²⁴⁵ Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 139.

²⁴⁶ Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 139.

faaliyetleri doğrultusunda kullanılmış olmalıdır. Alanın dönemi ve işlevi hakkında daha ayrıntılı bilgilerin elde edilmesi için ilerleyen yıllarda, söz konusu alanda detaylı bilimsel araştırmalara ihtiyaç vardır.

3.2.4. Çobanköy Kalesi ve Yerleşimi

Çobanköy Kalesi ve Yerleşimi²⁴⁷, Göle ilçe merkezinin karayolu ile 26 km kuzeydoğusunda yer almaktadır (**Harita 2**). 2017 yılı yüzey araştırmaları sırasında, Çobanköy'ün kuzeybatısı ve kuzeydoğusunda iki ayrı arkeolojik alan tespit edilmiştir (**Harita 7**). Köyün kuzey-kuzeybatı kenarında, köye; yaklaşık 700 m kadar mesafede, 2188-2200 m rakıma sahip tepelik bir alan üzerinde iç ve dış surları olan kale görünümüne bir yapı kalıntısı; köyün kuzeydoğusunda ise yaklaşık 2100 m yükseklikte bir höyük kalıntısı belgelenmiştir.²⁴⁸

Geniş tarım arazilerinin ve su kaynaklarının doğusunda yer alan Çobanköy Kalesi ve Yerleşimi, tepelik alanda arazi koşullarına göre kuzeydoğu-güneybatı istikametinde konumlandırılmıştır. Kalenin iç ve dış surları, arazide temel seviyesinde korunmuş, kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Yapının, duvar örgüsünden geriye arazi üzerine dağılmış moloz yığını kalmıştır. Birden fazla teras duvarına sahip olan arkeolojik alandaki in situ duvarların kalınlıkları 1,5 -2 m civarındadır. Kalenin batı kenarındaki iç surun uzunluğu kuzeydoğu-güneybatı yönünde 72 m; genişliği ise yaklaşık 46 metredir. Bu iç surun merkezinde ise iki farklı mekân tespit edilmiştir. Bu yapılardan biri dikdörtgen (5,40 x 4,80 m) planlı, diğeri ise dıştan beşgen içten dörtgen (7,30 x 6,90 m) planlıdır (**Resim 35**).²⁴⁹ Bu mekânlar üzerinde yapılan incelemeler sonunda, bu iki yapının temel seviyesinde korunduğu ancak köylüler tarafından hayvancılık faaliyetleri doğrultusunda yeniden kullanmak amacıyla duvarların aynı plan üzerinde yeniden yükseltildiği anlaşılmıştır (**Resim 36-37**).²⁵⁰

Kalenin kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bazı mekânlara ait kalıntı izleri, arazide temel seviyesinde korunmuştur. Ayrıca arkeolojik kalıntının kuzeybatı dış surunun hemen bitişiğinde inşa edilmiş, yaklaşık 10 mekâna ait duvar kalıntıları da arazi

²⁴⁷ Koordinatları: E40.90829, 42.82157N

²⁴⁸ Patacı, "Ardahan'daki Gölge ve Çobanköy Demir Çağı Alanları", s. 110; Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 229.

²⁴⁹ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 140.

²⁵⁰ Patacı, "Ardahan'daki Gölge ve Çobanköy Demir Çağı Alanları", s. 110.

yüzeyinde gözlemlenmiştir (**Resim 38**). Savunma yapısının farklı yönlerinde tespit edilen bu mimari birimlerin, hangi işlevde kullanıldıklarını anlayabilmek için kazı çalışması gerekmektedir; fakat tahminimizce, bu mimari birimler, konut işlevinde kullanılmış olmalıdır.²⁵¹

Savunma yapısının doğusunda, iç ve dış sur duvarları arasında kalan alanda 1,70 x 2.00 m boyutlarında olasılıkla bir mezar yapısı yer almaktadır (**Resim 39**). Bu kalıntısının, işlevi konusunda net bir yargıya varmak şimdilik zor gibi gözükmektedir. Bu kalıntının yanı sıra, iç surun güneydoğusunda yine mezar olması gereken, orta ve küçük boyutlu taşlardan dikdörtgen planlı bir kalıntı daha tespit edilmiştir. Bu kalıntı da diğer mezar kalıntısı ile benzer özelliklere sahip olup 2.80 x 1,60 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Bu iki kalıntı, kaçak kazılar ile yoğun tahribata uğramıştır (**Resim 40**).²⁵² Kaçak kazılar ile ortaya çıkarılan bu mezar kalıntılarından, arkeolojik alanda daha fazla olması muhtemeldir. Bu iki mezar kalıntısı, Doğu Anadolu’da tespit edilen Demir Çağı mezarlarından farklı değildir.

Çobanköy Kalesi ve çevresinde, Geç Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ’a tarihlenen seramik buluntuları ele geçirilmiştir (**Resim 41**). Geç Tunç Çağı’na tarihlendirilen ve sayıca çoğunlukta olan tarak bezemeli seramik parçaları, Ölçek²⁵³ ve Kocaköy kulelerindeki²⁵⁴ seramik buluntularıyla paralellik göstermektedir. Ayrıca kalede, Erken Demir Çağı’na ait gri monokrom seramik parçaları ve geometrik kazıma bezemeli örneklerden dönemin daha geç evrelerine ait olabilecek kırmızı astarlı çanak-çömlek parçalarına kadar çok sayıda seramik buluntusu tespit edilmiştir.

Çobanköy Kalesi, gerek mimari ve gerek küçük arkeolojik buluntuları ile Tunç ve Demir Çağları’nın kültürel özelliklerini gösteren, savunma ve yerleşim yapılarının bir arada olduğu önemli bir arkeolojik alandır. Çevre duvarı ve bir savunma yapısından oluşan kalenin ikinci grup savunma yapıları arasında yer alması gerekmektedir. Çobanköy, Transkafkasya sınırları içinde yer alan, Ermenistan’ın Erivan kent merkezi ve Razdan Nehrine yakın bir bölgede, tepelik bir alanda tespit edilen ve doğu-batı

²⁵¹ Patacı, Oral-Patacı, “Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, s. 229.

²⁵² Patacı, “Ardahan’daki Gölge ve Çobanköy Demir Çağı Alanları”, s. 110.

²⁵³ Patacı vd., “Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları”, s. 186; Patacı, Laflı, “Field Surveys In Ardahan In 2016”, ss. 290-291; Patacı, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, s.73; Resim: 133.

²⁵⁴ Patacı vd., “Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları”, s. 187; Patacı, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, s. 74; Resim: 137.

istikametinde uzanan ‘Tsitsernakaberd’ kalesi ile benzer özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır.²⁵⁵ Tsitsernakaberd Kalesi’ndeki arkeolojik çalışmalara dair detaylı bir veri henüz yoktur. Bu kalıntı, modern yapılaşma çalışmaları sırasında rastlantı sonucu tespit edilmiştir. Tsitsernakaberd, Çobanköy kalesi gibi iç ve dış olmak üzere iki sur duvarına sahip, kuru duvar tekniğinde kyklopik taşlar kullanılarak inşa edilmiştir. Kalenin tarihlendirilmesi, göreceli olarak bölgede ele geçirilen seramik ve mimari kalıntılar üzerinden yapılmıştır. Seramik buluntuları, Geç II. bin yıl ve I. bin yılın erken dönemlerine tarihlendirilmiş ve MÖ I. bin yılın özgün mal grubunun yoğunlukta olduğu ifade edilmiştir.²⁵⁶

Transkafkasya’da arkeolojik yüzey araştırmaları yürüten Smith, bu tip yapıları genellikle Urartu Krallığı’nın erken döneminde kullanılan mimari yapıları olarak değerlendirmiştir.²⁵⁷ Çobanköy kalesi ve Tsitsernakaberd kalesi gibi askeri yapıların Urartu krallığı ile olan bağlantısı, güneyden gelecek seferlere karşı yerel gücün kendisini savunmak için mimari anlamda militarizasyon (Askeri)²⁵⁸ sistemine yoğunlaşması ile açıklanabilir. Dolayısıyla Ardahan ve yakın çevresinde savunma yapısı olarak değerlendirilen mimari kalıntıların kanaatimizce, bilimsel kazı çalışmalar olmaksızın belirli bir uygarlık ile bağdaştırılması, somut kanıtlar olmadan pek mümkün gözükmemektedir. Çobanköy Kalesi ve yerleşimi, mimari ve seramik buluntuları üzerinden değerlendirildiğinde Demir Çağı özelliği göstermektedir.

3.2.5. Çobanköy Höyüğü

2017 yılı, Göle ilçesi yüzey araştırmaları sırasında Çobanköy Kalesi ve Yerleşimi ile birlikte tespit edilen Çobanköy Höyüğü²⁵⁹, aynı adlı köyün yaklaşık olarak 450-500 m kuzeydoğusundadır (**Harita 2**).²⁶⁰ Çobanköy Höyüğü’nün, Çobanköy Kalesi ve Yerleşimi ile arasında kuş uçuşu 1,15 km mesafe bulunmakta ve her iki arkeolojik

²⁵⁵ Smith, Kafadian, “New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project”, s. 26.

²⁵⁶ A.T. Smith, *Imperial Archipelago: The Making Of The Urartian Landscape In Southern Transcaucasia*, (Doktora Tezi), The University of Arizona, Tucson, 1996b, ss. 406-407.

²⁵⁷ Smith, *Imperial Archipelago: The Making Of The Urartian Landscape In Southern Transcaucasia*, ss. 193 vd.

²⁵⁸ M. Castelluccia, “The Militarization of a Society: The Example of Transcaucasia in the Early Iron Age”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 23 (1), 2017, ss. 97-117.

²⁵⁹ Koordinatları: E40.90336, 42.83475N

²⁶⁰ Patacı, “Ardahan’daki Gölge ve Çobanköy Demir Çağı Alanları”, s. 111; Patacı, Oral-Patacı, “Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, s. 230.

alan, bulundukları konumlarda birbirlerini rahatlıkla görebilmektedir. Höyük ile kale arasında 100 metrelik bir yükselti farkı bulunmaktadır. Höyüğün çevresi, doğu-güneydoğu ve güneybatı yönlerinde geniş tarım arazileri ile kaplı iken, arkeolojik alanın yaklaşık 350-400 m kadar güneyinde doğu-batı yönüne akan Geçit Deresi bulunmaktadır.²⁶¹ Çobanköy Höyüğü yaklaşık olarak 2100 m rakımda konumlanmaktadır.

Bölgedeki diğer arkeolojik kalıntılara göre düşük rakımlı bir arkeolojik alan olan höyüğün zirvesi teraslıdır. Bu teras, doğu-batı yönünde 66 m, kuzey-güney yönünde ise 61 m olup köşeleri yuvarlatılmış üçgen plana sahiptir²⁶². Höyük üzerindeki mimari kalıntılar, arazi üzerinde yoğun şekilde tahrip olmuştur. Arazi yüzeyinde anlaşıldığı kadarı ile höyüğün kuzey kesiminde, doğu-batı istikametinde yaklaşık 2 m uzunluğunda, temel seviyesinde kuru duvar tekniğinde örülmüş bir duvar kalıntısı bulunmaktadır (**Resim 42**). Bu duvarın işlevi tam olarak anlaşılamazken, muhtemelen bir dış duvar yapısı olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte alanın diğer yönlerinde de bazı mekânlara ait kalıntılara rastlanılmıştır.

Çobanköy Höyüğü, araştırma sahamız içerisinde en fazla kaçak kazıya maruz kalan arkeolojik alanlardan biridir. Teras üzerinde eski ve yeni olmak üzere çok sayıda kaçak kazı çukurları bulunmaktadır (**Resim 43**). Bu kaçak kazılardan anlaşıldığı kadarı ile bu alan, sürekli olarak insan eliyle tahribata uğrayan bir bölge haline gelmiştir. Kaçak kazı çukurları, araştırmalar sırasında gözlemlenen çukurlardan bazılarının mezar olabileceği anlaşılmıştır.²⁶³ Arkeolojik alanın tarihlenmesine yardımcı olacak, Tunç ve Demir Çağlar'ı özellikleri gösteren seramik parçaları ele geçmiştir (**Resim 44**). Bu seramik buluntuları arasında yoğunluk Demir Çağı seramiklerindedir.

Çobanköy'deki iki ayrı arkeolojik kalıntının arasındaki muhtemel bağlantının açığa çıkarılabilmesi ve kalıntıların kullanım evrelerinin kesin olarak tespit edilebilmesi, gerçekleştirilecek kazı çalışmalarına bağlıdır. Çobanköy Höyüğü, Demir Çağı'na da

²⁶¹ Patacı, "Ardahan'daki Gölge ve Çobanköy Demir Çağı Alanları", s. 111; Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 230.

²⁶² Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 106; Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", ss. 140-141.

²⁶³ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", ss. 106; Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 141.

tarikhlenebilecek türden seramik buluntularına sahiptir ve bu buluntuların bir kısmı, MÖ 8.-5. yüzyıllar arasına ait olmalıdır.²⁶⁴

3.2.6. Kuzupınarı Kalesi

Kale²⁶⁵, Göle ilçe merkezinin 26.7 km kuzeybatısında yer alan Kuzupınarı köyünün batı kenarındaki bir tepenin üzerinde yer almaktadır (**Harita 2**). 2017 yılı yüzey araştırmalarında belgelenen kale, köyün batısında bulunan 2170-2182 m rakıma sahip tepelik alanın doğu kenarında yer alır ve geniş bir ovaya bakan bir konuma sahiptir (**Resim 45**).²⁶⁶

Kuzupınarı Kalesi, orta ve büyük boyutlu, dikdörtgen, kare ve polygonal taşlarla kuru duvar tekniğinde, belirli bir plana göre inşa edilmiştir. Kale'nin doğu kenarı, ana kaya üzerine oturtulmuştur (**Resim 46**). Yapının köşelerinde dışa doğru çıkıntı yapan, yuvarlak planlı ve polygonal kyklopik taşlar ile desteklenmiş bastionlar (Burçlar) yer alırken; kalenin batı duvarında, benzer özelliklere sahip bir bastion daha vardır.²⁶⁷ Kalenin köşelerinde tespit edilen bastionlara, Kuzupınarı kalesi ile aynı bölgede yer alan Bellitepe-Batı Kulesi'nde de rastlanılmıştır.

Kuzupınarı Kalesi'nin beden duvarları, kuzey-güney yönünde 22.60 m; doğu-batı doğrultusunda 12.9 metrelik ölçülere sahiptir. Bastionlar, bu ölçülere dâhil edildiğinde kalenin arazi üzerinde kapladığı alan toplamda 29.30 x 15.60 metreye ulaşmaktadır. Kale duvarlarının kalınlıkları yer yer 2.20 m ile 3.40 m arasında değişmektedir.²⁶⁸ Yapının korunan duvar yüksekliği, kuzey ve doğu cephelerde maksimum 2.50 m ile 3.00 m arasındadır. Kalenin içinde, kuzey-güney doğrultusunda iki mekân yer almaktadır ve yapıya giriş kuzeydoğu kenardan sağlanmaktadır. Girişin genişliği 1.15 m, yüksekliği 1.00 m; kapının üzerinde bulunan ve lento işlevinde kullanılmış olan taşın

²⁶⁴ Patacı, "Ardahan'daki Gölge ve Çobanköy Demir Çağı Alanları", s. 111.

²⁶⁵ Koordinatları: E40.91571, 42.47440N

²⁶⁶ S. Patacı, Ö. Oral-Patacı, "Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan". *History, Archaeology, Ethnology*, [S.l.], No I, 2018, s. 18; Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 107; Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 230; Akkurt, Patacı, "Ardahan'ın Göle İlçesindeki Demir Çağı Savunma Yapıları", s. 53.

²⁶⁷ Patacı, Oral-Patacı, "Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan". s. 18.

²⁶⁸ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 141.

uzunluğu 1.90 m eni ise 40 cm kadardır. Dolgu toprak ile kaplı olan giriş koridorunun uzunluğu 3.47 m, genişliği 1.38 m ve yüksekliği 1.10 metredir (**Çizim 7**).²⁶⁹

Kalenin kuzeydoğusunda yer alan giriş kapısı ve koridor aracılığı ile yapının kuzey mekânına ulaşılmaktadır. Temel duvarları günümüze ulaşan kuzey mekânın ölçüleri 7.42 m x 6.20 metredir. Kuzey mekâna göre çok fazla tahrip olan güney mekânın ölçüleri ise kabaca 9.15 m x 8.12 m boyutlarındadır.²⁷⁰ Kale'nin burçlarını oluşturan taşlar, yapının beden duvarlarından daha büyük boyutludur ve burç duvarları beden duvarlarına oranla daha iyi korunmuştur (**Resim 47-48**).

Kuzupınarı Kalesi'nin batı ve güneybatısında, kale duvarlarının 8-9 m dışında, kuzey-güney yönünde bir çevre duvarına ait temel kalıntısı tespit edilmiştir.²⁷¹ Bu temel kalıntısı muhtemelen, savunması zor olan batı bölümünü güçlendirme amacıyla yapılmıştır. Bu, dış duvar ve ana yapı arasında kalan boşluk ise muhtemelen farklı amaçlar içinde kullanılmış olmalıdır.

Kale'nin kuzey ve kuzeydoğusundaki alanda iki ayrı yapı kalıntısı bulunmaktadır. İlk yapı kalıntıları, kalenin kuzey ucunda ve birkaç metre önünden başlayıp kuzey-güney yönünde 30 metrelik bir alana yayılmaktadır. Bu yöndeki yapı kalıntıları, yaklaşık olarak 10-12 adet kare planlı mekândan oluşmaktadır. İkinci mimari kalıntı grubu ise, kalenin 28 m kadar kuzeydoğusunda, yine en az 12 mekândan oluşmaktadır (**Resim 49**).²⁷²

Kale, büyük olasılıkla Demir Çağı'nda orta boyutlu bir karakol işlevinde inşa edilmiş ve ilerleyen zamanlarda yakın çevresi, bir yerleşim alanına dönüşmüştür. Kalenin, doğu-batı doğrultusunda uzanan geniş ovanın ve ovanın kuzeyinde akan Kura Nehri'nin güvenliğini sağlama amaçlı inşa edilmiş olabileceğini vurgulamak yanlış olmayacaktır.

Kalenin yakın çevresi ve bulunduğu topografik yapı, mutlak surette Kuzupınarı Kalesi'ne bir hâkimiyet alanı sağlamaktadır. Bu tip kaleler özellikle geniş düzlüklere ve

²⁶⁹ Patacı, Oral-Patacı, "Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan". s. 19.

²⁷⁰ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 231.

²⁷¹ Patacı, Oral-Patacı, "Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan". s. 19.

²⁷² Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 231.

su kaynaklarına hâkim bir konumda inşa edilmekteydiler. Tarımsal arazilerin ve geniş ovaların bulunduğu bölgeler, Orta Demir Çağı'nda yoğun kullanıma sahiptir.²⁷³

Kuzupınarı Kalesi'nin güneyinde bazı mezar olabilecek yapılar, arazi seviyesinde gözlemlenirken bu konuda daha doğru bilgi ancak bölgede yapılacak olan bilimsel kazı çalışmaları ile belirlenecektir. Kale ve çevresinde çok sayıda kaçak kazı çukurları yer almaktadır. Arkeolojik alanın yer aldığı arazi çevresinde yapılan incelemeler sonunda, küçük arkeolojik buluntu olarak değerlendirebileceğimiz seramik buluntuları çok az miktarda ele geçmiştir. Bu seramik parçaları Demir Çağı içlerine ve Ortaçağ'a tarihlendirilmektedir. Koyu kahverengi, pembe, gri ve siyah monokrom, amorf, taşçık katkılı ve iyi pişmemiş çanak-çömlek parçaları alanda tespit edilmiştir (**Resim 50**).²⁷⁴

3.2.7. Bellitepe-Batı Kulesi

Bellitepe-Batı Kulesi²⁷⁵, Göle ilçe merkezine yaklaşık 20 km mesafede yer alan Bellitepe köyünün yaklaşık olarak 600/650 m kadar batısında (**Harita 2**), 2036-2046 metrelik bir rakıma sahip bir tepenin üzerinde yer almaktadır. 2017 yılı yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen yapının yaklaşık 300 m güneyinde Kür Çayı akmaktadır.²⁷⁶

Kule, kare planlı olup mimari yapının dört köşesinde dışa doğru çıkıntı yapan yuvarlak planlı birer bastion (burç) bulunmaktadır (**Resim 51**). Bellitepe-Batı Kulesi ve Kuzupınarı Kalesi, mimari planları ile Ardahan'da belgelenen ünik savunma yapıları arasında yer almaktadır. Kuzupınarı Kalesi'nin Bellitepe-Batı kulesine göre daha büyük boyutlu bir savunma yapısı olması en önemli fark olarak görülürken; Kuzupınarı Kalesi ve Bellitepe-Batı kulesinin benzer mimariye sahip olmaları, bu yapıların aynı dönemlerde inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir.²⁷⁷ Bu savunma yapılarının aynı düzlüğü kuzey ve batı yönlerinde sınırlayan tepelerde yer almaları ve birbirlerine olan yakınlıkları, ortak bir geçmişe sahip olabileceklerini göstermektedir.²⁷⁸

²⁷³ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 143.

²⁷⁴ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 230.

²⁷⁵ Koordinatları: E40.91868, 42.53092N

²⁷⁶ Patacı, Oral-Patacı, "Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan". s. 20; Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 232.

²⁷⁷ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 143.

²⁷⁸ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 233.

Bellitepe-Batı Kulesi, bulunduğu tepelik alanda bölgeye hâkim bir noktada yer alıp, bu tepenin üzerinde doğu-batı yönünde 70 m; kuzey-güney istikametinde ise yaklaşık 60 metrelik bir alanı kaplamaktadır. Kule, çevresinde bulunan orta ve kyklopik boyutlu polygonal taşlar ile kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir (**Resim 52**).²⁷⁹ Yapının, duvar kalınlıkları 2,77 m ilâ 2,90 m arasında değişmektedir. Kule'nin korunan in situ duvar yükseklikleri genel olarak 1,5-2 m arasındadır. Yapıda korunan güney duvarının merkezinde ise 1 m açıklığa sahip bir giriş bulunmaktadır. Girişin yüksekliği, dolgu toprağından tavana kadar 1,16 metredir. Giriş kapısından sonra ise 1,30 m genişliğinde bir giriş koridoru bulunmaktadır. Kulenin iç mekânına kadar uzanan bu koridorun kuzeye doğru uzunluğu 3,40 m kadardır. Bu koridorun ulaştığı kuzey mekânı ise kulenin tek iç mekânı olup kuzey-güney yönünde 10 m, doğu-batı doğrultusunda ise 9,40 m ölçülerindedir.

Kulenin köşelerinde bulunan burçların boyutları hariç, kulenin beden duvarlarının ölçüsü kuzey-güney yönünde 14.4 m; doğu-batı yönünde ise 14.2 metredir. Dışa doğru çıkıntı yapan yuvarlak planlı bastionlar, (Kuzeydoğu burç: genişlik 6,38 m, derinlik 5 m; Kuzeybatı burç: genişlik 5,40 m, derinlik 3,80 m; Güneydoğu burç: genişlik 5 m, derinlik 3,40 m; Güneybatı burç: genişlik 3,35 m, derinlik 3,55 m) bu ölçülere dâhil edildiğinde yapının boyutları, kuzey-güney yönünde 21.4 metreye, doğu-batı yönünde ise 18.6 metrelik ölçülere ulaşmaktadır (**Çizim 8**).²⁸⁰

Kuleyi temel seviyesinde korunmuş bir çevre duvarı sınırlamaktadır. Kule ile bu çevre duvarı arasında belirli ölçülerde boşluklar bulunmaktadır. Ana yapı ile batı çevre duvarı arasında 5 m ilâ 8 m arasında değişen bir alan vardır. Dış duvar, yapıya göre kuzey yönünde 6-9 m arasında; güney yönünde ise 9-12 m arasında değişen mesafelerde konumlandırılmıştır.²⁸¹ Alanın doğu kenarında bir duvar kalıntısı tespit edilememiştir. Kule ve çevre duvarları, arazi üzerinde kuzey-güney yönünde toplamda 38 metrelik bir alanı kaplamaktadırlar.

Araştırmalar sırasında kulenin doğu kenarında dokuz adet temel seviyesinde korunmuş bazı yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Doğü kenardaki dörtgen veya ovale

²⁷⁹ Patacı, Oral-Patacı, "Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan". s. 21.

²⁸⁰ Patacı, Oral-Patacı, "Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan". s. 21.

²⁸¹ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 233.

yakın bu yapı kalıntıları dışında, kulenin güney ve güneydoğusunda da 7-8 mekâna ait temel seviyesinde korunmuş kalıntılar bulunmaktadır.

Kule ve yakın çevresinde yapılan incelemelerde az miktarda kırmızı renkli Demir Çağı seramikleri ve bezemesiz Ortaçağ seramikleri ele geçmiştir **(Resim 53)**.²⁸²

Bellitepe-Batı Kulesi plan olarak, Kuzupınarı Kalesi ile birlikte bölgedeki diğer arkeolojik yapılardan ayrılmaktadır. Kule, bu hali ile Ardahan ili ikinci grup savunma yapılarına dâhil edilmektedir. Öte yandan aynı araştırma yılı içerisinde Bellitepe-Batı Kulesinin 2,2 doğusunda, Bellitepe-Doğu Kulesi olarak adlandırılan bir kule yapısı daha tespit edilmiştir. Bellitepe köyünün yakın çevresinde Demir Çağı'na ait bu tip arkeolojik alanların tespit edilmesi, bölgenin ne derece önemli bir yerleşim noktası olduğunu göstermektedir.

3.2.8. Bellitepe-Doğu Kulesi

Kule²⁸³, 2017 yılı yüzey araştırmalarında, Bellitepe-Batı Kulesi'nin doğusunda yer alan bir arazide tespit edilmiştir **(Harita 2)**. Bellitepe-Doğu Kulesi, Bellitepe-Batı Kulesi'nin 3 km, Bellitepe köyünün ise 2.2 km doğusunda, 2129-2138 m rakımlı bir tepenin güney yamacı üzerinde yer almaktadır. Kule'nin 700 m güneyinde, doğu-batı yönünde akan ve Kura Nehri'nin bir kolu olan Kür Çayı yer almaktadır.²⁸⁴ Yapı, tepelik alanın kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda konumlandırılmış olup, dikdörtgen bir plana sahiptir. Büyük oranda tahrip olmuş kulenin güneybatı kenarı dışındaki kenarları, yuvarlak dönüşlüdür. Kuru duvar tekniğinde, arazi şartlarına göre inşa edilmiştir **(Resim 54)**.

Yapının kuzey kenarında bulunan oval duvar kalıntısı; Göle'deki Köroğlu Kalesi ve Çıldır'da bulunan Karakale'nin mimarileri ile benzeşmektedir. Bellitepe-Doğu Kulesi, bu iki yapıya göre daha fazla tahribata uğramıştır. Kule, araştırma sahasındaki diğer savunma yapılarında olduğu gibi, orta ve büyük boyutlu az işçilikli taşlar ile inşa edilmiş ve bu yapı elemanlarına ait kalıntılar alanın etrafına dağılmıştır **(Resim 55)**.²⁸⁵

²⁸² Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 144.

²⁸³ Koordinatları: E40.90903, 42.56422N

²⁸⁴ Patacı, Oral-Patacı, "Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan". s. 22; Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 111.

²⁸⁵ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 234.

Kulenin duvarlarının kalınlıkları yer yer 2.30 m genişliğinde olup kuzey kenarında tespit edilen duvar yüksekliği maksimum 1.50 m olarak ölçülmüştür. Bu duvar kalıntıları dışında yapının, çevresine dağılmış yoğun moloz yığını, kulenin yüksekliğinin birkaç metreyi aştığını göstermektedir. Bellitepe-Doğu kulesi yer aldığı arazi üzerinde 14.30 x 10. 50 metrelik bir boyuta sahiptir **(Çizim 9)**.²⁸⁶

Bellitepe-Doğu kulesi, orta ve büyük boyutlu taşlarla kaba işçilikte inşa edilmiştir. Kule, doğu, güney ve kuzey yönlerindeki kilometrelerce genişlikte arazinin rahatlıkla gözetlenebileceği bir noktada yer alır. Seramik verileri üzerinden de bu arkeolojik alanın Demir Çağı içlerinde kullanılmış olması gerektiğini söyleyebilmek mümkündür. İlin diğer arkeolojik noktalarında tespit edilen savunma yapıları gibi bir gözetleme noktası olarak işlev görmüş olmalıdır. Kulenin Erken Demir Çağı'nda inşa edilmiş olması da muhtemeldir.²⁸⁷

Kule ve yakın çevresinde gerçekleştirilen arazi incelemeleri sırasında, az miktarda Geç Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a ait seramik parçaları tespit edilmiştir. Geç Tunç Çağı örnekleri, kalıp yöntemi ile yapılmış mallardan, siyah ve devetüyü renkte tarak bezemeli kap parçalarından oluşmaktadır. Demir Çağı'na ait az sayıdaki seramik örneği kırmızı astarlı, Ortaçağ seramikleri ise açık sarı ve kazıma bezemelidir **(Resim 56)**.²⁸⁸

Gözetleme kulesinin yer aldığı tepenin 2200 m rakımlı zirvesinde ise yuvarlak planlı ve büyük oranda tahrip olmuş bir Eskiçağ ağılı yer almaktadır. Kule ile ağıl arasında yaklaşık 185 m kadar bir mesafe vardır. Bu iki yapısı arasında, kanaatimizce bir bağın olması muhtemeldir. 85 x 65 m ölçülerindeki bu yapıya ait bir in situ duvar tespit edilememiştir. Yapıdan günümüze kalan moloz yığınındaki taşlar, bölge sakinlerince, modern hayvancılık faaliyetleri sebebiyle tekrar kullanılmış ve teras sınırları boyunca basit bir çevre duvarı inşa edilmiştir **(Resim 57)**.²⁸⁹

²⁸⁶ Patacı, Oral-Patacı, "Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan". s. 24.

²⁸⁷ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 145.

²⁸⁸ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 112.

²⁸⁹ Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 234.

3.2.9. Balçeşme-Tekmezar Kulesi ve Yerleşimi

Tekmezar-Kulesi ve Yerleşimi²⁹⁰, Göle ilçe merkezinin yaklaşık 20 km kuzeydoğusundaki Balçeşme köyünün 700 m kadar doğusunda bulunmaktadır (**Harita 2**).²⁹¹ 2018 yılı yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen kule ve yerleşim alanı, Kura Nehri'ne bağlı Tekmezar Deresi'nin bulunduğu vadinin güney kenarında, aynı derenin yaklaşık 55 m kadar güneyindeki kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır (**Resim 58**). Kule ve yerleşim kalıntıları, vadi ile Kars'a doğru uzanan modern karayolu arasındaki düzlükte, 2180 m rakımlı arazi üzerinde konumlanmaktadır.

Gözetleme işlevinde kullanıldığı düşünülen kule, ana kaya üzerinde inşa edilmiş ve yerleşim kalıntılarının doğu yarısında ve yerleşim yerine göre birkaç metre daha yüksekte inşa edilmiştir. Kule'nin, vadiye dönük kısmı oldukça dik olup, kulenin 5 km kuzeybatısındaki Balçeşme-Kaynık ve 1,6 km güneyindeki Balçeşme-Şipşirik Kuleleri'nde olduğu gibi, yapının bu bölümünde bir duvar kalıntısı bulunmamaktadır.²⁹²

Tekmezar Kulesi, arazi seviyesinde korunan duvar kalıntılarından anlaşıldığı kadarı ile dörtgen planlıdır. Kuru duvar tekniğinde orta ve büyük boyutlu taşlar ile oluşturulan kulenin ana duvarları, batıda maksimum 11 m; doğuda 6.80 m; güneyde ise 10.24 m uzunluğundadır (**Çizim 10**).²⁹³ Bu duvarların sınırladığı iç mekânın doğu-batı ölçüsü ise yaklaşık 7.45 metredir.

Yapıda maksimum korunan duvar yüksekliği güney duvarda 1.60 metredir ayrıca bu duvarı oluşturan taşların boyutları 0.64 ilâ 1.48 m arasında değişmektedir.²⁹⁴ 1.90-2.00 m ölçüleri arasında duvar kalınlığı bulunan kulenin, girişi tespit edilememiştir; ancak kulenin giriş kapısı, muhtemelen güney veya güneydoğu yönünde olmalıdır çünkü kuzey ve batı kesimdeki yüksek kayalık alanın varlığı bir giriş için elverişsizdir (**Resim 59**). Bu nedenle yapıya giriş muhtemelen güney ve güneydoğu yönlerinden sağlanmaktaydı.

²⁹⁰ Koordinatları: E40.83117, 42.83381N

²⁹¹ Patacı, "Göle'deki Balçeşme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçeşme in Göle", s. 552; Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 148.

²⁹² Patacı, "Göle'deki Balçeşme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçeşme in Göle", s. 552.

²⁹³ Akkurt, Patacı, "Ardahan'ın Göle İlçesindeki Demir Çağı Savunma Yapıları", s. 57.

²⁹⁴ Patacı, Altun, "Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme", s. 1866.

Kule'nin güneyi, doğusu ve batısındaki arazi üzerinde eski bir yerleşime dair kare ve dikdörtgen planlı yapılardan oluşan bir kalıntı topluluğu yer almaktadır. Bu yerleşim alanında toplam kaç adet mimari yapının olduğu bilinmemektedir; ancak arazi incelemeleri sırasında yapıların temel seviyesinde korunmuş duvar kalıntılarından, bu alanda yaklaşık 15-20 arası mekân tespit edilmiştir.²⁹⁵ Bu mekânlar kulenin batı kenarında bir alanı kaplamakta, arkeolojik buluntuların tamamı ise arazide toplam 100 x 50 metrelik bir alana dağılmış durumdadır (**Resim 60**).

Küçük bir köy izlenimi veren yerleşim alanı, yaşamak için gerekli olan güvenlik ve su kaynağı gibi temel ihtiyaçların giderilebileceği bir noktada konumlandırılmıştır. Araştırma sahamızda tespit edilen geçici/mevsimlik yerleşimlerden farklı olarak, bu alandaki yerleşimin sürekli olarak kullanım görmüş olması muhtemeldir.

Kule ve yerleşim alanı sınırları içerisinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında, arazi yüzeyinde elde edilen seramik buluntularının büyük çoğunluğu amorf Ortaçağ seramikleridir. Bu seramikler dışında, birkaç parça Demir Çağı seramiği tespit edilmiştir (**Resim 61**).²⁹⁶ Az sayıdaki seramik buluntusunun bu arkeolojik alanı tarihlemek için yetersiz olmasından ötürü bu alanın tarihlenmesi, yapının mimari özellikleri ve inşa teknolojisi göz önüne alınarak yapılmıştır. Tekmezar Kulesi'nin kuru duvar tekniği ile inşa edilen ana yapısı, hem plan açısından hem de inşa yöntemi açısından daha önce ele aldığımız ilçe merkezindeki Ölçek, Kocaköy ve Hasköy Gözetleme kuleleri ile paralellik göstermektedir.²⁹⁷ Bu nedenle, araştırma sahamızdaki savunma yapıları sınıflandırmasına göre ikinci tip savunma yapıları grubuna dâhil edilen Tekmezar Kulesi, Demir Çağı'nda inşa edilmiş ve kullanım görmüş bir arkeolojik alan olarak değerlendirilmektedir.²⁹⁸

²⁹⁵ Patacı, "Göle'deki Balçesme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçesme in Göle", s. 552.

²⁹⁶ Patacı, "Göle'deki Balçesme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçesme in Göle", ss. 552-553.

²⁹⁷ Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan". ss. 65-66; Patacı vd., "Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları", s. 187.

²⁹⁸ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 148.

3.2.10. Balçeşme-Kaynlık Kulesi

Kaynlık Kulesi²⁹⁹, 2018 yılı yüzey araştırmaları sırasında belgelenmiştir. Kule, Göle ilçe merkezinin 21 km kuzeydoğusunda yer alan Balçeşme köyünün sınırları içerisinde bulunmaktadır (**Harita 2**). Bölgede yeni keşfedilen arkeolojik alanlar arasında olan yapı, köyün 3.2 km kuzeybatısında; Kura Nehri'nin bir kolu olan Kaynlık (Çardaklı) Deresinin yaklaşık 50 m, modern (Kars-Artvin) karayolunun ise 55 m kuzeyinde; 2125 m rakıma sahip kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır.³⁰⁰

Kule, doğu-batı yönünde uzanan vadinin kuzey kenarındaki bir yükseltinin üzerinde, kuzeydoğu-güneybatı istikametinde konumlandırılmıştır. Bölgeye hâkim bir noktada yer alan yapının, kuzeyine doğru yükselti artmakta ve kule bu yükseltinin daha düşük seviyesinde bulunmaktadır. Kulenin güneydoğu ve güneybatısı, vadinin ise güneyi; doğu-batı yönünde 5.6 km boyunca devam eden ormanlık bir alandır (**Resim 62**).

Kule, orta ve büyük boyutlu polygonal taşlardan kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Yapı, plan olarak doğu ve batı kenarlarından basık, yarım yuvarlak görünümlüdür.³⁰¹ Kaynlık Kulesi'nin planı, daha önce ele aldığımız Göle ilçe merkezinin kuzeybatısında yer alan Bellitepe-Doğu Kulesi'nin planı ile oldukça yakınlık göstermektedir.³⁰² Ancak, Kaynlık Kulesi diğer yapıya göre daha iyi korunmuştur. Kulenin vadiye bakan güney kenarında ise bir duvar kalıntısı bulunmazken muhtemelen bu yöndeki duvar, geçen süre içerisinde çevre şartlarından etkilenecek yıkılmıştır. Keza bu duvarın doğal olaylardan etkilenecek yıkılması, diğer duvarlara göre daha kolaydır; çünkü yapının güney kesimi 20-30 m yüksekliğe sahip doğal bir uçurumdur.

Kaynlık Kulesi, arazi üzerinde 18 x 16.5 metrelik bir alanı kaplamaktadır. Güney bölümü hariç yapıyı planına göre batı, kuzey ve doğu yönlerinden saran bir çevre duvarı bulunmaktadır. Çevre duvarı ve ana yapı aynı işçilikle inşa edilmiştir. Ana yapının kuzey duvarı ile çevre duvarı arasında kalan ara mesafe ise yaklaşık 6.11 m ilâ 7.00 m

²⁹⁹ Koordinatları: E40.85297, 42.80546N

³⁰⁰ Patacı, "Göle'deki Balçeşme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçeşme in Göle", s. 549; Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 146.

³⁰¹ Akkurt, Patacı, "Ardahan'ın Göle İlçesindeki Demir Çağı Savunma Yapıları", s. 55.

³⁰² Patacı, Oral-Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", s. 234.

olarak ölçülmüştür. Kulenin kuzeydoğu duvarı ise tamamıyla yıkılmıştır. Çevre duvarıyla birlikte savunma yapısı 31 x 26 metrelik bir alanı kaplamaktadır (**Çizim 11**). Yapının ana duvarının güneybatı ve güneydoğu köşelerinde ve yapıyı çevreleyen duvarın güneydoğu köşesinde in situ duvar kalıntıları mevcuttur.³⁰³

Yapıda korunan maksimum duvar yüksekliği, kuzey yönünde 2.22 m'dir (**Resim 63**). Duvar kalınlıkları ise 2.5 m ve 3.00 m arasında değişmektedir. Bu duvar örgülerinde yer alan büyük boyutlu taşlar 1.33 m ilâ 1.55 m arasında değişen ölçülere sahiptir.

Kule ve yakın çevresinde yapılan arazi incelemeleri sırasında ağırlıklı olarak Ortaçağ'a ve Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları ele geçmiştir (**Resim 64**). 10.-13. yüzyıllar arasına tarihlenebilecek türden olan Ortaçağ seramiklerine nazaran daha az olan Demir Çağı seramikleri, monokrom amorf parçalardan oluşmaktadır.³⁰⁴ Kulenin mimari özelliklerini göz önüne aldığımızda eskiçağ yapısı olduğu anlaşılmaktadır; fakat belirgin bir dönem ifade etmek gerekirse, yapının inşa teknolojisi, Demir Çağı mimarisi ile uyumaktadır. Keza yapının mimarisi dışında kulenin güney bölümünde zengin ormanlık bir alan ve bir akarsuyun olması, yapının tarihini belirlemek için önemli ölçütlerdir. Kule muhtemelen, bölgesindeki bu iki önemli kaynağın korunması ve gözetilmesini üstlenen, bir gözetleme kulesi niteliğinde kullanılmış olmalıdır. Bu nedenle kulenin Demir Çağı'nda inşa edilen ve Ortaçağ içlerine kadar kullanılan bir gözetleme kulesi olduğunu ifade edebiliriz. Bir çevre duvarına sahip olan savunma yapısı araştırma sahamızdaki ikinci grup savunma yapıları arasında yer almaktadır.

3.2.11. Balçesme-Şipşirik Kulesi

Şipşirik Kulesi³⁰⁵, Balçesme köyünün 1.6 km güneyinde, kuzey-güney yönünde uzanan vadinin batı kenarındaki, 2220 m rakımlı bir tepenin zirvesinde bulunmaktadır (**Harita 2**). 2018 yılı yüzey araştırmaları sırasında belgelenen yapı, 9.20 x 7.80 m boyutlarındadır (**Çizim 12**).³⁰⁶ Kule, ne yazık ki günümüze büyük ölçüde tahrip olmuş bir şekilde kalmıştır; ancak kulenin konumu ve mimarisi göz önüne alındığında bir

³⁰³ Patacı, Altun, "Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme", s. 1865.

³⁰⁴ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 146.

³⁰⁵ Koordinatları: E40.81703, 42.82524N

³⁰⁶ Patacı, "Göle'deki Balçesme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçesme in Göle", s. 550.

gözetleme kulesi niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Kule, konumu gereği 4,5 km kuzeyinde yer alan Kayınlık Kulesi ile benzer özellikler taşımakta ama bu kuleye göre daha geniş bir bölgeyi kontrol edebilecek konumda yer almaktadır.

Kule, bulunduğu tepeden karayolu ve Şipşirik Deresi'nin batısında kalan tepeliğin doğu kenarında inşa edilmiştir. Yapının, yaklaşık 123 m doğu ve kuzeydoğusunda, kuzey-güney yönünde akan Şipşirik Dere'si yer alırken, bu dere ile arasında Kayınlık Kulesi'nde olduğu gibi bir modern karayolu bulunmaktadır (**Resim 65**).³⁰⁷

Şipşirik Kulesi; dörtgen planlı, kuru duvar tekniğinde bazalt türü kyklopik taşların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Ana yapıya giriş, muhtemelen kulenin, güneybatı köşesinde tespit edilen 90 cm genişliğindeki kapı açıklığından sağlanmıştır. Bu, 90 cm genişliğindeki açıklığın üzerinde lento görevi gören 2.30 metrelik bir kyklopik taş bulunmaktadır; fakat bu taş, günümüzde ortadan ikiye çatlamıştır (**Resim 66**).³⁰⁸

Kulenin, korunan duvar kalıntısı güneybatı köşesindeki giriş açıklığının üzerinde bulunmaktadır. Bu duvar, maksimum 2.60 yükseklikte olup yapının tam köşesinde yer almaktadır. Yapının güneybatı dışındaki duvar kalıntıları ise temel seviyesinde korunmuştur. Doğu kenardaki duvar yaklaşık 15 metrelik bir uçurumun sağlamış olduğu eğim ile yıkılmış olmalıdır. Kulenin ana yapısını oluşturan güney duvarı dışında bu duvarın güneyinde ikinci bir duvar kalıntısı daha tespit edilmiştir. Güney duvarının 2.30 m güneyindeki bu duvar kalıntısı, muhtemelen bir çevre duvarına ait olmalıdır. 5.20 m uzunluğundaki duvar, arazi seviyesinde korunmuştur.³⁰⁹ Aynı şekilde yapının kuzeyinde de doğu-batı istikametinde bir duvar kalıntısı daha vardır. Bu kalıntının da çevre duvarına ait olması muhtemeldir. Yapının batısındaki alanda bu tür bir çevre duvarı kalıntısına rastlanılmamıştır.

Arkeolojik alanda, kule yapısı dışında, kulenin batı ve güney yönlerindeki arazi üzerine dağılmış durumda yapı kalıntılarına dair izler bulunmaktadır. Bu yapıların işlevlerinin anlaşılması, geride kalan kötü derecede korunmuş temel seviyesindeki kalıntılardan anlamak pek mümkün değildir. Bununla birlikte kulenin 60 m güneyinde

³⁰⁷ Patacı, Altun, "Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme", s. 1865.

³⁰⁸ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 147.

³⁰⁹ Akkurt, Patacı, "Ardahan'ın Göle İlçesindeki Demir Çağı Savunma Yapıları", s. 56.

bir yapı kalıntısı daha tespit edilmiştir; kulenin yer aldığı tepelik alanın doğu ucunda bulunan bu yapıya ait moloz yığını 28 x 8 m genişliğindeki bir alana dağılmıştır (**Resim 67**).³¹⁰ Belirgin bir şekilde bir yapı kalıntısına ait olan batı kenarındaki bu moloz yığını arasında 14.5 m uzunluğunda kuzey-güney yönünde bir duvar kalıntısı yer almaktadır. Yapının doğusunda ise temel seviyesinde korunmuş belli belirsiz dörtgen planlı mekânlara ait kalıntılar yer almaktadır.

Bir kule ve birkaç mekânın tespit edildiği arkeolojik alanda gerçekleştirilen yüzey incelemeleri sırasında, az sayıda Ortaçağ seramiği ve birkaç adet Demir Çağı seramik parçası tespit edilmiştir (**Resim 68**).³¹¹

Arkeolojik alanın, dönemini az sayıdaki seramik verileri üzerinden belirlemek pek mümkün değildir. Bu nedenle alanın kullanım dönemine ait fikirlerimiz, yapının mimari kalıntısı üzerinden oluşturulmuştur. Genel anlamda gözetleme kulesi olarak ele aldığımız Balçesme-Şipşirik Kulesi'nin duvar örgüsü, araştırma sahamız içinde bilinen ve savunmaya yönelik Demir Çağı yapılarının mimari nitelikleri ile benzerdir. Kulenin, diğer yapılar ile olan mimari benzerliği; bu yapıyı ikinci grup savunma yapıları arasına koymakta, bu yapılar arası mimari benzerlikten dolayı bu kulenin Demir Çağı'nda inşa edilmiş olabileceğini ve muhtemelen yeniden düzenlenerek veya yapısına uygun bir şekilde onarımdan geçirilerek Ortaçağ'da da kullanım gördüğünü ifade edebiliriz.³¹²

Mimari ve inşa teknolojisine göre tarihlendirmeye çalıştığımız Şipşirik Kulesi'nin planına en yakın olan askeri yapılar, ilin merkez ilçesindeki Ölçek, Kocaköy ve Hasköy Gözetleme Kuleleri'dir. Bu yapıların inşa teknolojileri ortak olup; Demir Çağı'nda büyük (kyklopik) boyutlu taşlarca, birleştirici eleman olmaksızın üst üste bindirilerek oluşturulan yapıların inşa teknolojisi ile de örtüşmektedir.

3.2.12. Durucasu-Şimşimik Kalesi

Kale³¹³, Göle ilçe merkezinin karayolu ile 11 km kuzeydoğusundaki Durucasu köyünün 1.6 km batısında, Göle-Ardahan karayolunun yaklaşık 300 m doğusunda,

³¹⁰ Patacı, "Göle'deki Balçesme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçesme in Göle", s. 551.

³¹¹ Patacı, Altun, "Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme", s. 1866.

³¹² Patacı, "Göle'deki Balçesme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçesme in Göle", s. 559.

³¹³ Koordinatları: E40.83068, 42.70797N

kuzey-güney yönünde menderes çizerek akan Şimşimik Deresi'nin 120 m doğusunda yer almaktadır (**Harita 2**).³¹⁴ 2018 yılı yüzey araştırmaları sırasında belgelenen yapıdan geriye çok az kalıntı kalmıştır (**Resim 69**).

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda bir höyüğün zirvesinde 2040 metrelik bir rakımda konumlanan kalenin, arazi seviyesinde oldukça kötü durumda korunan duvar kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla, boyutu 44 x 30 m civarındadır.³¹⁵ Kuru duvar tekniğinde orta ve kyklopik taşlar ile inşa edilen kalenin, doğu duvarı diğer yönlerdeki duvar kalıntılarına nispeten daha iyi korunmuştur (**Resim 70**).

Kalenin hemen güneyindeki alanda, birden fazla olmak üzere eski ve yeni kaçak kazı çukurları tespit edilmiştir (**Resim 71**). Bu kaçak kazı çukurları arasında taş sandık mezar tipinde olması gereken bir Demir Çağı mezarının tahrip edildiği anlaşılmaktadır (**Resim 72**). Dolayısıyla, kalenin güneyindeki bu alanın mezarlık işlevinde kullanılmış olması gerekir.³¹⁶ Kale ve yakın çevresinde ve ayrıca mezar olarak nitelendirdiğimiz kaçak kazı çukurlarının hiç birinde seramik buluntusu tespit edilememiştir. Öte yandan bu alanın hemen güneyinde, yakın zamana ait yuvarlak planlı, kule biçimli bir kireç pişirme ocağı yer almaktadır.³¹⁷

Durucasu-Şimşimik Kalesi'nin ulaşımı kolay olan bir noktada yer alması çok aşırı tahrip olmasına ve yapının bütünlüğünün bozulmasına neden olmuştur. Bu nedenle kalenin dönemi hakkında sağlıklı bir yorum yapılamamaktadır; fakat kalenin güneyindeki kaçak kazı çukurları yapının dönemi hakkında bazı fikirler vermektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi kalenin güney yönündeki mezarlar, yapının Demir Çağı'nda aktif olduğunu düşündürmekte ve az sayıdaki mimari kalıntı da bu durumu destekler niteliktedir. Ayrıca arkeolojik alanın yer aldığı arazi üzerindeki az sayıdaki mimari kalıntılar, yapının savunma niteliği taşıyan bir kale olabileceğini göstermektedir.

³¹⁴ Patacı, Altun, "Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme", s. 1867.

³¹⁵ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 149.

³¹⁶ Patacı, Altun, "Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme", s. 1867.

³¹⁷ Akkurt, Patacı, "Ardahan'ın Göle İlçesindeki Demir Çağı Savunma Yapıları", s. 54.

3.3. Çıldır

3.3.1. Karakale Kalesi

İlk defa, Kemalettin Köroğlu tarafından 1997 yılı yüzey araştırması raporunda bahsedilen Karakale Kalesi³¹⁸, günümüzde Çıldır ilçe merkezinin 8 km kuzeydoğusunda, kaleye adını veren köyün, 350 m doğusunda, yaklaşık 2131 m rakımda yer almaktadır (**Harita 2**).³¹⁹ Kale, doğal kayalık bir tepecik üzerinde kuzey-güney yönünde inşa edilmiştir (**Resim 73**). Yapının, yaklaşık 80 m güneyinde doğu-batı yönünde akan Karaçingil Deresi bulunmaktadır.³²⁰

Karakale adı ile anılan yapı, kuzey bölümü yarım yuvarlak bir planda olup güney yönünde bir çevre duvarına sahiptir ve 22 x 16 m ölçülerindedir (**Çizim 13**). Kalenin niteliği ve yer aldığı konum göz önüne alındığında, orta boyutlu bir savunma yapısı olarak kullanılmış olmalıdır.³²¹ Kayalık bir çıkıntı üzerinde bulunan Karakale'nin dere yatağı kenarında konumlandırılması, bu yapının su kaynağını güvence altında tutması gereken güvenlik karakolu olabileceğini göstermektedir. Kale, orta ve büyük boyutlu taşlarla kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir (**Resim 74**).

Batıda bir girişe sahip olan kalenin günümüze kadar korunan duvarları, kuzey, doğu ve batı yönlerindedir. Kalenin bu yönlerde korunan maksimum duvar yüksekliği 3,5-4 m arasında değişmektedir.³²² Karakale, Ardahan il sınırları içinde tespit edilen Köroğlu Kalesi ile plan açısından oldukça benzerlik taşımaktadır.

Kaleyi bu benzerlikler doğrultusunda tarihlemek, az sayıdaki küçük buluntudan yola çıkarak tarihleme yapılabilmesinden daha makuldür. Yüzeyde tespit edilen birkaç parça Demir Çağı seramiği sağlıklı bir tarihleme için yeterli değildir. İkinci grup savunma yapıları içinde değerlendirdiğimiz kalenin en azından MÖ II. binyılın sonu ve MÖ I. binyılın başlarında kullanım gördüğü düşünülebilir. Öte yandan Karakale ile il sınırları dışında paralellik kurulabilecek yapılar hakkında net bir durum şimdilik söz konusu değildir. Doğu Anadolu'nun Van Gölü havzası ve Elazığ-Malatya bölümlerinde,

³¹⁸ Koordinatları: E41.16696, 43.30079N

³¹⁹ Köroğlu, "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", s. 147; Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, s. 121.

³²⁰ Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 39.

³²¹ Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 39.

³²² Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 39.

Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'daki yapılarla kurulabilecek bağlantıların sadece inşa teknolojisi ve bölgelerde tespit edilen yapıların konumları olacağını önerebiliriz.

Kalenin yukarıda belirttiğimiz tarih ve dönemlerden sonra kullanıldığı konusunda kapsamlı araştırmalar yapılmadan bir yorum getirebilmek mümkün gözükmemektedir; ancak kalenin yer aldığı bölgenin Ortaçağ'da da kullanıldığını ortaya koyan kalıntılar, define bulma amaçlı yapılmış kaçak kazıların atım topraklarının incelenmesiyle anlaşılmıştır. Özellikle güney duvarı kaçak kazı sonucu tahrip edilmiş bir Ortaçağ şapeli ve muhtemelen bir din görevlisine ait iskelet parçaları, bu durumu destekler niteliktedir.³²³ Bu şapel, kale ile su kaynağı arasındaki alanda tespit edilmiştir.

3.3.2. Kayabeyi Kalesi

Kale³²⁴, Ardahan'ın Çıldır ilçesine karayolu ile 14 kilometrelik bir mesafede yer alan Kayabeyi köyü sınırlarında, ortalama 1900-2000 metrelik bir rakımda yer almaktadır (**Harita 2**). Kale, Kura Nehri Vadisi'nin doğusunda, aynı adlı köyün yaklaşık 1 km kadar kuzeydoğusunda kayalık bir yükselti üzerinde inşa edilmiştir.³²⁵ Arazi yüzeyinde çok fazla kalıntı bulunmamakla birlikte, temel seviyesinde yer yer büyük boyutlu (kyklopik) taşlardan oluşan duvar kalıntılarına rastlanılmıştır.³²⁶

Kayabeyi Kalesi hakkında yeteri kadar veri bulunmazken, kalenin arazi seviyesindeki duvar kalıntılarında ve kalenin konumundan, bu veriler yapının Demir Çağı'nda kullanıldığı izlenimi vermektedir. Kayabeyi Kalesi, inşa teknolojisi ve konumu gereği ikinci grup savunma yapısı olarak değerlendirmek pek uygun olmasa da ileride gerçekleştirilecek yeni çalışmalar, bu kalenin durumunu tam olarak ortaya koyacaktır.

4.3.3. Akçakale Adası Kulesi

Akçakale Adası, Ardahan il merkezine 73 km; Çıldır İlçe merkezine ise yaklaşık 18 km bir mesafede bulunmaktadır (**Harita 2**). Akçakale Adası hakkında ilk veriler,

³²³ Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", ss. 60-61; Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 44.

³²⁴ Koordinatları: E41.20720, 43.12380N

³²⁵ Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 44.

³²⁶ Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, s. 124; Y. Topaloğlu, *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2009, s. 91.

Kökten tarafından belgelenmiştir.³²⁷ İlerleyen yıllarda ise az sayıdaki araştırmacı bölgeyi ziyaret ederek, Akçakale Adası'nda kısa süreli kazı³²⁸ ve yüzey araştırmaları³²⁹ gerçekleştirmişlerdir. Arkeolojik Alanda, günümüze kadar gerçekleştirilen araştırmalarda bir kale, bir kule, bir şapel, konutlar ve kurgan ve kromlek tipinde mezarlar tespit edilmiştir (**Çizim 14**).

Akçakale Adası Kulesi³³⁰, adanın güney-güneybatısında 10.15 x 7.30 m ölçülerinde yuvarlak planlı bir yapıdır (**Resim 75**).³³¹ Çıldır Gölü ile arasında birkaç metre bulunan kule, yaklaşık 1966 m rakımda, kuru duvar tekniğinde kyklopik boyutlu polygonal taşlar kullanılarak inşa edilmiştir (**Resim 76**). Büyük boyutlu taşlar ile inşa edilen yapının, korunan duvar yüksekliği günümüzde maksimum 3 m, korunan duvar kalınlığı ise 1.70 m civarındadır.³³²

Akçakale Adası Kulesi, ne yazık ki günümüze kadar çok az araştırmacının ilgisini çekmiştir. Kulenin genel mimarisi dışında göl ile bağlantısı ve yakın çevresi ile ilgili pek veri bulunmamaktadır. İnşa teknolojisi açısından, kulenin bir eskiçağ yapısı olduğu gözlemlenirken yapının duvarları üzerindeki harç kalıntıları, kulenin Ortaçağ'da da kullanıldığını göstermektedir. Akçakale kulesinin güney ve doğu duvar yüzeylerinde birleştirici eleman gözlemlenirken, yapının kuzey duvarında harç bulunmamaktadır (**Resim 77**).

Akçakale Adası Kulesi gibi kuru duvar tekniğinde büyük boyutlu taşların kullanıldığı yapılar³³³, Doğu Anadolu ve Transkafkasya'da genellikle Erken Demir Çağı ile özdeşleştirilmektedir. Akçakale Adası Kulesi'nde harç kalıntısına rastlanılsa da bu yapı muhtemelen Demir Çağı'nda inşa edilmiş ve daha sonraki dönemlerde, yeni inşa teknikleri ile kullanılmaya devam etmiş olmalıdır.

³²⁷ Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", ss. 472 vd.; İ. K. Kökten, "Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları*, V, Ankara, 1975, s. 100.

³²⁸ Alp, vd., "Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu". ss. 375-384; A. Ceylan, "Çıldır Akçakale Kazısı Çevresinde Bölgede Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Prof. Dr. Mehmet Özsaıt-Nesrin Özsaıt Armağanı*, (Eds.) Şahin, H., Konyar, E., Ergin, G., İstanbul, 2011, ss. 85-96.

³²⁹ Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". ss. 378-380; Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, 13-21; Patacı, Laflı, "Field Surveys In Ardahan In 2016", ss. 115-177.

³³⁰ Koordinatları: E41.07214, 43.28286N

³³¹ Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 38.

³³² Patacı, Laflı, "Field Surveys In Ardahan In 2016", s. 116; Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, s. 20.

³³³ Patacı, "Archaeological Surveys Of Ardahan In Northeastern Anatolia In 2013", s. 479.

Kulenin tarihi ve işlevi hakkında net bir yorum yapılamazken şu hususu da belirtmek gerekmektedir: Kanaatimizce bu yapı, savunma özelliği yanında bir fener niteliği de taşımış olmalıdır çünkü Adanın en uç noktasında ve neredeyse bulunduğu noktanın doğusundan başka hiçbir yönden direk olarak tehlikeye açık değildir. Tabi ki bu görüş, tartışmaya açık olup yapının bu şekilde de bir kullanıma sahip olabileceğini ifade etmek, arkeolojik açıdan doğru bir yaklaşımdır.

4.3.4. Sengertepe Yerleşimi (Sengertepe Sur ile Güçlendirilmiş Mevsimlik Yerleşimi)

Sengertepe³³⁴, Çıldır ilçesinin 18 km güneydoğusunda yer alan Akçakale Köyü'nün yaklaşık 2 km kuzeyinde, 2135 m rakımlı Senger (Kalaça) adlı Tepe'nin zirvesinde yer almaktadır.³³⁵ Tepe'nin 350 m batısında modern Çıldır-Kars karayolu, 450 m kadar batısında ise Çıldır Gölü bulunmaktadır. Akçakale adası bu tepeden rahatlıkla görülebilmektedir (**Resim 78**).

Sengertepe, ilk araştırma çalışmalarından itibaren bazı araştırmacılar tarafından 'Kale' ve bazı araştırmacılar tarafından ise 'Müstahkem Yapı' olarak tanımlanmıştır.³³⁶ Ancak, gerçekleştirilen son yüzey araştırmaları ve Dron destekli hava fotoğrafları ve ayrıntılı çizimler, bu alanın bir kale tanımlamasını tam olarak yansıtmadığını göstermektedir (**Resim 79**). Bu nedenle, bu yerleşimin bir kale mi yoksa bir yerleşim alanı mı olduğunu irdelemek gerekir. 1999 yılındaki bir makalesinde Smith, MÖ II. binyıldaki kale ve müstahkem şehir yapılarının birbirinden ayırt etmenin bazı unsurlara dayandığını ifade etmiştir. Smith'in belirttiği ölçütlere göre Kaleler; şehirlere göre daha küçük boyutlu yapılar olup, askeri teşkilat noktalarıdır. Kale yapılarının morfolojik özellikleri arasında güçlü sur duvarları bulunmaktadır. Son olarak ise, bu yapılarının iç

³³⁴ Koordinatları: E41.09777, 43.28471N

³³⁵ Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, s. 14; Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, ss. 122-13; Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 34; Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 134.

³³⁶ Köroğlu, "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 147; Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, s. 14; Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, ss. 122-13; Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", ss. 34-35.

kısımında genelde memur ve yönetici kesime ayrılan sınırlı sayıda konutlar bulunurken, kalenin dışında ise –bazı kalelerde- sivil mimariye ait yerleşimler bulunabilmektedir.³³⁷

Bu ölçütleri göz önüne alarak, Sengertepe'deki mimari kalıntılara baktığımızda, bu özelliklerden daha fazlasına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin; arkeolojik alanda birden fazla teraslama sistemi bulunmaktadır. Bununla birlikte son yüzey araştırmalarından elde edilen hava fotoğrafları ile üst teras veya üst sur duvarları arasında en az 60 adet dörtgen ve kare planlı mekân tespit edilmiştir.³³⁸ Bu mekânların işlevleri belirsizlik arz ederken; bir kale yapısı içerisinde bu kadar fazla mekânın bulunması, tarafımızca bu alanın bir kaleden çok savunma duvarlarıyla güçlendirilmiş mevsimlik bir yerleşim işlevinde kullanılan bir alan olduğu ağırlık kazanmaktadır.

Bu, belirgin ayırt edici nitelikleri göz önüne aldığımızda ise Sengertepe'nin bir kaleden çok bir yerleşim merkezi olma olasılığı güçlenmektedir. Bu nitelikler arasına ayrıca araştırma sahamızın sert iklim koşullarını da eklediğimizde söz konusu alanın, yılın belli dönemlerinde geçici olarak kullanılan mevsimlik müstahkem yaşam alanı olarak kullanıldığını dile getirebiliriz. Özetle, Sengertepe bir kaleden çok güçlendirilmiş ve işlevsellik kazandırılmış, müstahkem yerleşim alanı olarak adlandırmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Kanaatimizce, bu arkeolojik alana '*Sengertepe Kalesi*' yerine '*Sengertepe Müstahkem Yerleşim Alanı*' ya da '*Sengertepe Sur ile Güçlendirilmiş Mevsimlik Yerleşimi*' adlandırmalarından birini kullanmanın daha uygun olacağını düşünmekteyiz.³³⁹

Sengertepe Müstahkem Yerleşim Alanı, Köroğlu'nun araştırma sahamızda, çevresi surlarla çevrili yerleşimler olarak tanımladığı birinci grup kent (kale) yapıları arasında yer almaktadır.³⁴⁰ Arkeolojik alandaki ana yerleşimi oluşturan üst teras alanı, doğu-batı istikametinde 90-100 metrelik ve kuzey-güney doğrultusunda 150 metrelik bir alana dağılmıştır (**Çizim 15**). Bu alanın etrafını saran güney ve batı istikametinde devam eden sur duvarları toplam 210 m uzunluğa sahiptir. Tüm arkeolojik alan ise

³³⁷ Ayrıntılı bilgi için Bkz: A.T. Smith, "Late Bronze/Early Iron Age Fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological Considerations". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 5 (2), 1999, ss. 80-82.

³³⁸ Patacı, Laflı, "Field Surveys In Ardahan In 2016", s. 117.

³³⁹ Patacı, Laflı, "Field Surveys In Ardahan In 2016", s. 117; Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 134.

³⁴⁰ Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", s. 733.

arazide toplamda 330 x 200 m kadar bir alanı kaplamaktadır. Bu yayılım sahası içinde birden fazla terasa sahip Sengertepe yerleşiminde, orta ve küçük boyutlu bazalt taşlarla kuru duvar tekniğinde örülmüş surlar bulunmaktadır (**Resim 80**). Bu duvar kalıntıları, Sengertepe yerleşiminin güneydoğusundaki Akçakale adası yapıları ile ve ayrıca Hanak ilçesindeki Ziyaret Kalesi'nin duvarlarıyla benzerlik taşımaktadır.³⁴¹ Üst terasta savunma duvarları ile çevreli alana giriş üç ayrı (Kuzey, Batı ve Doğu) noktadan sağlanmaktadır.³⁴² Alt teras alanını ise doğu ve güney yönlerden saran ayrı bir duvar kalıntısı bulunmaktadır. Büyük ölçüde tahrip olan bu duvar kalıntısı, üst terastaki sur gibi güçlü bir yapıda olmayıp daha basit ve özensiz bir çevre duvarı görüntüsü vermektedir.³⁴³ Üst teras ise gerek sur duvarı ve gerekse iç mekânları ile daha çok bir sitadel özelliği taşımaktadır.

Sengertepe yerleşiminin üst teras bölümünde gerçekleştirilen gözlemler sırasında açık pembe, koyu kahverengi, devetüyü, krem ve siyah renkte, tarak bezemeli ve bezemesiz monokrom seramik buluntuları, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı içlerine kadar çeşitlilik göstermektedir (**Resim 81**).³⁴⁴ Bu nedenle arkeolojik alanın Tunç Çağı'ndan itibaren kullanılmaya başlandığını ve sonraki dönemlerde, özellikle Demir Çağı'nda kullanılmaya devam edildiğini yorumlamak mümkündür. Öte yandan yerleşimde seramik buluntular dışında obsidyen örneklerine de rastlanılmaktadır.³⁴⁵ Alt teras alanı ise üst teras alanından farklı olarak muhtemelen hayvancılık faaliyetlerinde kullanılmıştır.

Sengertepe Yerleşimi'nin tarihlenmesi araştırmacılar arasında bir tartışma konusu olmuştur. Bu konuda Belli, 1997 yılında Darboğaz Barajı araştırmaları sırasında Sengertepe yerleşimini inceleyerek Sengertepe'nin doğusundaki yükselti arasındaki arazinin insanlar tarafından oluşturulan bir hendek olduğunu ifade etmiştir. Bu hendeği, Van Kalesi (Tuşpa) kayalığının zirvesindeki akropolü ayırmak için yapılan hendeğe ve Urartu Kralı II. Sarduri Dönemi'ne ait Çavuştepe (Sardurihinili) Kalesi hendeklerine benzetmektedir. Belli, araştırmaları sırasında Sengertepe yerleşimini stratejik konumundan, Darboğaz Barajı ile benzer inşa tekniğinden ve son olarak bölgenin

³⁴¹ Köroğlu, "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 147.

³⁴² Köroğlu, "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 147.

³⁴³ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 134.

³⁴⁴ Patacı, Laflı, "Field Surveys In Ardahan In 2016", s. 117.

³⁴⁵ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 134.

yakınında yer alan Taşköprü yazıtından³⁴⁶ dolayı, Urartu Kralı II. Sarduri (MÖ 764-735) Dönemi'ne tarihlemektedir³⁴⁷. Belli tarafından ortaya atılan bu tarihlendirme tartışmalı olsa da bu ölçütler göz önüne alındığında Sengertepe'nin bulunduğu coğrafyanın Demir Çağı'nda aktif olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimizce, bu yerleşim alanı Demir Çağı'nda daha çok yerel unsurlar tarafından kullanılmıştır. Öte yandan Sengertepe ile ilgili bir başka konu ise bu yerleşim alanını K. Köroğlu, Urartu Krallığı'na ait çivi yazılı metinlerde geçen İgani-İga(ne) ülkesinin krali kenti Maqaltu olabileceğini ifade etmektedir.³⁴⁸

Sonuç olarak, Çıldır Gölü çevresinde yer alan Sengertepe yerleşiminin hem dönemsel hem de işlevsel olarak durumu açık değildir. Ele aldığımız veriler dâhilinde bu alanın açık bir şekilde, bir Demir Çağı arkeolojik alanı olduğu gerek kalıntılar üzerinden gerekse Urartu Krallarına ait çivi yazılı metinlerden az da olsa anlaşılmaktadır.

4.3.5. Akçakale Adası Kalesi

Kale³⁴⁹, adanın kuzeybatı kenarında 1985 m rakımdaki bir tepe üzerinde yer almaktadır (**Harita 2**). Kökten'in 1952 yılı araştırma raporlarında³⁵⁰ bahsettiği kale ile adanın girişi arasında yaklaşık, 600 metrelik bir mesafe bulunmaktadır. Yapı'nın 20 m doğusunda tek nefli bir Ortaçağ şapeli bulunurken, doğu ve güneydoğusunda, adanın geniş kalıntı ağına sahip olan yerleşim alanı ile arasında ise yaklaşık 200-300 metrelik bir uzaklık bulunmaktadır. Adanın, diğer mimari kalıntılara göre tecrit edilmiş bir bölgede inşa edilen Akçakale Kalesi, yaklaşık 65 x 41 x 50 m boyutlarında olup kabaca üçgen planlıdır (**Çizim 16**).³⁵¹

³⁴⁶ M. R. Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 239.

³⁴⁷ Belli, "1999 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Sisteminin Araştırılması", ss. 277-278.

³⁴⁸ Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", ss. 737-738. Ayrıca Bkz: Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 150.

³⁴⁹ Koordinatları: E41.07890, 43.28476N

³⁵⁰ İ. K. Kökten, "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", *DTCFD*, 11/2-4, 1953, ss. 200 vd.; Ceylan, "Çıldır Akçakale Kazısı Çevresinde Bölgede Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 87.

³⁵¹ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları", s. 134.

Kale, küçük ve orta boyutlu az işçilikli taşların üst üste bindirilmesiyle kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Yapıda korunan duvar kalınlığı, yer yer 1.50 ilâ 2.00 m arasında değişmekte olup kalenin kuzeybatı duvarı ile kuzeydoğu duvarının birleşim noktasında bir ovallik söz konusudur. Kale duvarlarının iç cephelerine bitişik inşa edilmiş 9-10 adet mekâna ait kalıntılara rastlanılmaktadır (**Resim 82**).³⁵² Kale çevresindeki arazi yüzeyinde yapının tarihlenmesine yardımcı olabilecek türden küçük arkeolojik buluntular, alanın yoğun bitki örtüsünden dolayı tespit edilememiştir.

Bu nedenle yapının sadece mimari özellikleri göz önüne alındığında ve Ardahan sınırları içinde benzer savunma yapıları ile mukayese edildiğinde yapının en erken MÖ II. binyılda inşa edilmiş ve Demir Çağı'nda da kullanım görmüş olması muhtemeldir.³⁵³ Şimdilik, üçüncü grup savunma yapıları arasında konulabilecek durumda olan kalenin, genel durumunun anlaşılması için Akçakale adasında gerçekleştirilecek çalışmalarda kalenin öncelikli alanlar arasında yer almalıdır.

4.3.6. Başköy Kalesi

Çıldır ilçe merkezinin, 16 km kuzeydoğusundaki Damlıca ve Başköy köyleri arasında doğu-batı doğrultusundan uzanan kayalık arazinin 2231 m rakımdaki zirvesinde yer almaktadır (**Harita 2**).³⁵⁴ Sarp bir tepe üzerindeki Başköy Kalesi³⁵⁵, bulunduğu noktadaki yolları kontrol altında tutabilecek bir konumdadır. Günümüzde kalenin büyük bir kısmı yok olmuş ve geriye sadece inşa malzemesi olarak kullanılan, kyklopik taşlar ve duvar örgüsüne ait moloz kalmıştır.³⁵⁶ Başköy kalesi, arazideki gözlemler ve az sayıdaki seramik buluntulardan yola çıkılarak, yapının Demir Çağı'nda inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

3.4. Hanak

3.4.1. Ziyaret Kale

³⁵² Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, s. 16; Patacı, “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”, s. 133.

³⁵³ Patacı, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, s. 37.

³⁵⁴ Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, s. 125; Patacı, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, s. 44.

³⁵⁵ Koordinatları: E 41 8.558, 43° 18.872 N

³⁵⁶ Topaloğlu, *Kuzeydoğu Anadolu’da Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*, s. 91; Patacı, “Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan”, s. 60.

Kale³⁵⁷, Hanak ilçe merkezinin 5 km güneyindeki Çayağzı köyünün yaklaşık 2 km kadar batısında 2046 m rakımlı Ziyarete adlı tepe üzerinde yer almaktadır (**Harita 2**). Arkeolojik alan, 1996 yılı yüzey araştırmaları sırasında Köroğlu tarafından tespit edilmiştir.³⁵⁸ Buradaki kalıntıların merkezinde 8 x 12 m boyutlarında kuru duvar tekniğinde inşa edilmiş, dikdörtgen planlı bir kule yapısı yer alır (**Resim 83**).

Kulenin, batı kenarı dik bir uçurum olup yapının iç mekânına giriş burada bulunan 90 cm bir açıklıktan sağlanmaktadır. 6 x 3 m boyutlarında bir iç mekâna sahip olan kulenin, duvar kalınlıkları 2.80 m ile 3.40 m arasındadır ve bu duvarlarda kullanılan taşlar birbirinden farklı boyutlardadır.³⁵⁹ Örneğin; yapının köşe duvarlarında büyük boyutlu ve diğerlerine göre daha düzgün taşlar, duvarların merkezinde ise daha küçük boyutlu polygonal ve dörtgen taşlar kullanılmıştır.³⁶⁰ Yapı'nın günümüzde korunan duvar yüksekliği 2,30 m, bu duvarlarda kullanılan taşların boyutları ise 2 x 1.80 x 0.40, 1.50 x 1.10 arasında değişmektedir.³⁶¹

Kulenin etrafını, köşeleri kyklopik taşlar ile oluşturulan bir sur sarmaktadır. Kule ve etrafını saran ve oldukça özensiz şekilde inşa edilmiş, bu çevre duvarının güneyindeki arazi üzerinde yerleşim kalıntıları yer almaktadır. Bu yerleşime ait kalıntılar, küçük boyutlu taşlarla kuru duvar tekniğinde inşa edilmiş, dikdörtgen planlı mekânlardır (**Resim 84**).

Arazi yapısından ve mekânların genel durumundan yola çıkarak, bu yerleşime giriş, muhtemelen güneydoğu yönünden sağlanmaktadır. Bununla birlikte yerleşim alanı Köroğlu tarafından Çıldır Gölü'nün doğusundaki Sengertepe Yerleşimi gibi, çevresi surlarla sarılmış olduğundan birinci grup arkeolojik alanlar arasına dâhil edilmiştir.

Arkeolojik alandaki gözlemler sırasında az sayıda Tunç ve Demir Çağları'na ait seramik parçaları tespit edilmiştir.³⁶² Ziyaret Kalesi'nin seramik buluntuları, bu alanın tarihlenmesi için pek yardımcı olmazken, mimari kalıntılar daha çok fikir verecek düzeydedir. Dolayısıyla, Sengertepe Yerleşimi ve araştırma sahamızdaki diğer Demir

³⁵⁷ Koordinatları: E41.18491, 42.82955N

³⁵⁸ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 136-137.

³⁵⁹ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 137.

³⁶⁰ Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 77.

³⁶¹ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 137.

³⁶² Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". ss. 137,147; Çizim, 5.

Çağı özelliği taşıyan mimari kalıntılar ile benzer niteliklere sahip olan Ziyaret Kale'nin, Demir Çağı'nda kullanıldığını dile getirebiliriz.

3.4.2. Ortakent Kalesi

Ortakent Kalesi³⁶³, Ardahan il merkezinin kuzeydoğusunda yer alan, Hanak ilçesinin doğusundaki Ortakent Kasabası'nın 2,5-3 km kadar kuzeyinde bulunan tepe üzerinde yer alan oval planlı bir kaledir (**Harita 2**). Ayrıca kale, Sulakçayır ve Yünbüke derelerinin birleştiği noktadadır. Günümüzde bu arkeolojik alana ait duvar kalıntıları oldukça harap olmuş durumdadır. Askeri yapının ana duvarları, arazideki gözlemlerden anlaşıldığı kadarı ile kuru duvar tekniğinde taşların üst üste bindirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu alanda az sayıda Demir Çağı özellikleri gösteren seramik örnekleri tespit edilmiştir.³⁶⁴ Ortakent Kalesi, gerek az sayıdaki mimari kalıntısı ile ve gerek seramik buluntuları ile araştırma sahamızda ikinci grup savunma yapıları arasında dâhil edilmektedir.

3.4.3. İncedere (Piklop) Kulesi

Kule³⁶⁵, Hanak ilçe merkezinin 7 km batısındaki İncedere köyünün 150-200 m kuzeyinde 1876 rakımlı yükselti üzerinde, Kura Nehri'nin kolu olan Çotsuyu (Kantarköprü Çayı) Vadisi'nin batısında yer almaktadır (**Harita 8**).³⁶⁶

1996 yılı yüzey araştırmaları sırasında, Köroğlu tarafından incelenen yapı, dikdörtgenimsi ya da hemen hemen kare plana yakın bir forma sahip olup 9,20 x 8,35 m boyutlarındadır. Kule, vadiye hâkim bir noktada üç tarafı dik, 5 ile 8 m yüksekliğinde doğal bir kaya oluşumu üzerinde inşa edilmiştir. Kaba işçilikle oluşturulan taşların, kuru duvar tekniğinde üst üste bindirilmesiyle meydana gelen yapıda, birbirinden farklı uzunlukta duvar kalıntıları bulunmaktadır. Alandaki, duvar ve moloz kalıntılarından anlaşıldığı kadarı ile kuleye giriş, doğu kenarındaki 1 metrelik bir açıklıktan

³⁶³ Koordinatları: E41.25188, 42.89894N

³⁶⁴ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". ss. 137-138; Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, s. 146; Ceylan, "Çıldır Akçakale Kazısı Çevresinde Bölgede Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", ss. 90-91; Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 78.

³⁶⁵ Koordinatları: E41.24862, 42.77147N

³⁶⁶ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". ss. 135-136; Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", s. 67; Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 82.

sağlanmaktadır. Moloz altında kalan bu giriş açıklığından 2.50 x 2.50 m ölçülerinde kare planlı bir iç mekâna ulaşılmaktadır.³⁶⁷

Köroğlu, az sayıdaki seramik buluntuları ve mimari özellikleri göz önüne alınarak ve ayrıca Derindere (Heva) ve Çataldere (Kunzut) kulelerinin de mimari özelliklerini değerlendirerek, İncedere (Piklop) Kulesi'nin Demir Çağı'nın Erken evrelerine tarihlenebileceğini önermiştir.³⁶⁸ Piklop kulesi, araştırma sahamızda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen ve Demir Çağı'na tarihlendirilen Ölçek, Kocaköy ve Hasköy Gözetleme kuleleri ile plan ve inşa teknolojisi açısından benzerlik taşımaktadır. Bu nedenle arkeolojik alanlardaki mimari yapıların benzerliklerden dolayı İncedere (Piklop) Kulesi'nin de Demir Çağı'nda kullanım görmüş olması gerekmektedir.

3.5. Urartu Yazıtları

Araştırma sahamız içerisinde, mimari ve seramik buluntuları dışında bölgenin en somut Demir Çağı verilerini tartışmasız Urartu yazıtları oluşturur. MÖ 9. yüzyılda Van Gölü Havzası'nda kurulan ve bölgeye bu tarihten itibaren en az iki sefer düzenlediği bilinen Urartu krallarının geride bıraktıkları (Hanak-Ortakent ve Çıldır-Taşköprü) çivi yazılı metinler birçok farklı makale ve tez çalışmasında ele alınmıştır. Biz de bu metinleri, 'Ardahan İli, Demir Çağı Arkeolojik Alanları' adlı tezimize belli bir bakış açısı katması ve Demir Çağı'nda araştırma sahamızın genel durumunu anlamak için ele alacağız.

3.5.1. Hanak-Ortakent Yazıtı

Yazıt³⁶⁹, Hanak ilçe merkezinin 6 km doğusundaki Ortakent Kasabası'nın yaklaşık 2-3 km kuzeyinde, yerel halk tarafından "Morev" olarak adlandırılan mevkide bulunmaktadır.³⁷⁰ Yazıtın bulunduğu kayalığın hemen yanından Cot Suyu'na bağlanan

³⁶⁷ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 135.

³⁶⁸ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". s. 135; Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", s. 82.

³⁶⁹ Koordinatları: E41.25081, 42.89060N

³⁷⁰ Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması". ss. 137-138; Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, ss. 185-186; M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006a, s. 69; M. Salvini, "Die Felsinschrift Argištis I. bei Ortakent, Kreis Hanak (Osttürkei)", *Orientalia*, 75 (1), 2006b, s. 73; Topaloğlu, *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*, s. 78.

Morev (Pıhcilet) Dere'si geçmektedir (**Resim 85**). Bu derenin güneybatısında bulunan yazıtın hemen üzerindeki tepede, büyük çoğunluğu tahrip olmuş ve muhtemelen Demir Çağı'na tarihlenebilecek olan bir kaleye ait kalıntılara rastlanılmıştır.³⁷¹ Yazıt, ilk defa 1992 yılında A. M. Dinçol ve B. Dinçol tarafından yayınlanmıştır.³⁷²

13 satırdan oluşan Hanak-Ortakent Yazıtı, 44 x 150 cm boyutlarında, yerden yaklaşık 10 m yükseklikte yer alıp, Urartu Kralı I. Argiştı (MÖ 786-764) dönemine tarihlendirilmektedir (**Resim 86**).³⁷³ Yazıtın yer aldığı ana kaya oldukça kırılgan olup rüzgâr ve soğuk hava değişimlerinden kolayca etkilenen bir yapıya sahiptir. Bu nedenle günümüzde ve yakın gelecekte eğer herhangi bir önlem alınmaz ise yazıt tahrip olacaktır.

Yazıt, ilk keşfinden itibaren analiz edilmiş ve transkripsiyonu gerçekleştirilmiştir. Güncel incelemelere göre, yazıtta yer alan metin dilimize şu şekilde aktarılmıştır;

*“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Taria Ülkesini ele geçirdi (ve)... ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü(dür). ... Minua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Taria ülkesini el geçirdim... Huşa ülkesine kadar ve Bia ülkesine kadar ilerledim ve Aşkalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiştı der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria Şehri... dışarıya attım... Qu[]uni Şehrini... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan 7000... 11...Kimilerini öl-dürdüm kimilerini de canlı göttürdüm. 6 kale yerle bir ettim 50 şehir yaktım. Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Her kim bu steli tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler”.*³⁷⁴

³⁷¹ Topaloğlu, *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*, s. 78.

³⁷² A. M. Dinçol, B. Dinçol, “Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 1992, ss. 109-117.

³⁷³ Salvini, “Die Felsinschrift Argiştis I. bei Ortakent, Kreis Hanak (Osttürkei)”, s. 73.

³⁷⁴ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. ss. 185-186; Ayrıca Bkz: Salvini, “Die Felsinschrift Argiştis I. bei Ortakent, Kreis Hanak (Osttürkei)”, ss. 74 vd.

Yazıtta, belirtilen ülke isimlerinden ‘*Tariu*’, Erzurum ile Çıldır Gölü arasına yerleştirilen bir ülke olarak kabul edilmektedir.³⁷⁵ Köroğlu’nun belirttiğine göre, bu yazıtta, Kura Nehri’nin kaynak bölgesindeki Göle-*Qulha*, Ardahan-*Huša*, Hanak-*Tariu*, Çıldır ise *Bia*, *Ašqalaši*, *İga(ne)* gibi adlarla anılmaktadır.³⁷⁶ Çivi yazılı metinde, yer adlandırmaları dışında bir diğer önemli vurgu ise, bu bölgelerde var olan ve I. Argiši tarafından yıkılan kale yapılarıdır. Metindeki ele geçirilen kale yapılarından da anlaşılacağı üzere araştırma sahamızda en azından Orta Demir Çağı’nın başlangıcında savunmaya yönelik kale yapılarının ve şehirlerin varlığından söz edilmektedir. Bu durum ise bölgede Orta Demir Çağı’ndan önce de araştırma sahamızda bir takım kale yapılarının olabileceğini de göstermektedir. Doğal olarak bu görüş tartışmaya açık olup bölgede sistematik araştırmalar yapılmadan doğruluğu ispatlanamaz. Öte yandan yazıtın bir diğer önemi ise Urartu krallarının, araştırma sahamız dışında ele geçirdikleri bölgelerde gerçekleştirdikleri inşaa faaliyetlerine bu metinde rastlanılmamaktadır. Hanak Ortakent Yazıtında, daha çok kralların yaptığı yağma ve yıkımdan söz edilmektedir. Metinde geçen yağma ve yıkımdan anlaşıldığı kadarı ile Ardahan’ın içinde bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu bölgesi, Urartu Krallığı tarafından bir yerleşim alanından çok, yerel ve yaylacı toplumlardan haraç alma ve yağmalama faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bir bölgeydi.³⁷⁷

3.5.2. Çıldır-Taşköprü Yazıtı

Çıldır-Taşköprü yazıtı³⁷⁸, Ardahan il merkezine 30 km kadar bir mesafede yer alan Çıldır ilçesinin güneyindeki Taşköprü Köyü’nün*, hemen kuzeyinde kayalık üzerinde yer almaktadır. Yazıt, 1916 yılında (Gürcü kökenli) Rus bilim adamı N. A. Marr tarafından keşfedilmiş ve 1919 yılında ise yayınlanmıştır.³⁷⁹ 57 x 33 cm

³⁷⁵ I. M. Diakonov, S. M. Kashkai, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden. 1981, s. 84.

³⁷⁶ Köroğlu, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, s. 741.

³⁷⁷ A. Parker, “Northeastern Anatolia: On the Periphery of Empires”, *Anatolian Studies*, 49, 1999, ss. 138-140; Patacı, vd., “Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları”, ss. 190-191; Patacı, Laflı, “Ardahan’da Arkeolojik Araştırmalar: 2015 Yılı Yüzey Araştırması”, s. 265.

³⁷⁸ Koordinatları: E40.99231, 43.22032N

* Taşköprü köyü, günümüzde Kars ilinin, Arpaçay ilçesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. Yazıtın keşif ve yayın sırasında kullanılan terminolojisi göz önüne alınarak, her hangi bir yanılgıya neden olmamak amacıyla metin içinde çivi yazılı metnin ilk yayınlandığı terminolojiye sadık kalınmıştır.

³⁷⁹ A. H. Sayce, Some New Vannic Inscriptions (Nos. XCIII-C), *The Journal of The Royal Asiatic Society*. London, 1929, s. 335.

ölçülerinde, 8 satırdan oluşan yazıt, Urartu Kralı II. Sarduri (MÖ 753-735) dönemine tarihlendirilmektedir **(Resim 87)**.³⁸⁰

Yazıtta II. Sarduri'nin bölgeye yaptığı seferin dönüşünde gerçekleştirdiği faaliyetler ele alınarak, şu ifadelere yer verilmiştir;

*“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argiști oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş (?) Uhime Ülkesi'ni ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şehri'ni de ele geçirdim. Bianili Ülkesi'ne Erkek (ve) kadınları sürgün ettim”.*³⁸¹

Taşköprü yazıtında geçen ‘Uhime Ülkesi’, Çıldır Gölü yakınında veya kuzeyindeki bir bölge adı olarak belirtilmektedir.³⁸² Yazıt, kısa ve öz anlatım biçimi ile Hanak-Ortakent yazıtından daha sade bir anlatım şekline sahiptir. Yazıtta, gerçekleştirilen sefer sonunda, İga(ne)³⁸³ ülkesinin krali kenti Maqaltu'yu ele geçiren Urartu kralı II. Sarduri; bölgedeki insanları kendi ülkesine sürgün ettiğinden bahsetmektedir. Ortakent yazıtında da olduğu gibi bölge yine yağmaya uğramış ve yazıtta herhangi bir yapıcı aktiviteden bahsedilmemiştir.

³⁸⁰ Köroğlu, “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”ı. s. 146; Topaloğlu, *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*, s. 79.

³⁸¹ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 239.

³⁸² Diakonov, Kashkai, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts*, s. 93.

³⁸³ Diakonov, Kashkai, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts*, s. 43.

4. SONUÇ

Ardahan Bölgesi, coğrafi konumu ile ülkemizin en kuzeydoğu ucunu oluşturmaktadır. Ermenistan ve Gürcistan ile sınırı olan il, Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan bir kapı ya da köprü durumundadır. Jeolojik ve Jeomorfolojik açıdan araştırılmaya açık olan bölge, jeolojik devirlerden itibaren volkanik püskürmelerin etkisi ile şekillenen topografik bir yapıya sahiptir; ancak, araştırma eksikliğinden dolayı bölgenin jeolojik dönemlerine ait verileri güncel ve yeterli düzeyde değildir. Sahada, jeolojik dönemlerde yaşanan etkili orojenik ve tektonik hareketler, hem yüksek rakımlı dağların oluşmasına hem de çöküntü olarak nitelendirilen zengin su ve otlak alanlarına ortam sağlayan havzaların oluşmasına olanak sunmuştur. Volkanik bir plato üzerinde yer alan Ardahan Bölgesi, jeolojik olaylar sonunda oluşan topografik yapısı ve yer aldığı konumundan dolayı sürekli olarak sert karasal iklim tipinin etkisi altında kalmaktadır. Bölgenin yüksek dağlık kesimlerinde çoğunlukla mevsimlik olarak kullanılan geçici yaylak alanları yer almaktadır. Mevsimlik olarak kullanıldığı anlaşılan bu alanlar, genellikle bölgenin iklimi ve coğrafi yapısından dolayı, Antik Dönem'den günümüze değin bölge halkı tarafından geçim kaynağı olarak benimsenen hayvancılığın idare edildiği noktalar olarak göze çarpmaktadır.

Ardahan'da, tarih öncesi dönem araştırmaları üzerine bir genelleme yapıldığında bölge, Anadolu, Gürcistan ve Ermenistan'daki tarih öncesi araştırmaların oldukça gerisinde kalmıştır. Bölge için, bu döneme dair bahsedilebilecek ilk araştırma, Kökten tarafından Çıldır bölgesinde gerçekleştirilmiştir fakat Kökten tarafından gerçekleştirilen bu araştırmalar sonunda elde edilen veriler bölgede tarih öncesi dönemin varlığını ortaya koyabilecek düzeyde değildir. Yine de Kökten'in Çıldır ilçesindeki Akçakale Adası buluntularını Neolitik Döneme; Hanak ilçesine bağlı Koyunpınarı (Sazkara) köyündeki buluntuları Kalkolitik Çağ'a tarihlemesi, arkeolojik açıdan önemlidir. Tarih öncesi döneme dair ikinci araştırma ise Hanak ilçesine bağlı Arı-konak ve Börk köyleri arasındaki mevkide ele geçen ve Orta Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen taş alet buluntularıdır. Birkaç yüzey araştırması ile bölgenin tarih öncesini ortaya koyacak yeterli düzeyde somut veriden şimdilik söz etmek mümkün değildir. Kars, Erzurum, Gürcistan ve Ermenistan'da tarih öncesi döneme ait buluntuların var olması, Ardahan il

sınırlarında da bu döneme ait olabilecek kalıntıların ilerde gerçekleştirilecek olan yeni araştırmalar ile bulunabileceğini göstermektedir.

Araştırma sahası içinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında elde edilen veriler değerlendirildiğinde, bölgede yoğun olarak kale ve kule niteliği taşıyan mimari kalıntılar tespit edilmiş ve bu yapıların bazılarının yakın çevresinde, bu yapılar ile ilişkili olan yerleşim kalıntıları tespit edilmiştir. Bu araştırmalar aracılığıyla sahada Demir Çağı'na tarihlenen 14 kule, 16 kale ve 3 adet yüksek yayla arkeolojik alanı/mevsimlik yerleşim ve iki höyük belgelenmiştir.

Bu arkeolojik kalıntılardan kale ve kule yapıları ilin Merkez ve Göle ilçelerinde daha yoğun bir orana sahiptir. Örneğin; 2013-2018 yılları arasında tespit edilen 9 kale kalıntısından 5'i Merkez ilçede; 4'ü ise Göle ilçesinde yer almaktadır. Aynı araştırma yılları içinde belgelenen 9 adet kule yapısının 4 tanesi Merkez ilçede 5 tanesi ise Göle'de bulunmaktadır. Ayrıca, Merkez ve Göle ilçelerinde belgelenen savunma yapılarının bulundukları noktaların yakın çevresinde, yüksek yayla arkeolojik alanlarının yer alması dikkat çekicidir. Kale ve kule yapıları ile güvenliği sağlanan bu yerleşim alanları, Doğu Anadolu ve Transkafkasya Bölgeleri'nin merkezinde olan Kuzeydoğu Anadolu'daki Ardahan'ın, gerek Tunç Çağı gerek Demir Çağı insanların yaşam biçimi hakkında bilgiler sunmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'da gerçekleştirilen etnoarkeolojik veriler de Tunç ve Demir Çağları'nda bölgede hayvancılık ile geçinen, göçebe/yarı göçebe yaşam tarzının var olduğunu ortaya koymaktadır.³⁸⁴ Ardahan sınırları içindeki kale ve kuleler, bulundukları bölgelerde, hem yüksek yayla arkeolojik alanlarının hem de bu alanlardaki sivil halkın ve hayvanlarının güvenliklerini sağlamış olmalıdır.

Sengertepe Sur ile Güçlendirilmiş Mevsimlik Yerleşimi, Ardahan il sınırlarında yer alan ve arkeolojik açıdan önemli merkezlerin başında gelmektedir. Bu yerleşimin terminolojisi ve kullanımına yönelik farklı görüşler, gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda ortaya konulmuştur. Bölgedeki bu ilk araştırma çalışmaları sonucunda yerleşimin ne adı ne de işlevi üzerine bir fikir birliğine varılmıştır; ancak 2016 yılında gerçekleştirilen araştırma verilerinin güvenilirliği göz önüne alındığında bu arkeolojik

³⁸⁴ J. Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*. (çev. Selen Hırçın Riegel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 357; F. Polat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi (Etnoarkeolojik Bir Bakış)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 99.

alanın işlevinin kale yapısından çok bir yerleşim özelliği taşıdığı ortaya çıkmaktadır.³⁸⁵ Bununla birlikte Sengertepe yerleşiminin, güneyinde yer alan Akçakale Adası ile yakın bir konumda olması, bu alanın Akçakale ile yakın bir ilişki içinde olabileceğini de göstermektedir. Ayrıca Sengertepe yerleşimindeki sur ve mimari kalıntılarının inşa tekniği, Akçakale adasındaki konutlar ve kale yapısındaki inşa tekniğiyle paralellik göstermektedir. Bu iki arkeolojik alanın aralarındaki ilişkide Akçakale Adası'nın merkezi bir konumda olduğu düşünülmektedir, çünkü Sengertepe iklim şartlarının etkisiyle sürekli ikamet alanı olmaktan uzak olup geçici yerleşim merkezi özelliğine daha yakın bir konumdadır. Diğer yandan, Sengertepe yerleşimi, Merkez ilçede yer alan Samanbeyli arkeolojik alanı ve Göl'deki Köprülü yüksek yayla arkeolojik alanından daha gelişmiş bir yapıya sahiptir. Sengertepe'deki bu gelişmişlik ise muhtemelen Akçakale adası ile olan yakınlığından kaynaklanmaktadır.

Tespit edilen kale, kule ve yüksek yayla arkeolojik alanları incelendiğinde, bu yapılar genel olarak benzer yapım tekniğinde inşa edilmişlerdir. Mimari kalıntılar kuru duvar tekniğinde, küçük, orta ve kyklopi boyutlu ve çoğu zaman polygonal formlu taşların bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Bu mimari kalıntılar, plan açısından bazen benzer ve bazen de Kuzupınarı Kalesi, Bellitepe-Batı Kulesi ve Kayaaltı (Omega) Kalesi gibi ender görülen planlara sahiptirler. 2013-2018 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında yoğun olarak rastlanılan kale ve kule kalıntıları, çoğunlukla yüksek tepelik alanların kayalık bölümlerinde, genellikle su kaynaklarına yakın alanlarda ve araziden sağlanan inşa malzemeleri ile bulundukları arazinin bazen topografik yapısına ve bazen de uygun arazi koşullarına göre inşa edilmişlerdir.

Bu yapılar, bulundukları stratejik noktaların güvenliğini sağlayan, savunma ve gözetleme işlevinde kullanılmışlardır. Kale yapıları genel olarak, kulelere nazaran daha karmaşık bir yapıdadırlar ve merkezi bir konuma sahiptirler. Kalelerden bazıları, belirli miktarda mekânlardan oluşan sivil yerleşim alanına da sahip olabilmektedir. Kuleler ise daha çok tek bir yapıdan, bazen bir çevre duvarından ve bazen de yerleşim olarak tanımlanabilecek basit teknikte inşa edilen mekânların bir arada olduğu; tatlı su kaynaklarını, otlakları, yol ya da geçiş noktalarını gözetleyen kontrol noktalarıdır. Tek mimari yapıdan ve bazen bir çevre duvarından oluşan kulelere sahada daha çok

³⁸⁵ Patacı, "Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan'ın Arkeolojik Buluntuları" ss. 134-135.

rastlanmaktadır. Bu kalıntılar genellikle Akçakale Adası kulesi, Balçeşme Kayınlık kulesi, I ve II No.lu Çeğilli kuleleri ve Bellitepe-Doğu kulesi gibi yuvarlak planlı ya da Ölçek, Balçeşme-Şipşirik, Balçeşme-Tekmezar, Hasköy ve Kocaköy, Derindere (Heva), Çataldere (Kunzut) ve İncedere (Piklop) kuleleri gibi kare veya dikdörtgen bir plana sahiptirler. Öte yandan, Balçeşme-Şipşirik ve Tekmezar Kuleleri ile Bellitepe-Batı Kulesi, yakın çevresinde bir kule ve küçük yerleşim kalıntıları bulunan arkeolojik alanlardır.

Yüzey araştırmaları sırasında belgelenen kale, kule, yerleşim alanları, yüksek yayla arkeolojik alanları ve höyüklerin arkeolojik değerlendirmeleri; mimari, seramik ve mezar kalıntıları üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu kalıntılar, Köroğlu'nun oluşturmuş olduğu eskiçağ yapılarını sınıflama sistemi ve bölgenin kuzey ve doğusunu kapsayan sahalarda araştırmalar gerçekleştiren Smith'in belirlediği Erken Demir Çağı yapılarını belirleme esaslarına göre ele alınmıştır.

Araştırmalar sırasında tespit edilen Bellitepe-Batı Kulesi, Balçeşme-Tekmezar Kulesi ve Yerleşimi, Balçeşme-Kayınlık Kulesi, Balçeşme-Şipşirik Kulesi, Derindere (Heva) Kulesi, Çataldere (Kunzut) Kulesi, Gölge-Güneybatı Kalesi, Kayabeyi Kalesi, Köroğlu Kalesi ve Karakale, bir kule ve çevre duvarından oluşan ortak bir plana sahip ikinci grup savunma yapılarına dâhil edilmektedir. Akçakale Adası Kalesi ve Bayramoğlu Kalesi ise yer aldıkları arazinin topografik yapısına göre duvarları inşa edilen üçüncü grup savunma yapıları özelliği taşımaktadır. Bu sınıflandırma sistemine eklenemeyen diğer arkeolojik kalıntıların daha iyi anlaşılması ve gruplandırılması için ise Köroğlu sınıflandırma sistemine yeni belirleyici ölçütlerin eklenmesi gerekmektedir.

Köroğlu ve Smith tarafından belirlenen ölçütlere göre, araştırma sahasında yer alan mimari kalıntılar; konum, taş örgü tekniği ve boyut bakımından Erken Demir Çağı'na atfedilen mimari özellikler ile uyumaktadır. Demir Çağı'nın erken evresinin mimari özellikleri ile örtüşen bu savunma yapılarının taş işçiliği, Merkez ilçedeki Tunç Çağı kalıntısı olan Yokuşdibi Kalesi'nin taş işçiliğinden daha kaba/özensiz bir görünüm ortaya koymaktadır. Yokuşdibi Kalesi'nde yer yer görülen kesme taş işçiliği, Demir Çağı'nın mimari özelliklerini taşıyan kale ve kule yapılarında görülmemektedir. Yapılar arasındaki taş işçiliğinde görülen bu farklılık ise bu arkeolojik kalıntıların tarihlenmesi için önemli ayırt edici unsur olarak değerlendirmek mümkündür.

Demir Çağı'na tarihlenen bu arkeolojik alanlarda ve yakın çevrelerinde, monokrom Demir Çağı seramikleri gözlemlenirken bazı arkeolojik alanlarda ise azımsanmayacak derecede tarak bezemeli Geç Tunç Çağı'na ait seramik parçaları ele geçmiştir.³⁸⁶ Tunç Çağı'na ait olan bu seramik parçaları, arkeolojik alanların tarihlendirilmesi için bazı sorunlar teşkil etse de yapım tekniği ve inşa malzemeleri, bu yapıların Demir Çağı ile bağdaştırılabileceğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, Çobanköy Kalesi ve Yerleşimi ile Durucasu-Şimşimik Kalesi çevresinde büyük boyutlu taşlardan oluşturulan sandık tipi mezar kalıntıları, Doğu Anadolu'da Van Gölü Havzasında yer alan Erken Demir Çağı mezarları ile benzerlikler taşımakta ve bu benzerlikler, bölgedeki bu arkeolojik alanların dönemlerini belirlemek için önemli etkenler arasındadır.

Ardahan'da, Demir Çağı niteliği taşıyan mimari kalıntılardan farklı olarak bölgede Orta Demir Çağı'na tarihlenen Hanak-Ortakent ve Çıldır Taşköprü yazıtları araştırma sahasının bu dönemdeki yapılaşmasını ve Urartu Krallığı ile olan ilişkisinin anlaşılması açısından önemli kanıtlar sunmaktadır.

Urartu Krallığına ait bu çivi yazılı metinlerde bölge yağmaya ve yıkıma uğrarken, bu faaliyetlere maruz kalan ülkelerin ve şehirlerin isimlerine yer verilmiştir fakat belirtilen bu ülke ve şehir isimlerinin günümüzde yerleri tam olarak saptanamamıştır. Bu yerleşim yerlerinin tam olarak konumlarının belirlenmesi, yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen kale ve kule yapılarının dönemlerinin anlaşılmasını olanak sağlayarak, bölgenin içinde yer aldığı Kuzeydoğu Anadolu'nun Demir Çağı verilerinin arttırılmasına olanak tanıyacaktır.

³⁸⁶ Patacı, Oral Patacı, "Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", ss. 103-104.

KAYNAKÇA

- Amiran, R.B.K., (1952). “Connections Between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age”. *Israel Exploration Journal*, 2, (2), 89-103.
- Atalay, İ. ve Koçman, A., (1979). Kuzeydoğu Anadolu’nun Jeotektonik ve Morfotektonik Evriminin Ana Çizgileri. *Jeomorfoloji Dergisi*, 9 (8’den Ayrı Basım), 41-73.
- Atalay, İ. (1983). A General Survey of the Vegetation of North–Eastern Anatolia. *Ege Coğrafya Dergisi*, 1 (1), 14-39.
- Atalay, İ., Tetik, M. ve Yılmaz, Ö., (1985). *Kuzeydoğu Anadolu’nun Ekosistemleri*, Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayınları Teknik Bülten Serisi No: 141, Ankara, 159.
- Avcı, M., (1993). “Türkiye’nin Flora Bölgeleri ve ‘Anadolu Diagonali’ne Coğrafi Bir Yaklaşım”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 28, 225-248.
- Ardahan İli Çevre Durum Raporu*, (2003). Ardahan Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, (Haz.) Ateşoğulları, M., Yıldırım, Y., Ardahan. 148.
- Alp, N., Ceylan, A., Bingöl, A. ve Topaloğlu, Y., (2006). “Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu”. *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, Çanakkale, 375-390.
- Arimura M., Badalyan, R., Gasparian, B. & Chataigner, C., (2010). *Current Neolithic Research in Armenia*, Neo-Lithics 1/10, 77-85.
- Ardahan İl Çevre Durum Raporu (2009 Yılı)*, (2010). Ardahan Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Ardahan, 433.

Atalay, İ., (2016). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Meta Basım, İzmir, 488.

Atalay, İ. ve Mortan, K., (2017). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İnkılap Kitapevi, İstanbul, 532.

Ayaz, G., (2017). *Doğu Anadolu Bölgesi Erken Demir Çağ Seramik Kültür Bölgeleri: Gelişimleri, Sınırları, Seramik Grupları ve İlişkileri Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1300.

Akkurt, Z. ve Patacı, S., (2021). “Ardahan’ın Göle İlçesindeki Demir Çağı Savunma Yapıları”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (49), 45-73.

Baykal, F., (1950). *Oltu-Göle-Ardahan-Çıldır Bölgesi’nin Jeolojik Ana Çizgileri*, M.T.A. Rapor No: 1928 (yayımlanmamış).

Burney, A.C., (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies*, 8, 157-209.

Burney, C.A. & Lang, D. M., (1971). *The Peoples Of The Hills*. Phoenix Press, London, 323.

Balkan, K., (1984). “Urartuluların Kökeni ve Dilleri”. *Belleten*, XLVIII (191-192), 1984, s. 513-521.

Belli, O., (2000). “1999 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, İzmir, 205-218.

Belli, O. ve Konyar, E. (2003). *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 172.

- Badalyan, R.S., Smith, A.T., & Avetisyan, P.S., (2003). “The Emergence of Sociopolitical Complexity in Southern Caucasia: An Interim Report on the Research of Project ArAGATS”, *Archaeology in the Borderlands. Investigation in Caucasia and Beyond*. (Eds.) Smith, A.T. & Robinson, K., Los Angeles, 2003, 540.
- Bingöl, A., (2003). *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 341.
- Badalyan, R.S., Harutyunyan, A.A., Chataigner, C., Mort, F.L., Brochier, J.E., Balasescu, A., Radu, V. & Hovsepyan, R., (2010). “The Settlement of Aknashen-Khatunarkh, A Neolithic Site In The Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009”, *TÜBA-AR*, 13, 185-218.
- Bayram, F. ve Yazar, T., (2010). “Artvin, Erzurum, Ardahan İli ve İlçelerinde Ortaçağ Gürcü Mimarisi Yüzey Araştırması-2009”, *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, İstanbul, 1-19.
- Ceylan, A. (2008). “Kağızman’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 75-94.
- Ceylan, A. (2011). “Çıldır Akçakale Kazısı Çevresinde Bölgede Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Prof. Dr. Mehmet Özsait-Nesrin Özsait Armağanı*, (Eds.) Şahin, H., Konyar, E., Ergin, G., İstanbul, 85-96.
- Castelluccia, M., (2017). “The Militarization of a Society: The Example of Transcaucasia in the Early Iron Age”. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 23 (1), 91-126.

- Çiçek, İ. (1995). “Türkiye’de Kurak Donemin Yayılışı ve Süresi (Thornthwaite Metoduna Göre)”, *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4, 77-102.
- Çilingiroğlu, A., (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 171.
- Çelik, S., (2013). *Ardahan-Göle’de Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 190.
- Diakonov, I.M. & Kashkai, S.M., (1981). *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts*. Wiesbaden, 143.
- Dinçol, A.M. ve Dinçol, B., (1992). “Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 109-117.
- Doğanay, H. ve Zaman, S., (2006). “Aktaş Gölü ve Yakın Çevresinin Coğrafyası”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 46, 23-39.
- Dönmez, Ş., (2010). “Demir Çağı’nı Anlamak, Anlatmak”. *Türkiye Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 30, 15-16.
- Demir, T., (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Geç Tunç–Erken Demir Çağı Geçiş Sürecinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Değişim*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 349.
- Erinç, S., (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 572, İstanbul, 129.

- Edwards, W.R., (1988). “The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey”. *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 119-141.
- Esin, U., (1998). “Yazı Öncesi Kùltürleri”, *Kapadokya*, (Ed.) Sözen, M., Ayhan Şahenk Vakfı Yayınları, İstanbul, 78-123.
- Erdem, A. Ü., (2009). *Doğu Anadolu’da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği (Metin)*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 525.
- Erginal, E.A., Çağatay, N., Kùkrer, S., Akbaş, A., Acar, D., Çakır, Ç. ve Öztürk Z. M., (2015). *Çıldır Gölü (Kuzeydoğu Anadolu) Geç Holosen iklim Kayıtları*, IV. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu 2015, On dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, Bildiriler Kitabı, 4.
- Erginal, E.A., (2016). “Ardahan İlinin Coğrafik Özellikleri”. *Ardahan Kale ve Kuleleri*, (Ed.) Patacı. S. Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA) Yayınları, Kars, 10.
- Ergürer, H., (2018). “Gövezli Tepesi Höyük Demir Çağı Seramikleri”. *TÜBA-AR*, 22 (22), 63-93.
- Erb-Satullo, N.L., (2019). “The Innovation and Adoption of Iron in the Ancient Near East”, *Journal of Archaeological Research*, 27, 557-607.
- Güneri, S., (1992). “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXX, 149-195.
- Gündoğdu, H., (2000). *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, T.C. Ardahan Valiliği Kùltür Yayınları No:4, Ankara, 283.
- Güneri, A.S., (2007). “Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova’da Geç Karaz Kùltürü Evresi Yerleşmeleri ile İlgili Arkeolojik Keşifler”, *Doğudan Yükselen Işık*

Arkeoloji Yazıları: Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, (Eds.) Can, B., Işıklı, M., İstanbul, 267-324.

Genz, H., (2011). “The Iron Age in Central Anatolia”, *The Black Sea, Greece, Anatolia And Europe in The First Millennium BC*. (Eds.) G. R. Tsetskhladze, Leuven–Paris–Walpole, Ma, 331-368.

Güney, E. ve İnan, N., (2015). *Geo-Yerbilim Sözlüğü*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 536.

Harmankaya, S., (1996). “Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *TAY-1: Paleolitik/Epipaleolitik* (Eds.) Harmankaya, S. Tanındı, O., Ege Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 7-21

Harmankaya, S., (1998). “Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, (Eds.) Harmankaya, S., Tanındı, O., Özbaşaran, M., *Tay-3 Kalkolitik Çağ*, Ege Yayınları, İstanbul, 8-14.

Hauptman, H. ve Özdoğan, M., (2007). “Anadolu’da Neolitik Devrim”. *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Eds.) C. Lichter-S. Gün, Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, 404-410.

Hayrapetyan A., Martirosyan-Olshansky, K., Gregory E. A. & Avestiyan P., (2014). “Preliminary Results of The 2012 Excavations at The Late Neolithic Settlement of Masis Blur”, *Stone Age of Armenia*, (Eds.) Gasparyan, B., Arimura, M., Kanazawa University-Japan, 177-190.

Işıklı, M., (2011). *Doğu Anadolu: Erken Transkafkasya Kültürü Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 318.

- Kökten, İ.K., (1943). “Kars’ın Tarih Öncesi”, *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara. 194-204.
- Koşay, H.Z., (1943). “Karaz Sondajı”, *III. Türk Tarih Kongresi I*, Ankara.
- Kökten, İ.K., (1945). “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 (5), 465-486.
- Kökten, İ.K., (1944). “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”. *Belleten*, VIII (32), 659-680.
- Kökten, İ.K., (1945). “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 (5), 465-486.
- Kırzioğlu, M.F., (1953). *Kars Tarihi*. Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, 587.
- Kökten, İ.K. (1953). “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, *DTCFD*, 11/2-4, 177-209.
- Koşay, H.Z. ve Turfan, K., (1959). “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten*, 91, 349-413.
- Koşay, H.Z., (1961). “Pulur Kazısı, 1960”, *TAD*, XI (1.Cilt), 25-28.
- Kökten, İ. K., (1975). “Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları*, V, Ankara, 95-104.
- Koçman, A., (1979). *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Erzurum, 262.

- Ketin, İ., (1983). *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı, İstanbul, 593.
- Koçman, A., (1984). “The Soils of the Upper Kura Watershed Area (NE Anatolia)/Yukarı Kura Nehri Havzasının Toprakları (KD Anadolu)”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 2 (1), 151-176.
- Koçman, A., (1990). “Kura Nehri Yukarı Havzasında Doğal Bitki Toplulukları ve Yetiştirme Ortamı Özellikleri (NE Anadolu)”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 1 (5), 44-54.
- Kadiroğlu-Leube, M., Yazar, T. ve Karaca, Z., (1996). “1995 Yılı Tao-Klardjetie Yüzey Araştırması”, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 397-405.
- Köroğlu, K., (1996). “1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”. *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*. Ankara, 376-380.
- Köroğlu, K., (1998). “1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”. *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, Ankara, 133-143.
- Konukçu, E., (1999). *Ardahan Tarihi*. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları NO: 2, Ankara, 301.
- Kiguradze, T., (2001). “Caucasian Neolithic”, *Encyclopedia of Prehistory Volume 4: Europe*, (Eds.) Peregrine, P. N., Ember, M., New York-USA, 55-76.
- Köroğlu, K., (2001). “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”. *Belleten* LXIV/241,.733.

- Kaya, G., (2004). *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004, 256.
- Köroğlu, K., (2005). "The Northern Border of the Urartian Kingdom", *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van*, 6-10 August 2001, (Eds.) Çilingiroğlu, A., Darbyshire, G., British Institute of Archaeology at Ankara, London, 99-106.
- Kalkan, H., (2008). *MÖ 6-4. Yüzyillarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 424.
- Khatchadourian, L., (2011). "The Iron Age in Eastern Anatolia", *Ancient Anatolia 10,000–323 B.C.E.* (Eds.). Steadman S. R., G. McMahon. Oxford University Press, New York, 464-499.
- Koday, Z., (2014). Çıldır Gölü'nde balıkçılık. *Türk Coğrafya Dergisi*, 0 (37) , 171-182.
- Köroğlu, K., (2018). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*. İletişim Yayıncılık, İstanbul, , 2018, 229.
- Kuhrt, A., (2019). *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 3000-330) Cilt II*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 533.
- Lahn, E., (1951). "Bazı Türkiye Göllerinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi Hakkında", *M.T.A. Dergisi*, 41, 118-125.
- Mellink, J. M., (1968). "Archaeology in Asia Minor". *American Journal of Archaeology*, 72 (2), (April), ss. 134-135.

- Özbek, O. ve Yükmen, B., (2000). “1971 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 1, 111-118.
- Özbek, O. ve Yükmen, B. (2001). “1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 2, 145-153.
- Özdoğan, M. (2007). “Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”. *Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları, 12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı”*, (Ed.) Nezih Başgelen, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 9-20.
- Öztürk, M.Z., Çetinkaya, G. ve Aydın, S., (2017). “Köppen-Geiger İklim Sınıflandırmasına Göre Türkiye’nin İklim Tipleri”, *Coğrafya Dergisi*, 35, 17-27.
- Öztürk, M.Z. ve Kılıç, H., (2018). “Ardahan’da İklim Parametrelerindeki Değişimin Zamansal Analizi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 70, 37-42.
- Pamay, B., (1966). “Doğu Anadolu ve Orman Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 0 (0), 1-12.
- Parker, A., (1999). “Northeastern Anatolia: On the Periphery of Empires”. *Anatolian Studies*, 49, 133-142.
- Payne, M.R. (2006). *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 423.
- Polat, F., (2013). *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yayla Mimarisi (Etnoarkolojik Bir Bakış)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 244.

- Patacı, S. (2014a). “Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”. **32. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Gaziantep, 99-116.
- Patacı, S. ve Oral, Ö., (2014b). “Medieval Georgian Archaeology in Ardahan According to the Results of the Latest Studies”, **Abstracts of Papers, 3rd International Conference: Tao-Klarjeti**, Tbilisi, 260-263.
- Patacı, S. ve Laflı, E., (2014c). “Kafkasya Arkeolojisinde Yeni Gelişmeler: Ardahan İli Yüzey Araştırması–2013”. **Haberler Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü**, 38, 32-34.
- Patacı, S. (2015a). “Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan”. **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı-II**, 72, s. 57.
- Patacı, S., (2015b). “Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”. **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Erzurum, 81-100.
- Patacı, S. (2015c). “Archaeological Surveys Of Ardahan In Northeastern Anatolia In 2013”, **Recent Studies on the Archaeology of Anatolia**. (Eds.) Laflı, E., Patacı, S. British Archaeological Reports International Series 2750, Archaeopress, Oxford, 467-480.
- Patacı, S. ve Laflı, E. (2015ç). “Surveys In Ardahan On The Turkish-Georgian Borderline In 2013 and 2014”, **Anatolia Antiqua**, XXIII, 229-248.
- Patacı, S., Yıldırım, N., Oral, Ö., Bozoğlu, İ. ve Altun, S., (2016a). “Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları”, **34. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Edirne, 175-200.

- Patacı, S., (2016b). “Ardahan Kale ve Kuleleri”, ***Ardahan Kale ve Kuleleri***, (Ed.) Patacı, S., Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA) Yayınları, Kars, 28-95.
- Patacı, S. ve Laflı, E. (2016c) “Field Surveys In Ardahan In 2015”. ***Anatolia Antiqua***, XXIII, 281-297.
- Patacı, S. ve Laflı, E. (2017). “Field Surveys In Ardahan In 2016”. ***Anatolia Antiqua***, XXV, 115-126.
- Patacı, S. ve Oral-Patacı, Ö. (2018). “Some Iron Age and Medieval Sites in Göle District of Ardahan”. ***History, Archaeology, Ethnology***, 1 (1), 16-30.
- Patacı, S. (2019a) “Yeni Araştırmaların Sonuçlarına Göre Ardahan’ın Arkeolojik Buluntuları”. ***Ardahan Değerlemeleri -I- Sosyo-Politik, Kültürel ve İktisadi Bağlamda Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar***, (Ed.) Kurtbaş İ., Nobel Bilim Eserleri, Ankara, 119-163.
- Patacı, S. ve Laflı, E., (2019b). “Ardahan’da Arkeolojik Araştırmalar: 2015 Yılı Yüzey Araştırması”, ***Rıfat Ergeç Armağanı***, (Eds.) Demir, T., Ekici, M., Dinç, Ş. M. Tarhan Ç. M.. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Gaziantep, 261-275.
- Patacı, S. ve Oral Patacı, Ö. (2019c). “Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”. ***Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi***, 1, 95-123.
- Patacı, S. (2019d). “Ardahan’daki Gölge ve Çobanköy Demir Çağı Alanları”. ***Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi***, 41, 106-119.

- Patacı, S. (2019e) “Göle’deki Balçesme Arkeolojik Buluntuları/Archaeological Finds of Balçesme in Göle”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 66 (12), 547-556.
- Patacı, S. ve Oral-Patacı, Ö. (2020a). “Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 47, 222-255.
- Patacı, S. ve Altun, S. (2020b). “Ardahan İli 2018 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Genel Değerlendirme”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (6), 1863-1872.
- Sayce, A.H., (1929). Some New Vannic Inscriptions (Nos. XCIII-C), *The Journal of The Royal Asiatic Society*. London, 297-336.
- Sagona, A., (1984). *The Caucasion Region in The Early Bronze Age Part I*, Bar International Series: 214, Oxford, 141.
- Sagona, A., Erkmen, M., & C. Sagona, (1996). “Excavations at Sos Höyük, 1995”. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 137-143.
- Smith, A.T. & K. Kafadarian, (1996a). “New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project”. *Iran*, 34 (1), 23-37.
- Smith, A.T., (1996b). *İmperial Archipelago: The Making Of The Urartian Landscape In Southern Transcaucasia*. Doktora Tezi, The University of Arizona, Tucson, 490.

- Smith, A.T., (1999). "Late Bronze/Early Iron Age Fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological Considerations". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 5 (2), 73-97.
- Sagona, A., Sagona, C. & Özkorucuklu, H., (1995). "Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report", *AS*, 45, 193-218.
- Sagona, A., Erkmén, M., Sagona, C. & Howells S., (1997). "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report". *Anatolica*, XXIII, 181-226.
- Sagona, A., (2000). "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia". *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires*, 329-373.
- Sevin, V., (2003). *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıçtan Pers Egemenliğine Kadar*. İletişim Yayınları, İstanbul, 319.
- Sevin, V. (2005). "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi kronolojisi, kökeni aranan bir devlet: Urartu". *Belleten*, 68 (252), 355-386.
- Salvini, M., (2006a). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. (çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 287.
- Salvini, M., (2006b). "Die Felsinschrift Argıştis I. bei Ortakent, Kreis Hanak (Osttürkei)". *Orientalia*, 75 (1), 73-83.
- Selen, H.H. (2014). "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", *Türk Coğrafya Dergisi*, 2014, 102-109.
- Sagona, A. & Zimansky, P., (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000 – 550*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 388.

- Sagona, A., (2018). *The Archaeology of The Caucasus From Earliest Settlements to The Iron Age*, Cambridge University Press, New York–USA, 562.
- Şimşek, O., (2019). “Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler”, *Belgü*, 4, 2019, 103-127.
- Tekinalp, M. ve Ekim, Y., (2005). *Sazpegler, Kuzeydoğu Anadolu’da Bir Ortaçağ Yerleşimi/Sazpegler. A Medieval Settlement in North Eastern Anatolia*, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları:3/Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Publications of Archaeological Salvage Excavations:3, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi/Gazi University Research Center for Archaeology, Ankara, 281.
- Topaloğlu, Y., (2006). *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 237.
- Topaloğlu, Y., (2009). *Kuzeydoğu Anadolu’da Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2009, 430.
- Topaloğlu, Y., Günaşdı, Y., Bingöl, A. ve Ceylan, A., (2010). “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, İstanbul, 1-19.
- Tiryaki, S. (2018). “Başlangıçtan Orta Demir Çağı’na Kadar Dağlık Doğu Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Yapısı”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XXXVII, 621-661.

Yakar, J., (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*. (çev. Selen Hırçın Riegel). Homer Kitabevi, İstanbul, 464.

Yaylalı, S., (2007). “Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü”, (Eds.) B. Can, M. Işıklı, *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları: Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, İstanbul. s. 165-185.

Yiğitpaşa, D., (2010). *Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (MÖ 6.-4. Y.Y.) Çanak Çömleği*. Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 595.

İnternet Kaynakları

TUİK, 2021. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>
Erişim Tarihi (16.03.2021).

RESİMLER

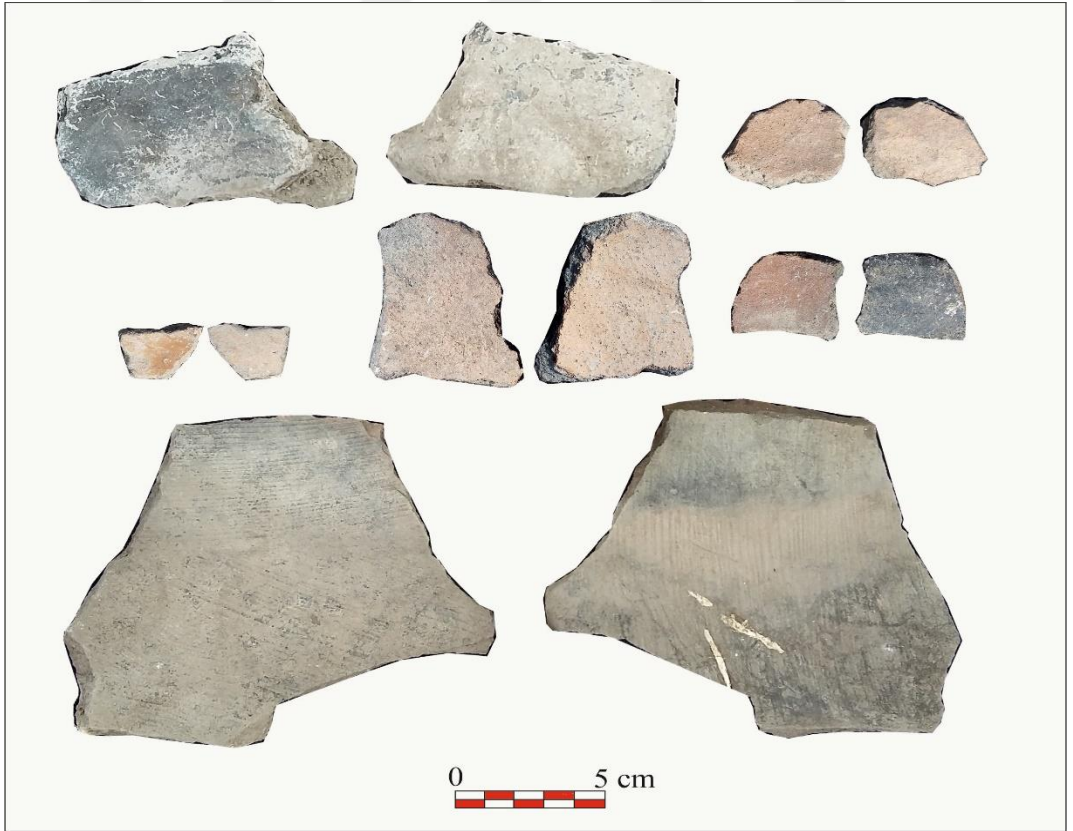
Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

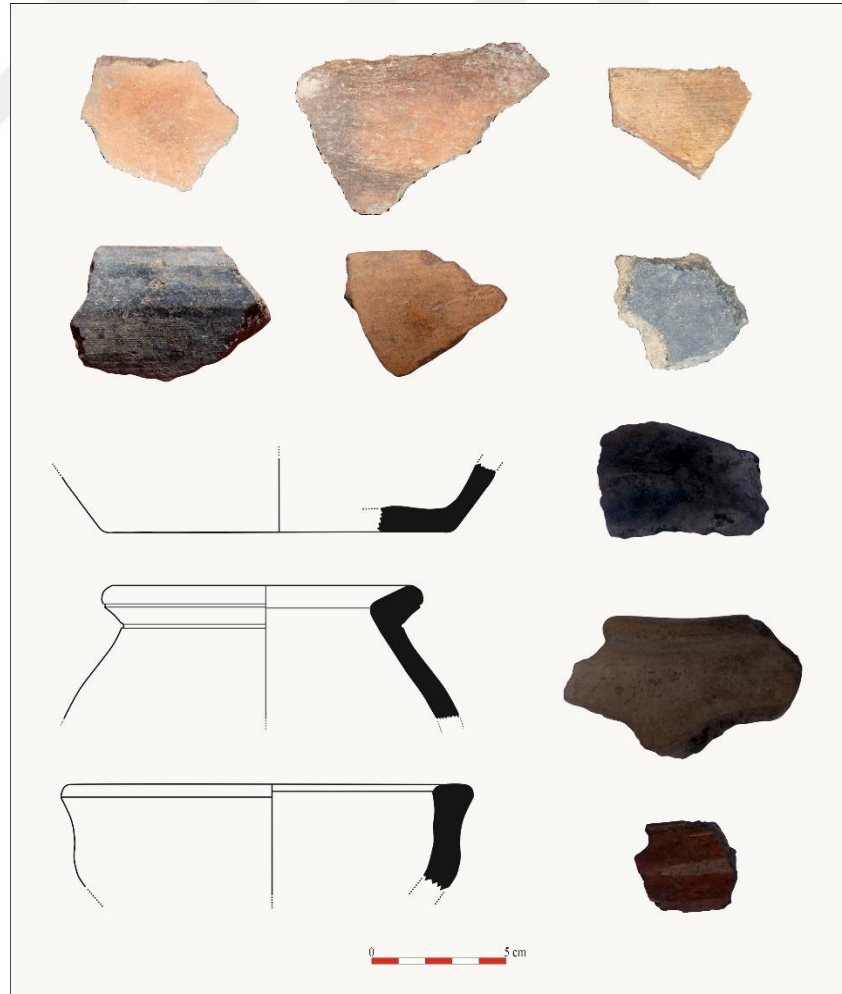
Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

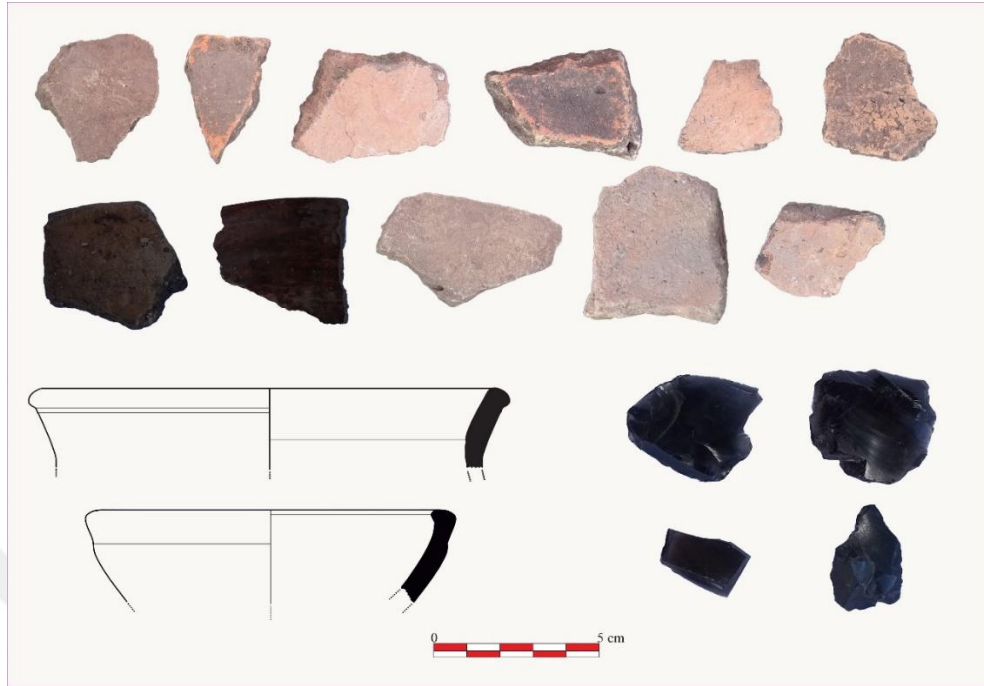
Resim 20

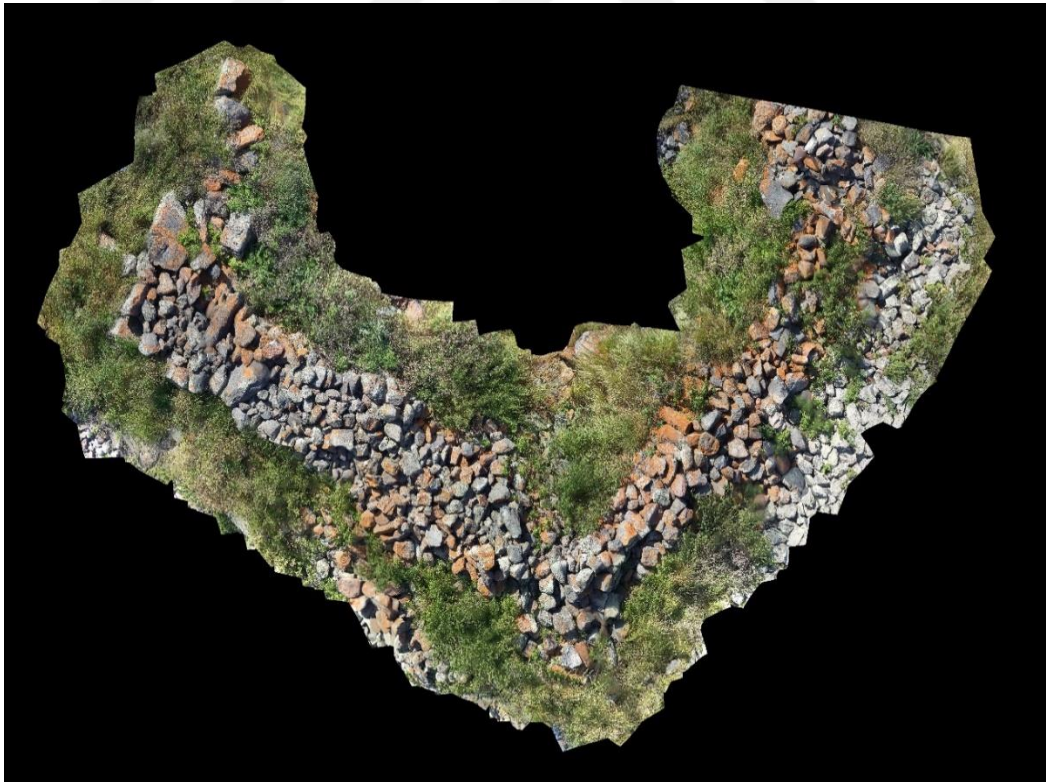
Resim 21

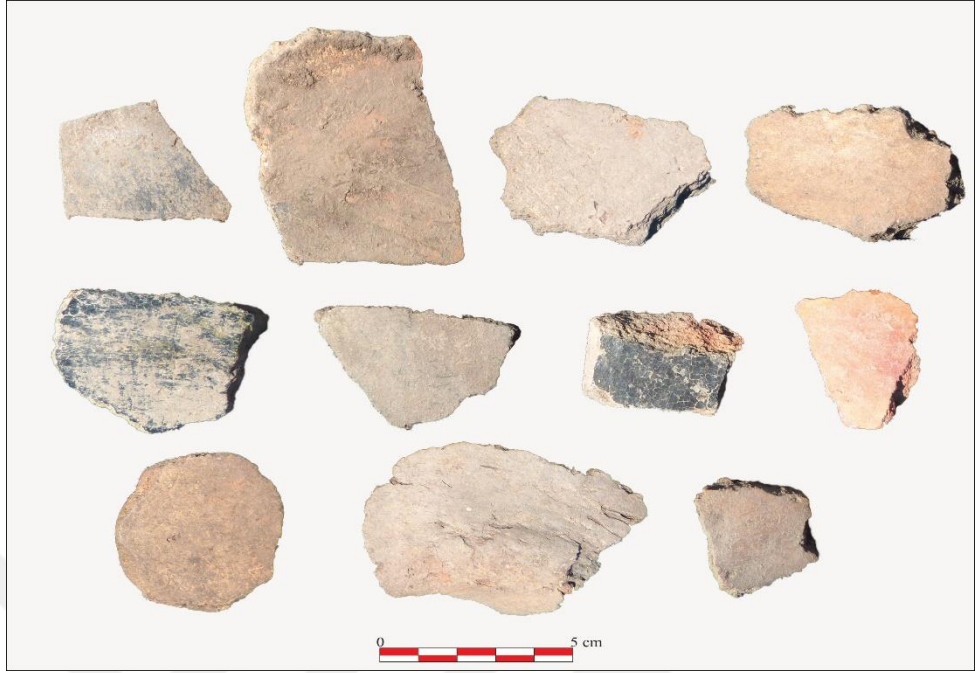
Resim 22

Resim 23

Resim 24

Resim 25

Resim 26

Resim 27

Resim 28

Resim 29

Resim 30

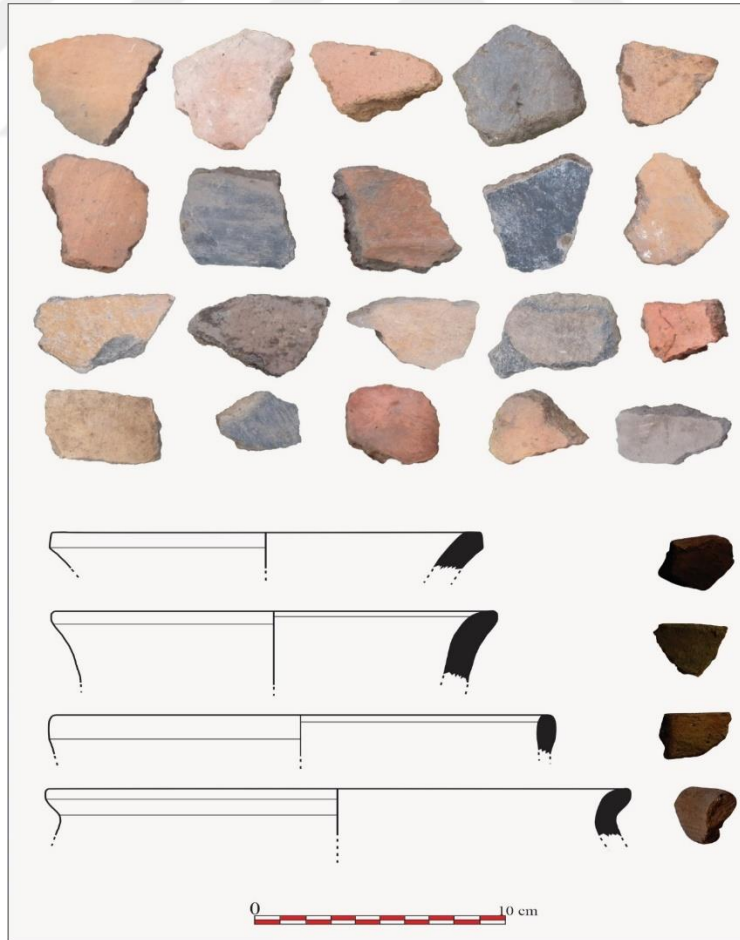
Resim 31

Resim 32

Resim 33

Resim 34

Resim 35

Resim 36

Resim 37

Resim 38

Resim 39

Resim 40

Resim 41

Resim 42

Resim 43

Resim 44

Resim 45

Resim 46

Resim 47

Resim 48

Resim 49

Resim 50

Resim 51

Resim 52

Resim 53

Resim 54

Resim 55

Resim 56

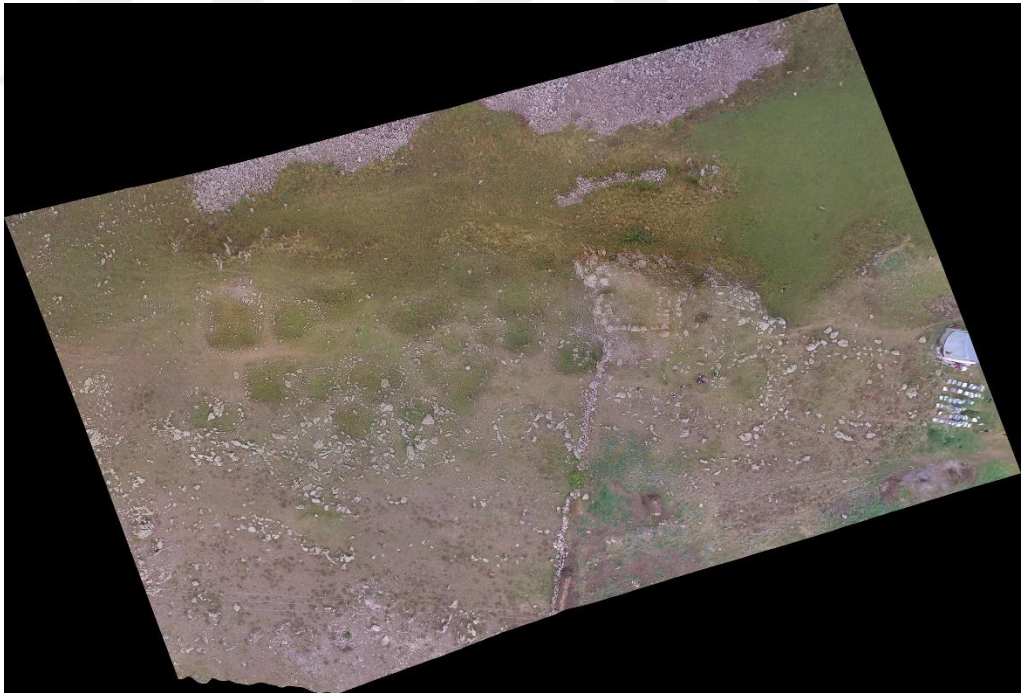
Resim 57

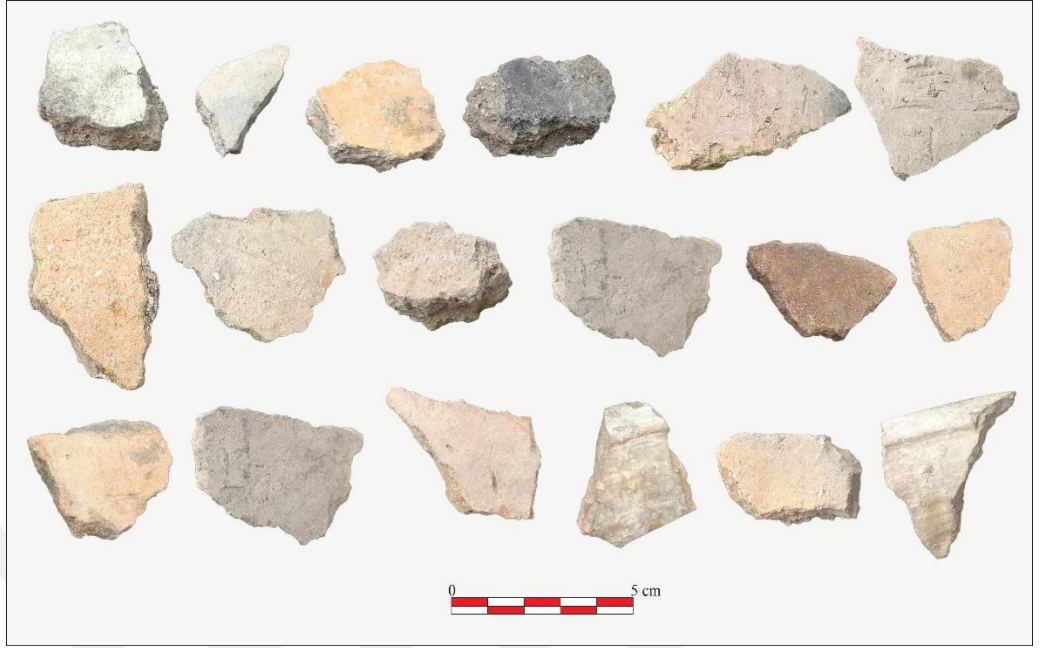
Resim 58

Resim 59

Resim 60

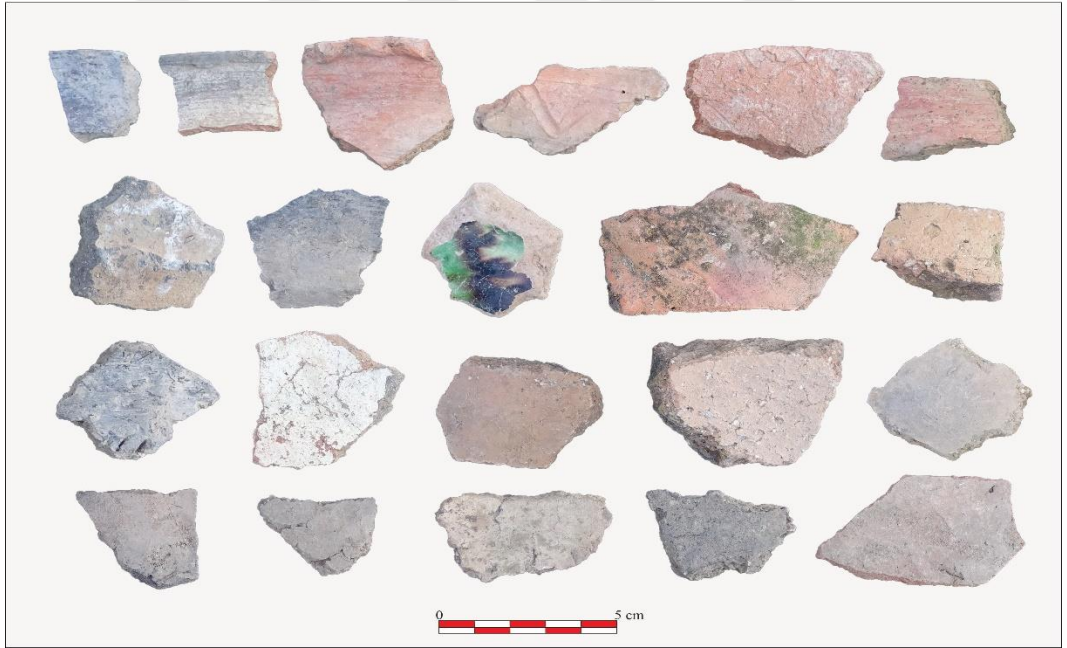
Resim 61

Resim 62

Resim 63

Resim 64

Resim 65

Resim 66

Resim 67

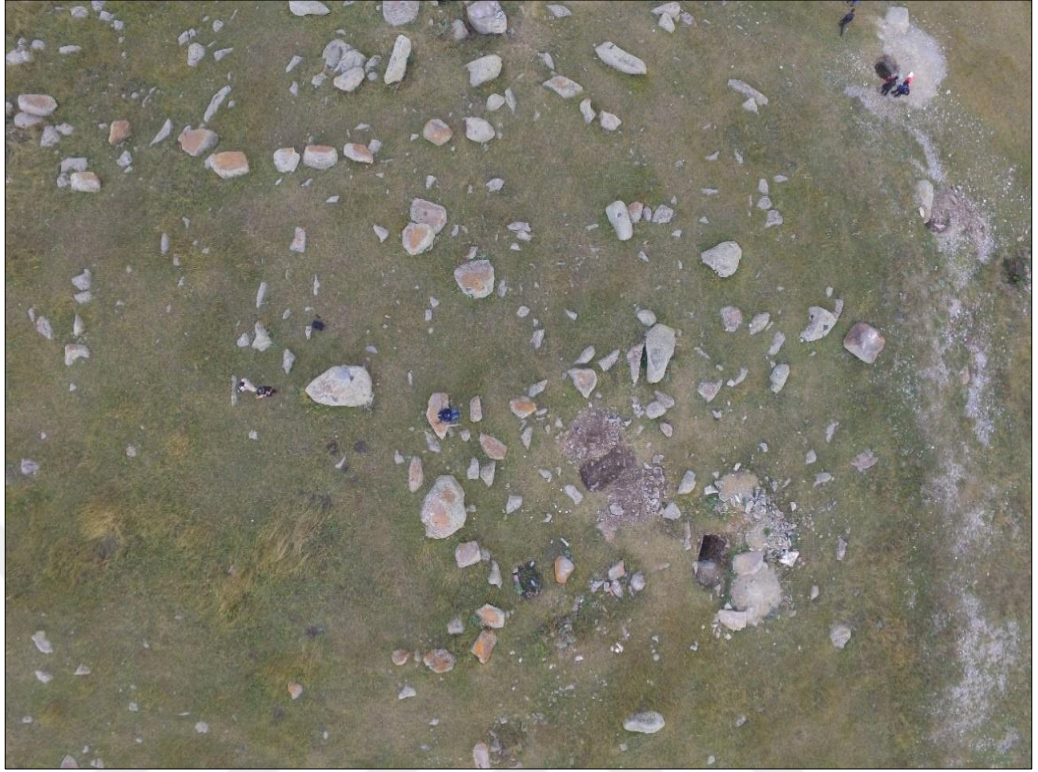
Resim 68

Resim 69

Resim 70

Resim 71

Resim 72

Resim 73

Resim 74

Resim 75

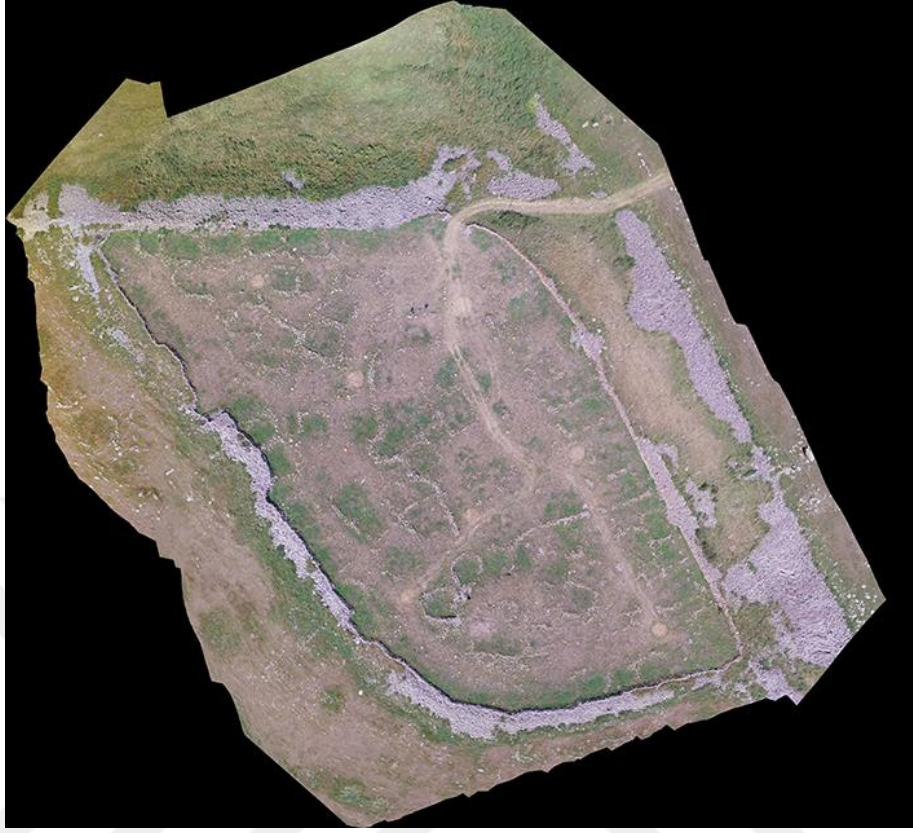
Resim 76

Resim 77

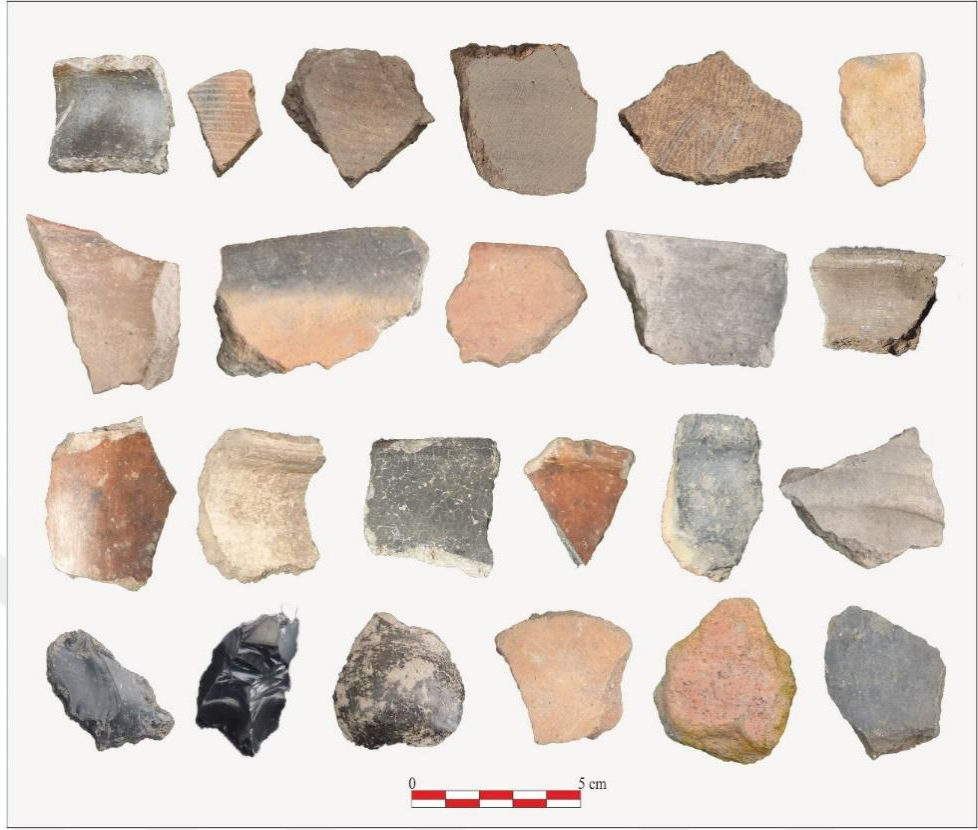
Resim 78

Resim 79

Resim 80

Resim 81

Resim 82

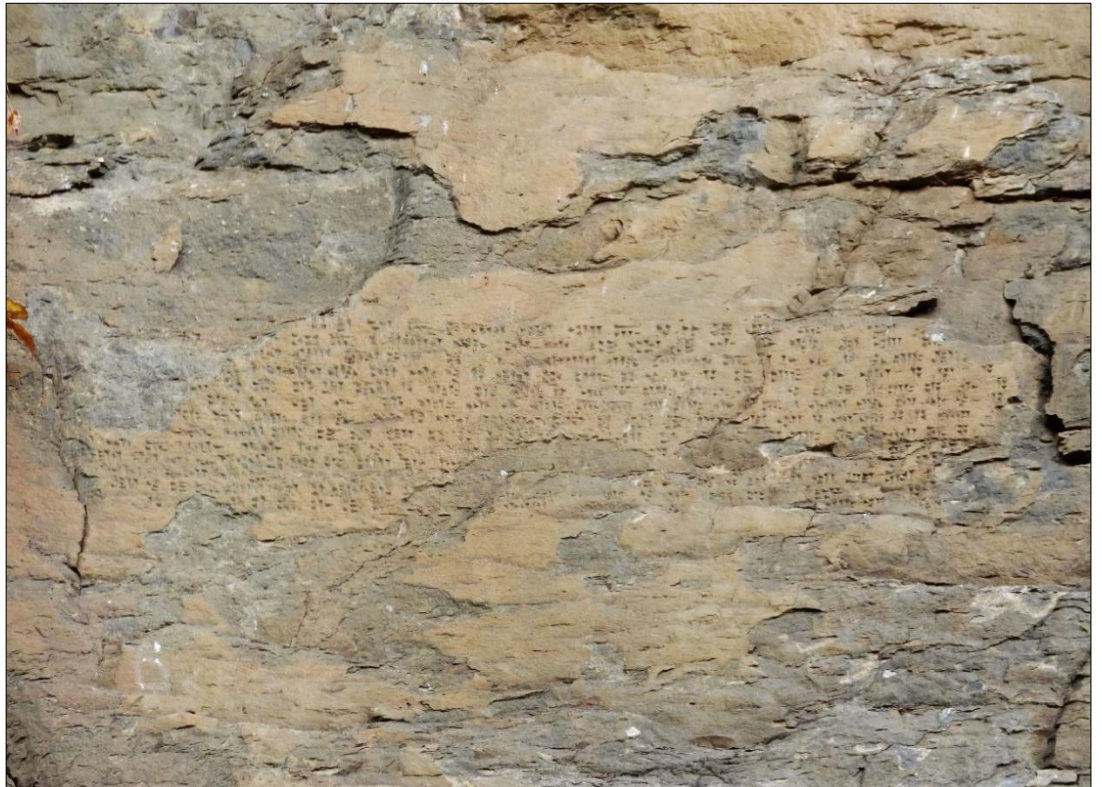
Resim 83

Resim 84

Resim 85

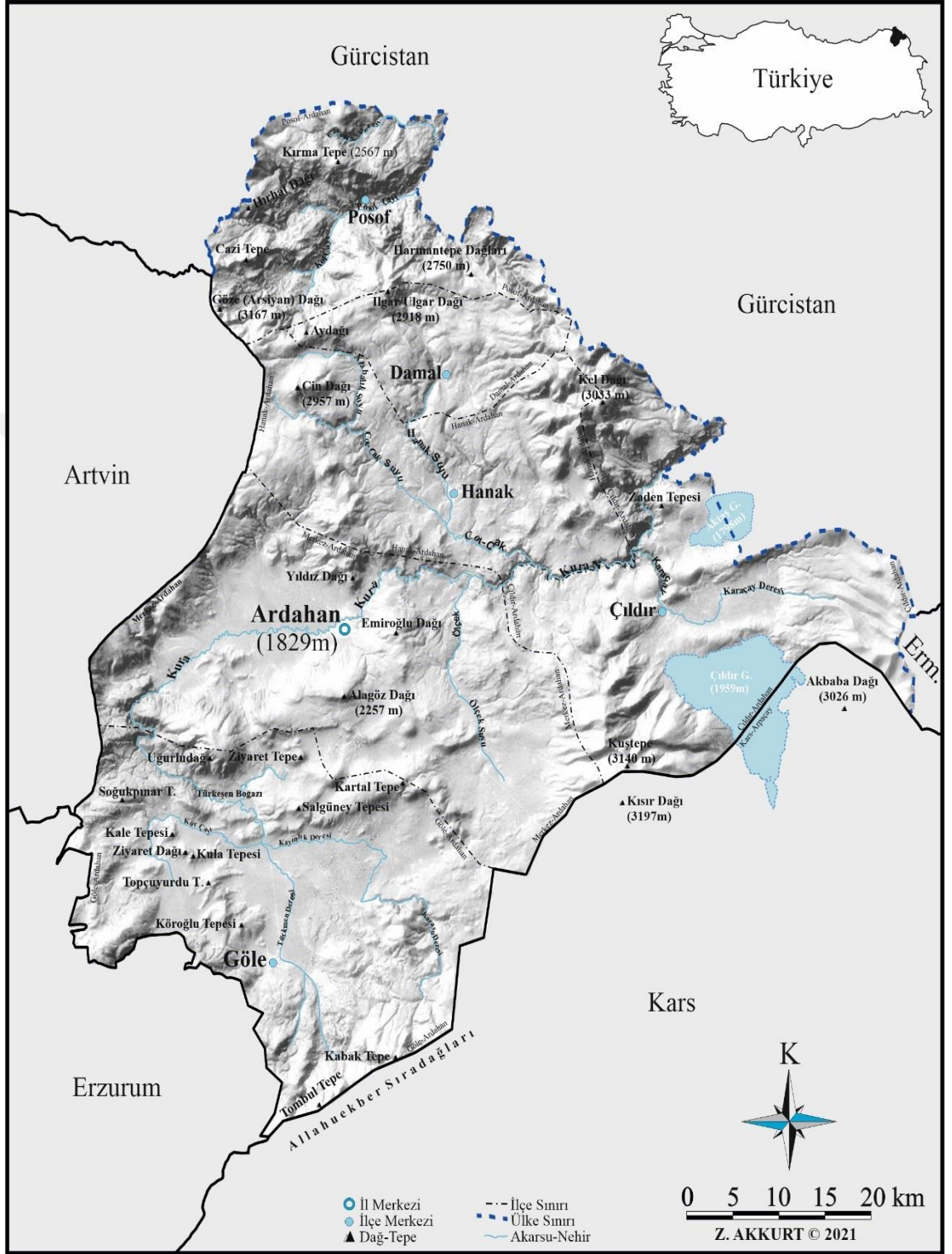

Resim 86

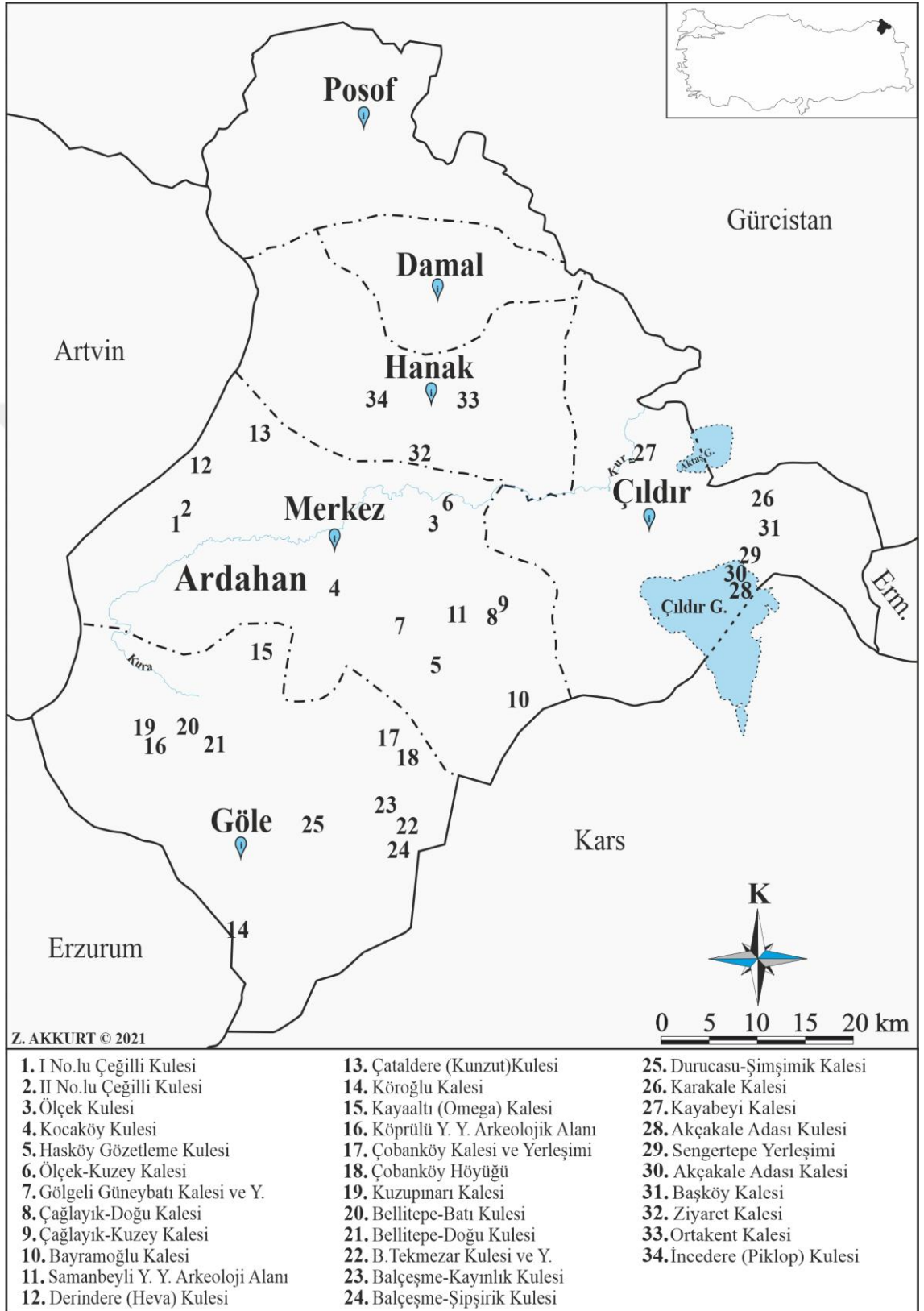

Resim 87

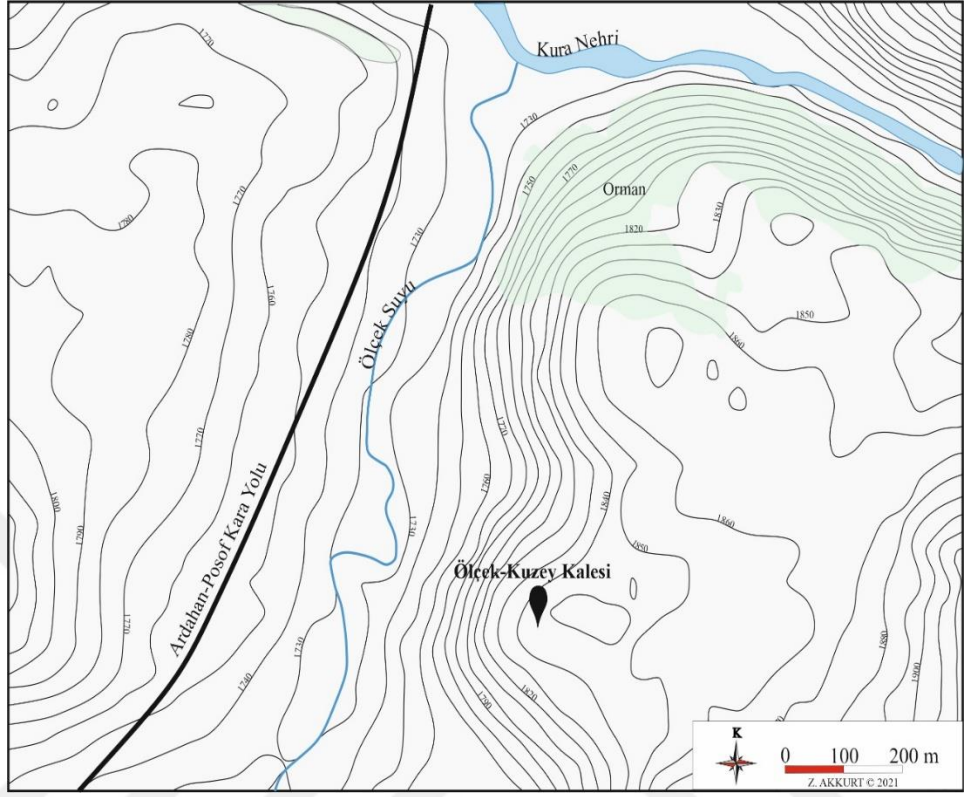
HARİTALAR

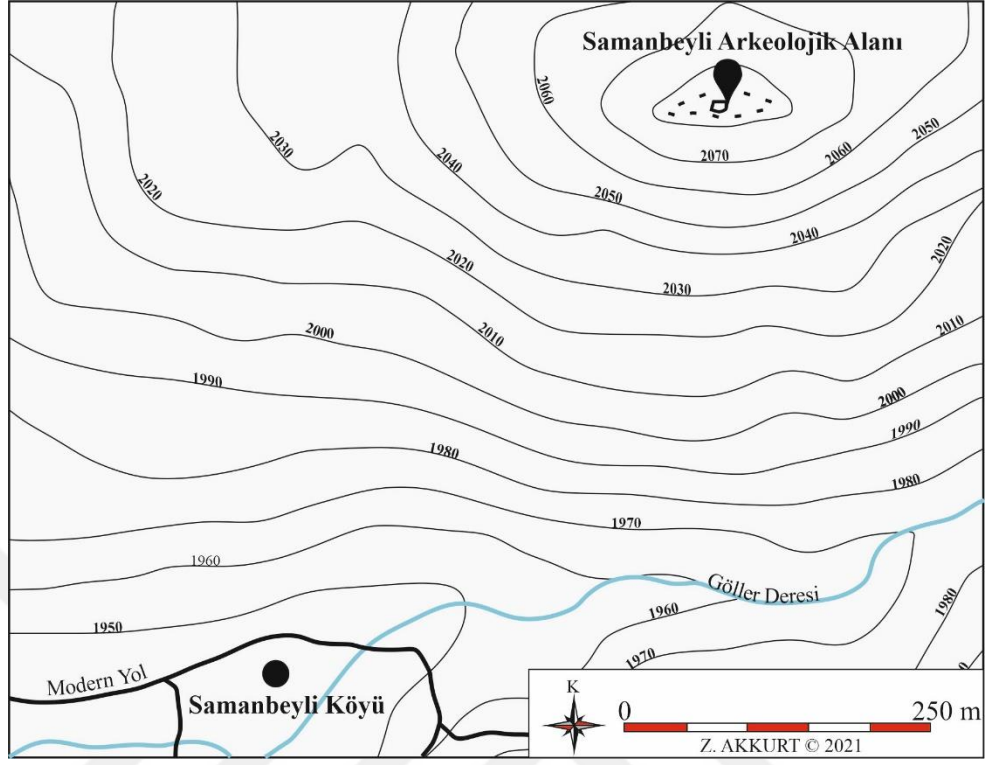

Harita 1

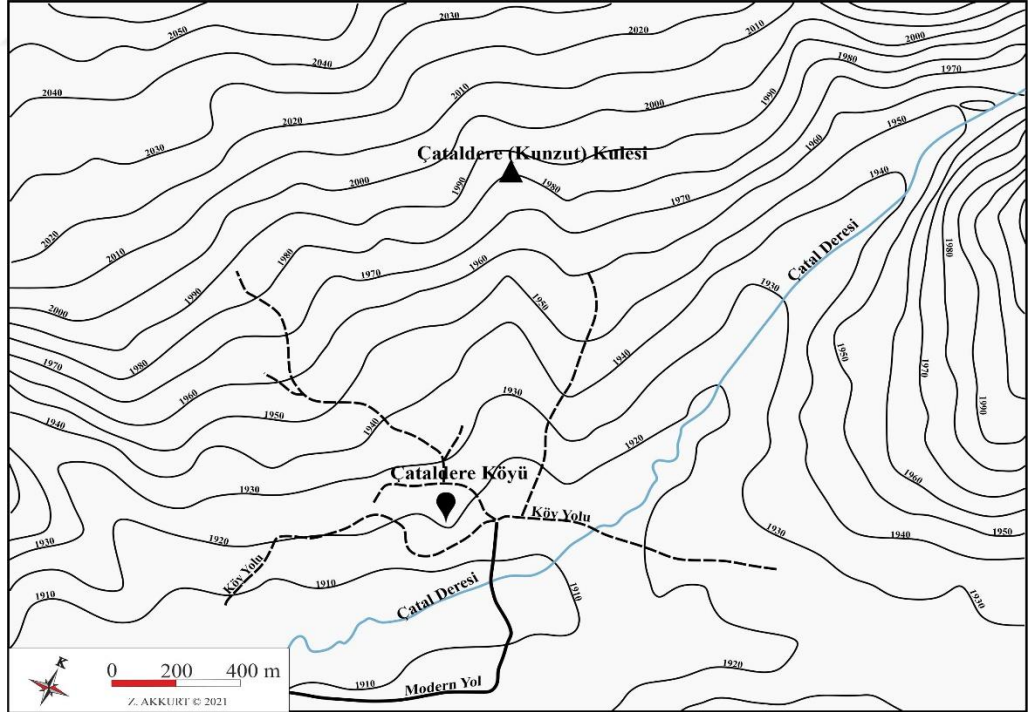

Harita 2

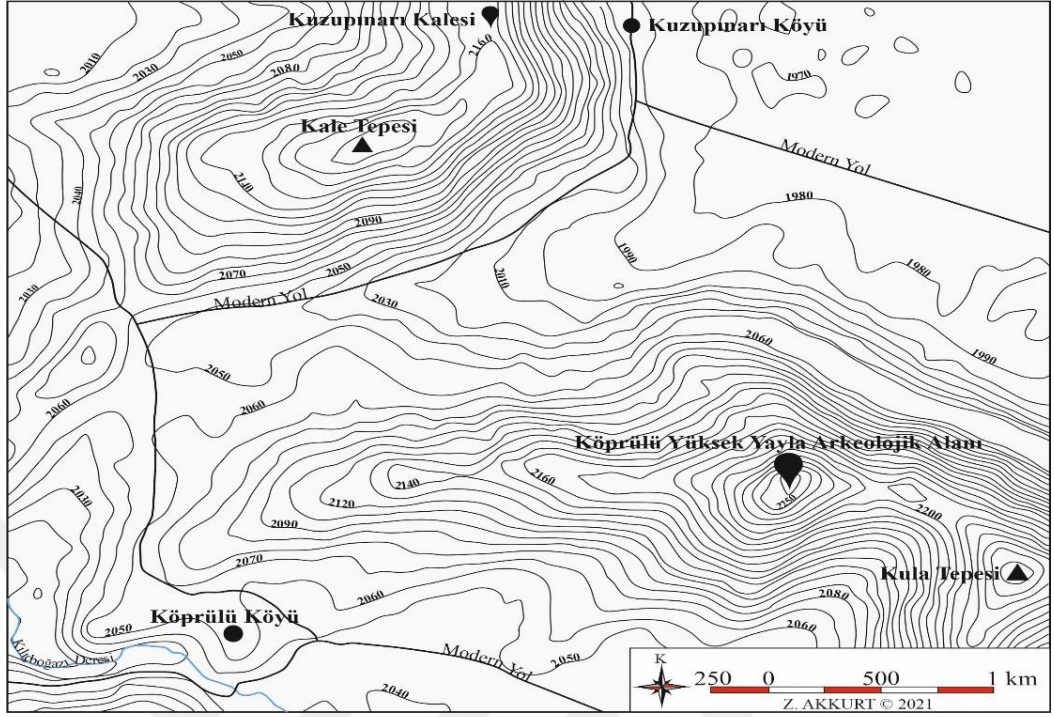

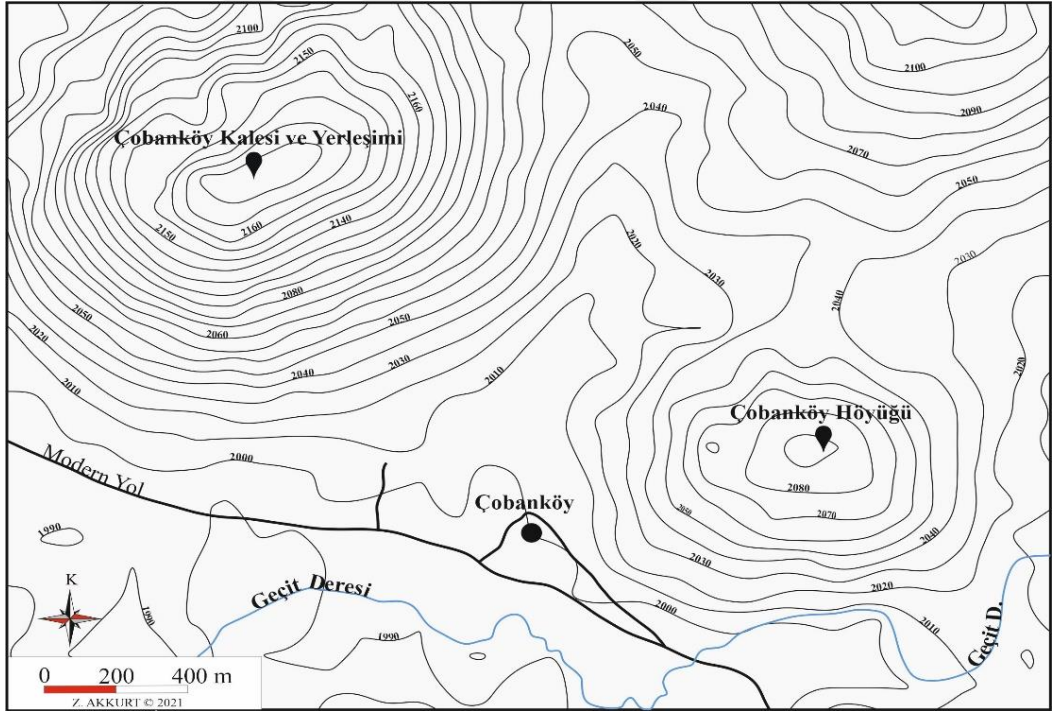
Harita 5

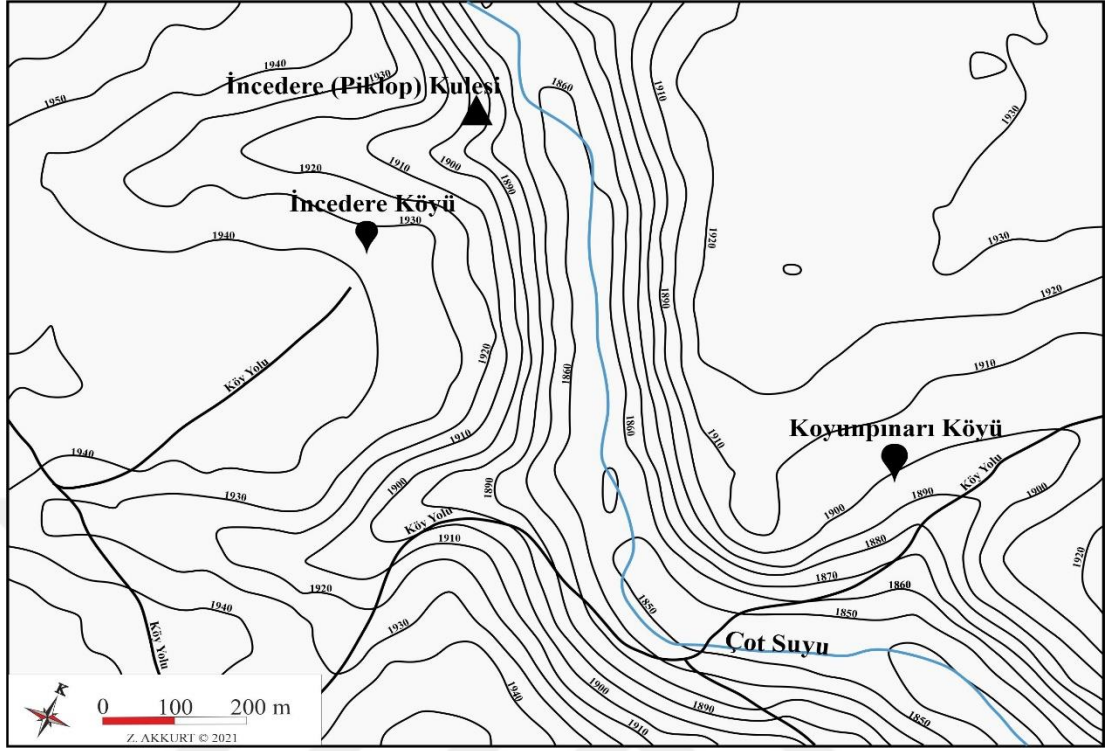
Harita 6

Harita 7

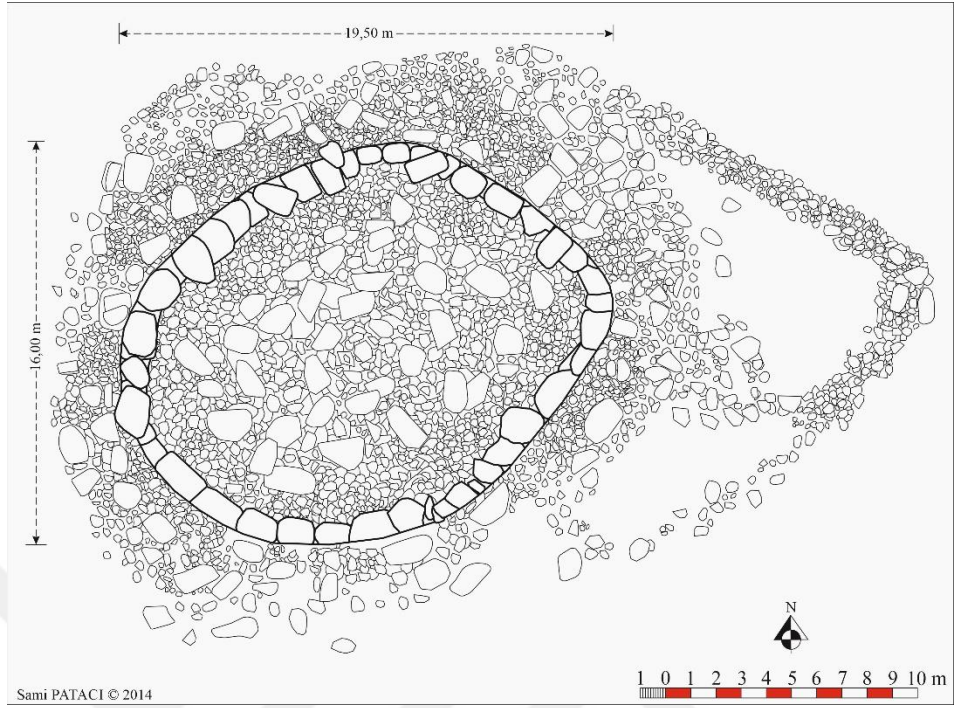
Harita 8

Harita 9

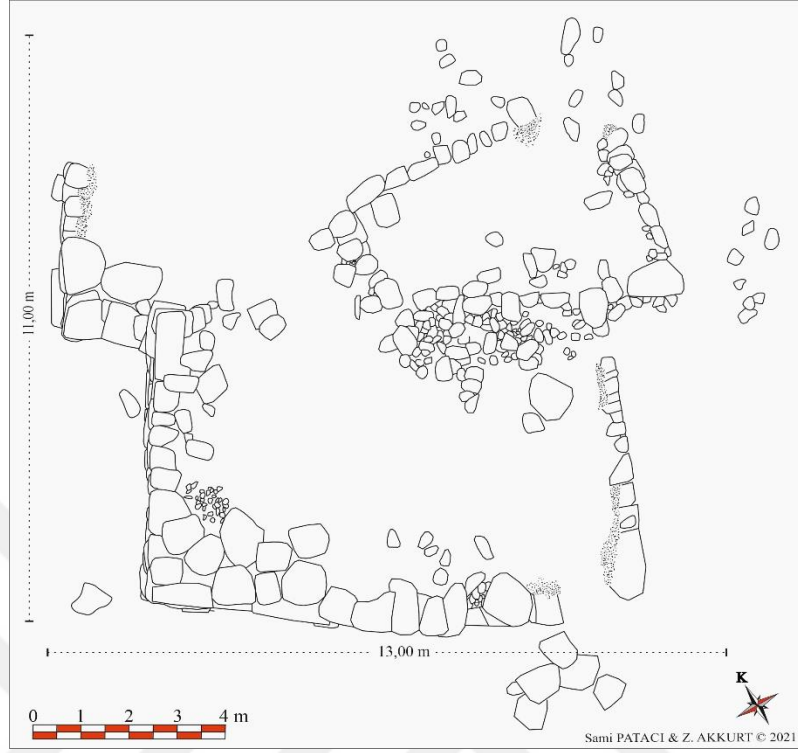
ÇİZİMLER

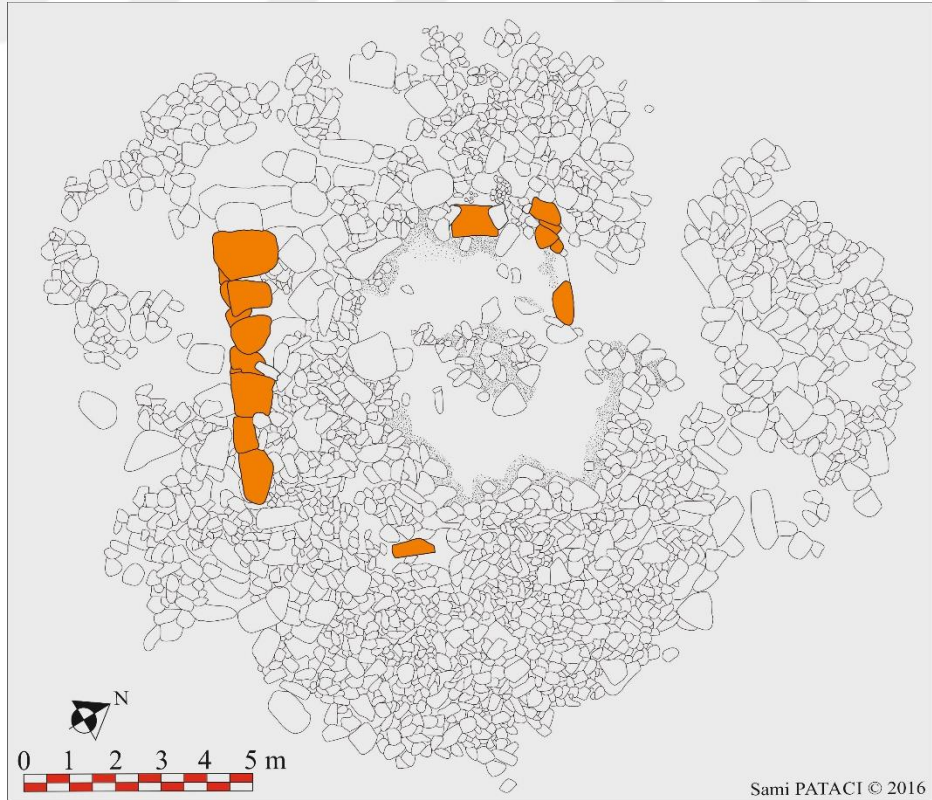
Çizim 1

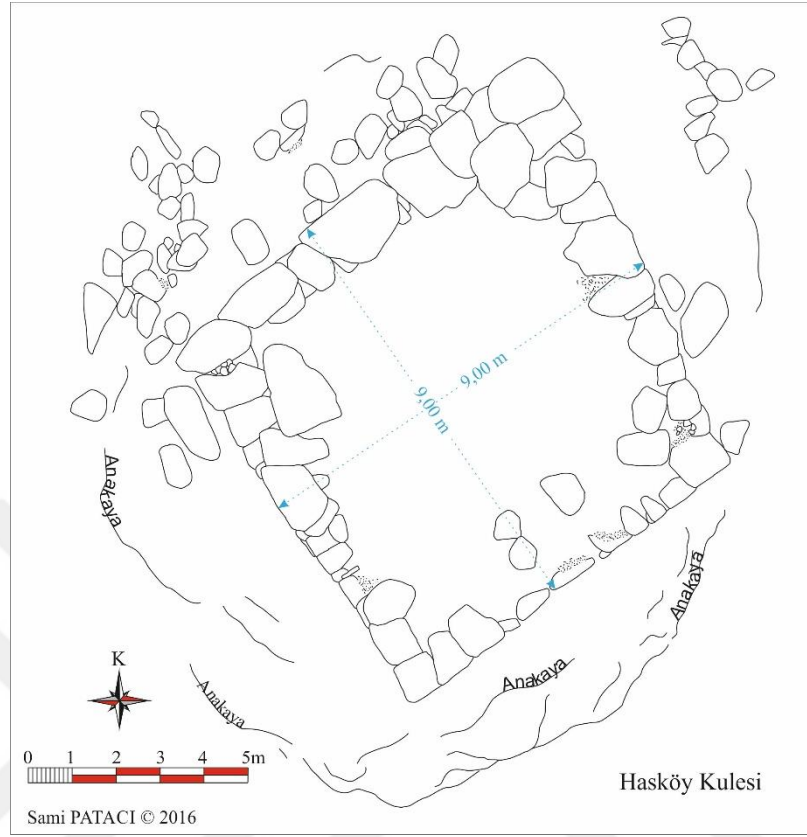
Çizim 2

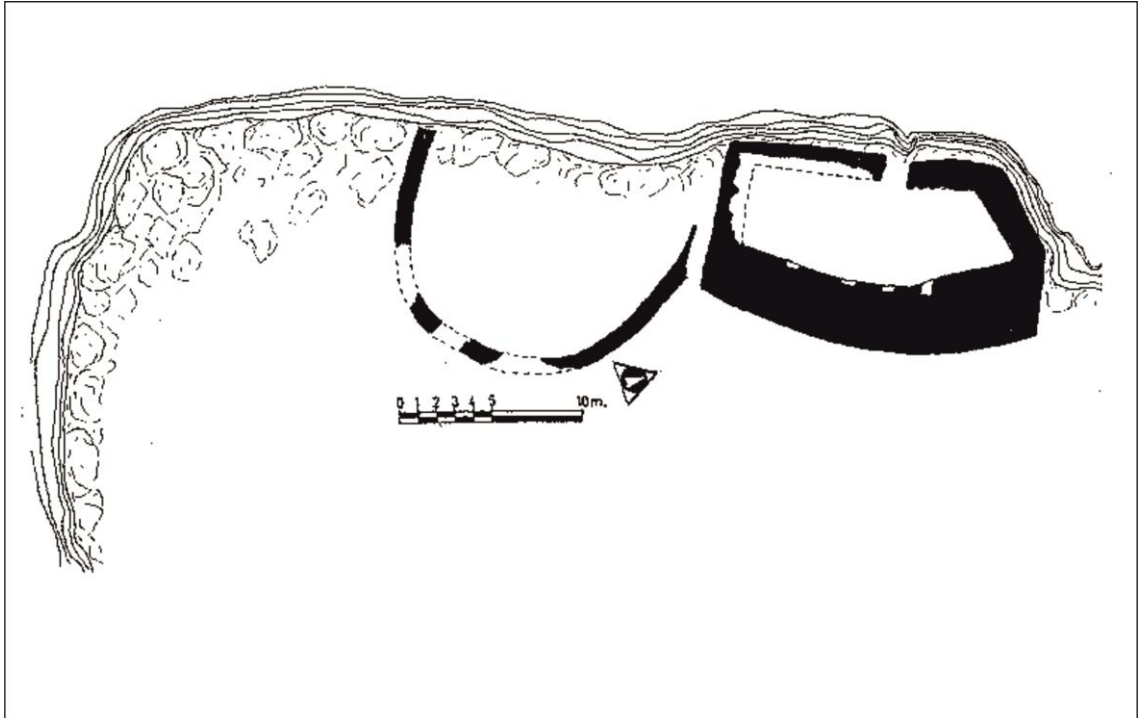
Çizim 3

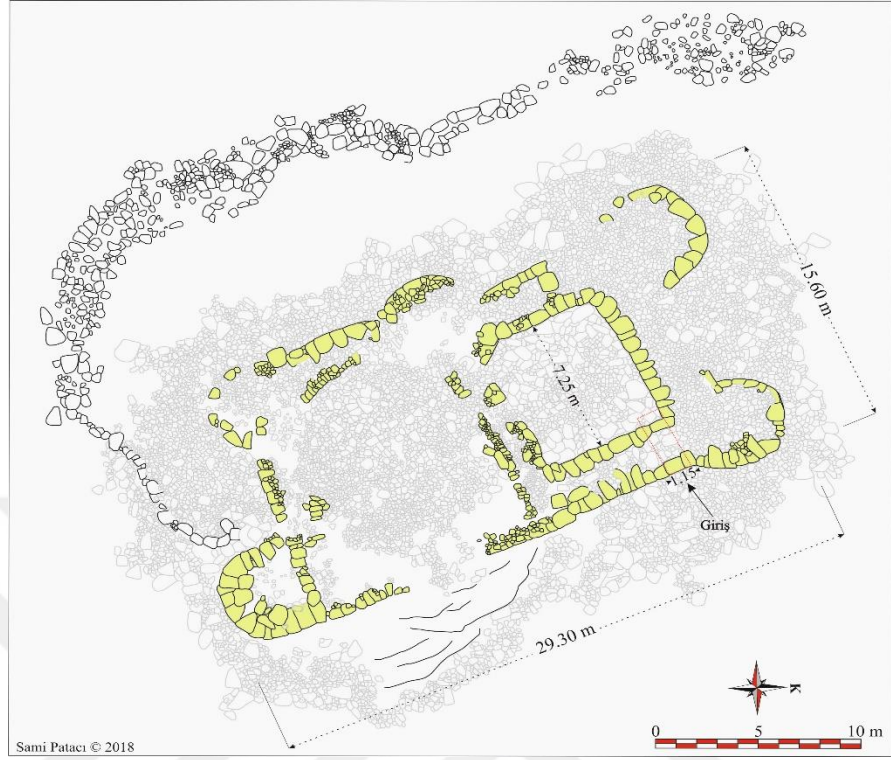
Çizim 4

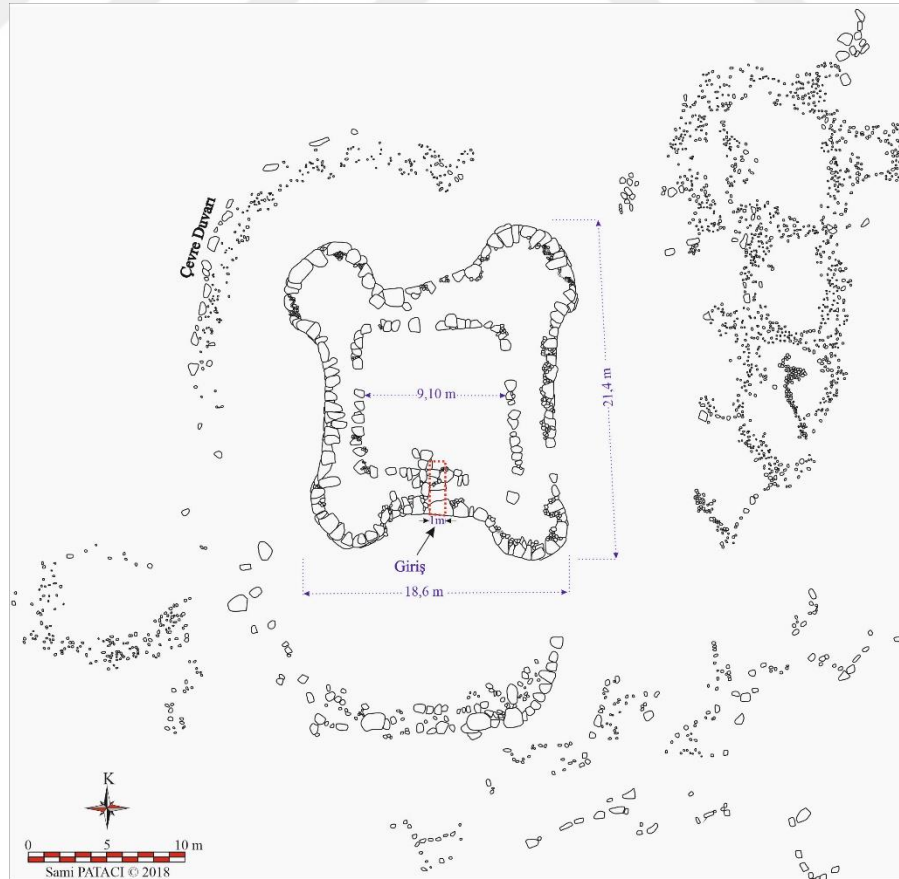
Çizim 5

Çizim 6

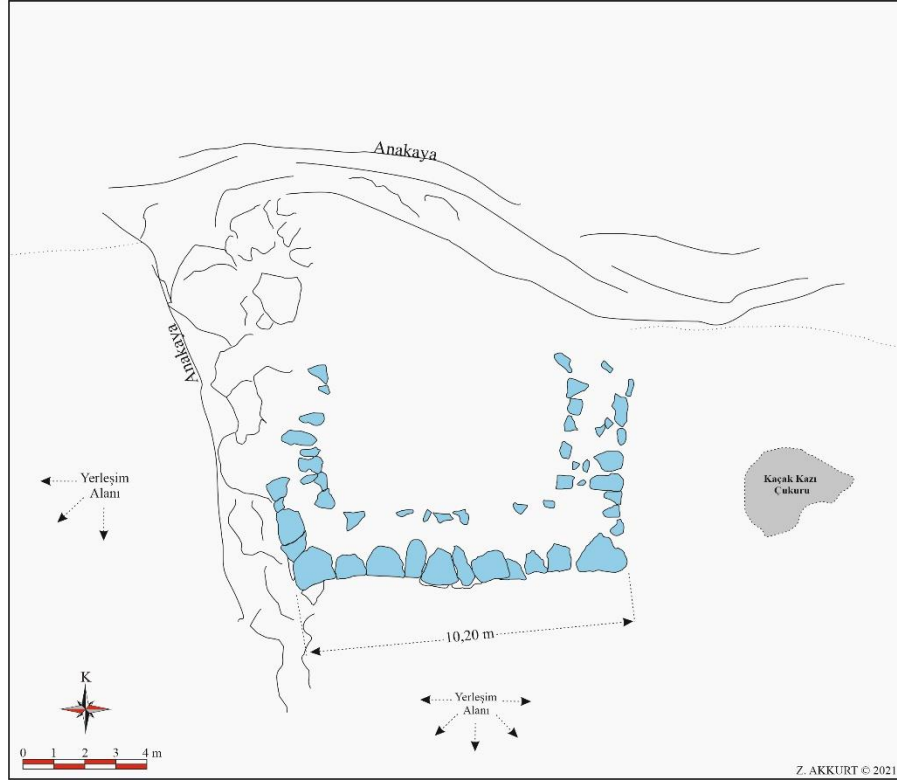
Çizim 7

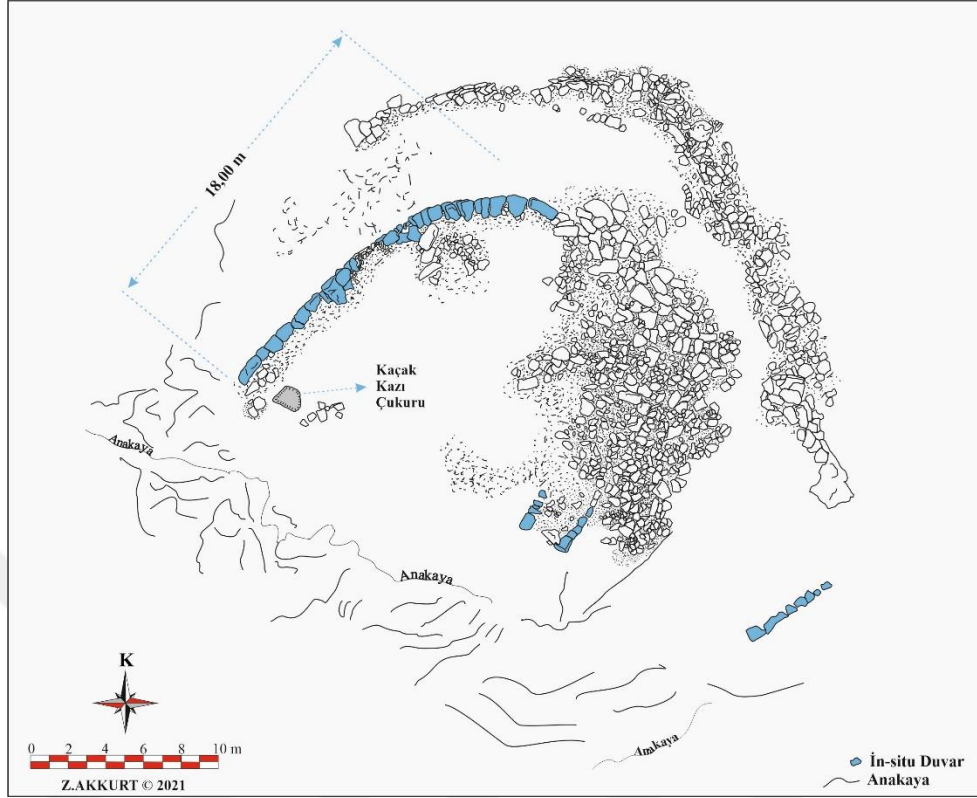
Çizim 8

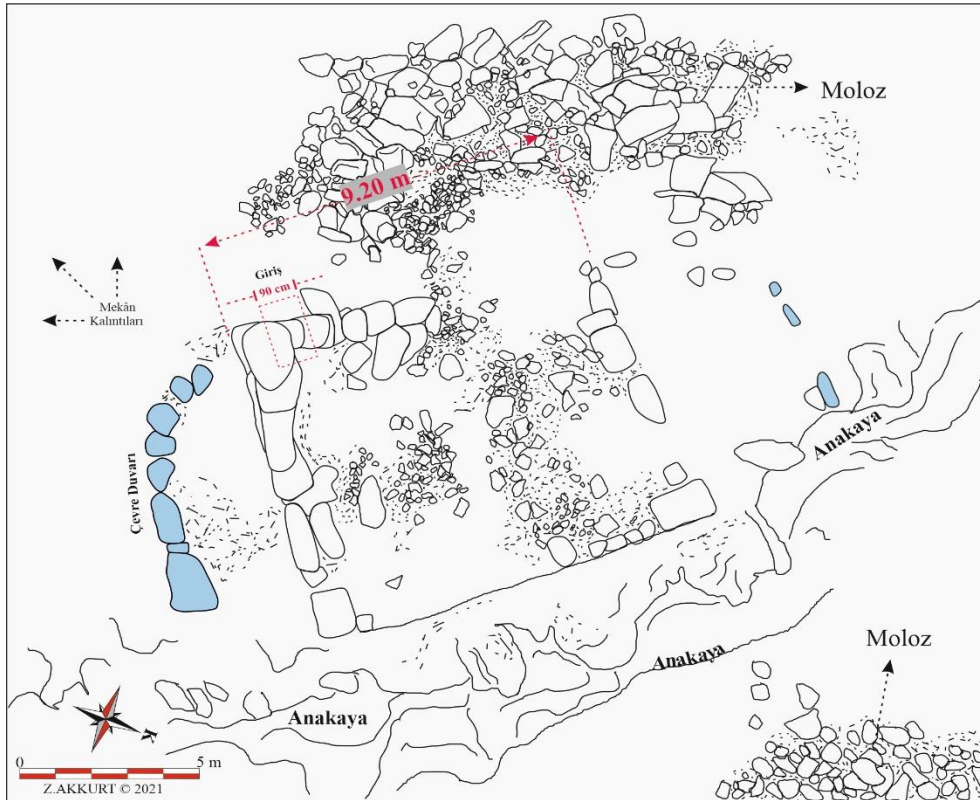
Çizim 9

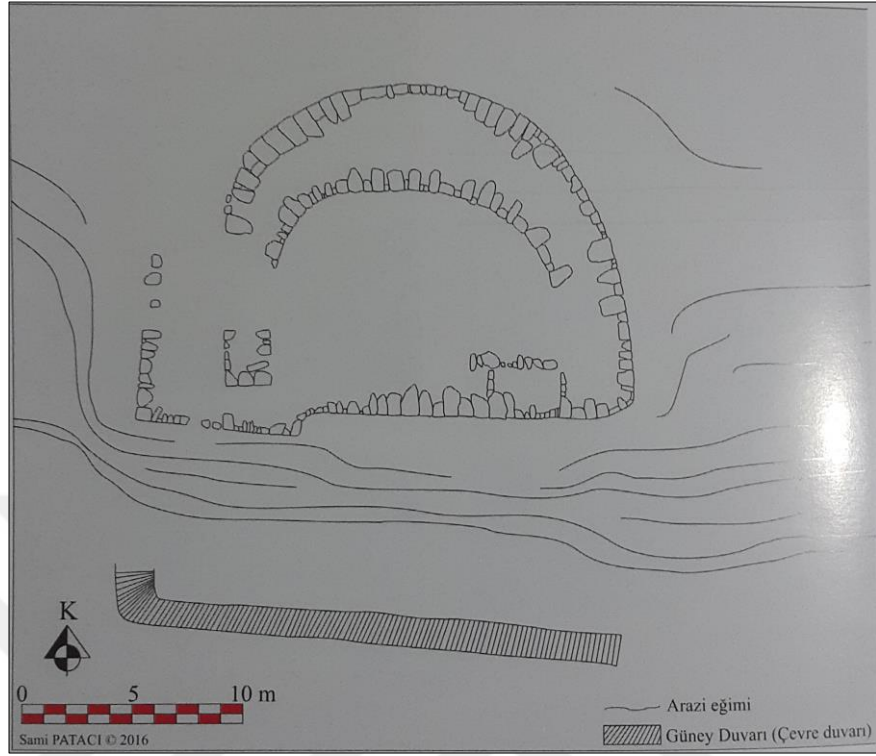
Çizim 10

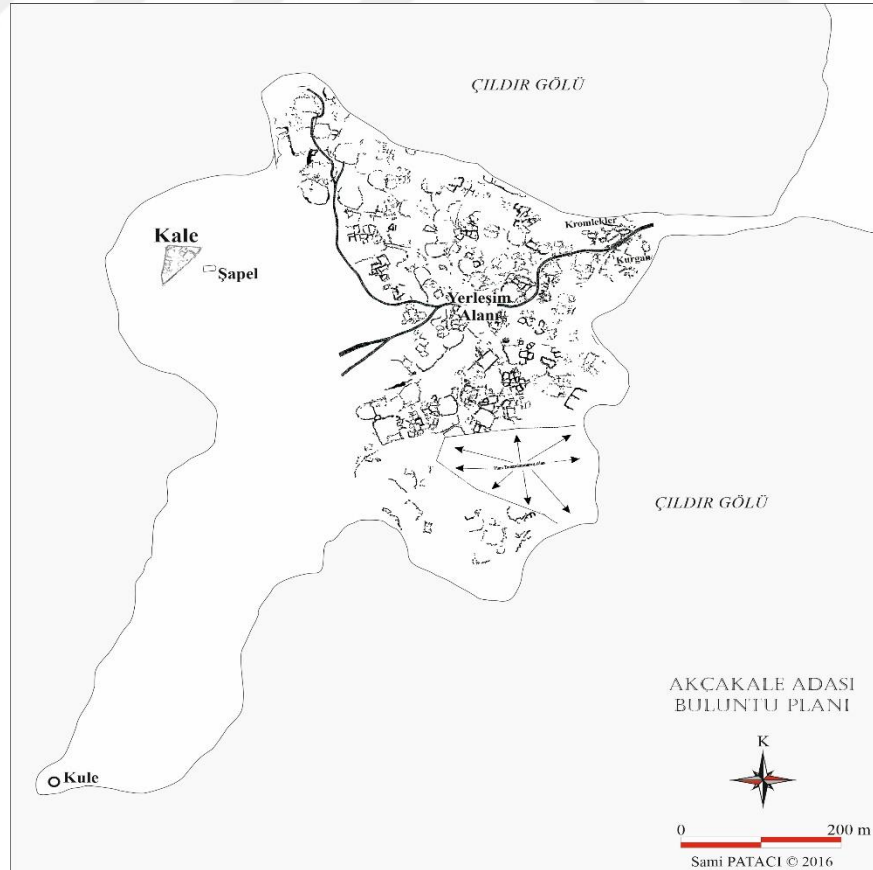
Çizim 11

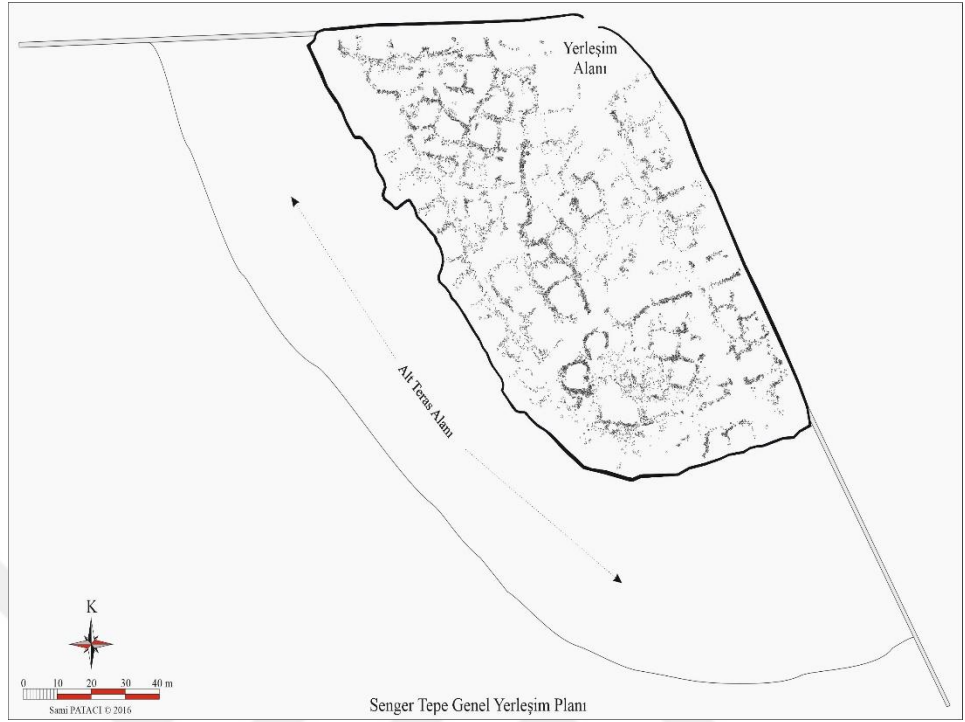
Çizim 12

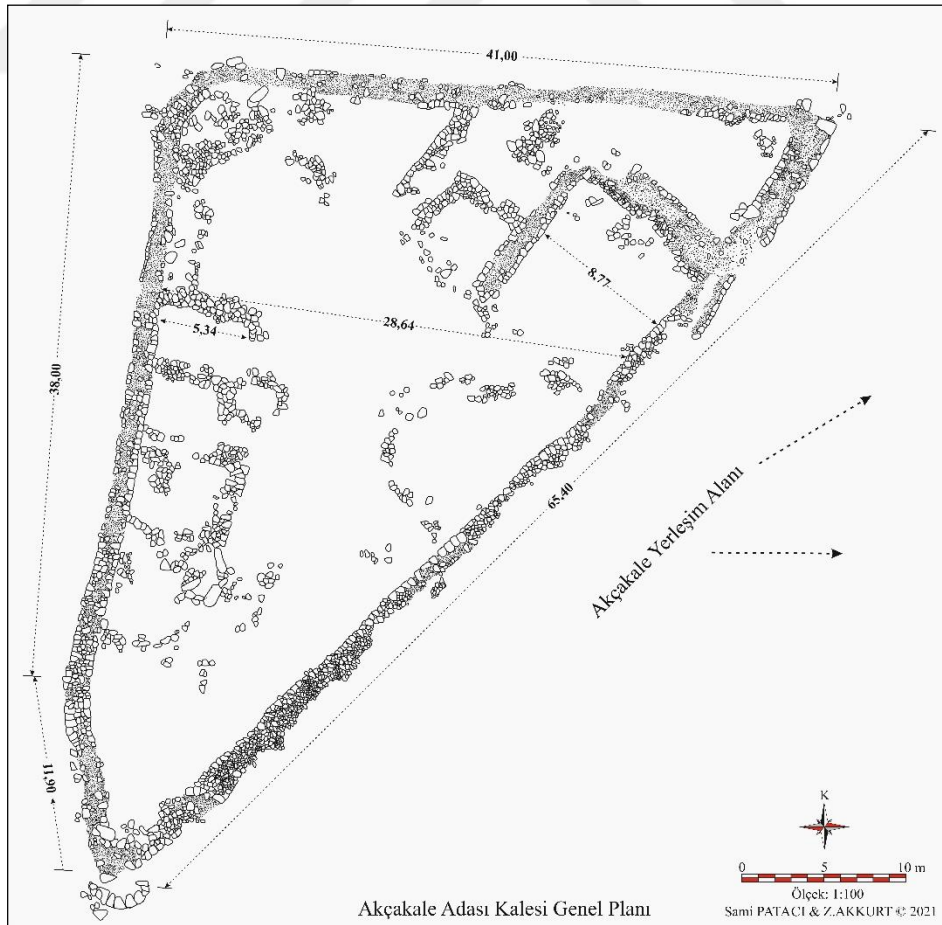
Çizim 13

Çizim 14

Çizim 15

Çizim 16